

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№5 (530)
вересень-жовтень
2016

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Когут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *О.Є.Лисенко*, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*, *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №13 від 27.09.2016 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 450 прим. Зам. №2693
Підписано до друку 27.10.2016 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Електронна версія:

www.history.org.ua

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Slavic Humanities Index, РИНЦ

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф. 400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smoliy. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

**Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua**

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

*До 80-річчя
Інституту історії України НАНУ*

Смолій В.А., Удод О.А., Ясь О.В. Інститут історії України НАН України: віхи інституціональної та інтелектуальної історії..... 4

Рубльов О.С. Вивільняючись із магнетичного поля імперщини: обговорення в Інституті історії АН УРСР праці М.Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?» (4 липня 1974 р.)..... 37

*До 150-річчя
від дня народження М.С.Грушевського*

«Життя окрім роботи я собі й помислити не можу»: Вибрані листи Михайла Грушевського до Ганни Ямпольської (1890–1892 рр.) (*вступна стаття й публікація Г.В.Кондаурової*) 80

Гирич І.Б. М.Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906–1907 рр. (за матеріалами щоденника) 101

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ковалевська О.О. Проблема іконографії І.Гонти в контексті політик пам'яті та сучасних досліджень 139

Перкун В.П. Допоміжні історичні дисципліни в Польщі (1988–2015 рр.) (*закінчення*)..... 164

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Щупак І.Я. (Дніпро). Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від наративу до осмислення й постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру) (*закінчення*) 176

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Збірник наукових праць відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України (вип.1–25) (<i>Я.С.Калакура, М.Ф.Дмитрієнко</i>)	202
Гримич М. Життя під піньорами: Культурний ландшафт українських поселень у Бразилії (<i>А.Л.Зінченко</i>)	223

ХРОНІКА

Матяш І.Б. Комісія істориків України й Угорщини: старт нового етапу діяльності	228
Тельвак В.П. (<i>Дрогобич</i>). Конференційні підсумки ювілейного року Михайла Грушевського	230

IN MEMORIAM

Горбик В'ячеслав Олександрович	235
---	-----

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	238
--	-----

“

ШАНОВНІ АВТОРИ!

Редакція «Українського історичного журналу» повідомляє про зміни умов оформлення публікацій.

Докладно ознайомитися з ними можна на веб-сайті Інституту історії України НАНУ:

<http://www.history.org.ua/?libid=11007>

”

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 80-річчя Інституту історії України НАНУ

УДК 930.1(477)«1936–2016»

В.А.Смолій, О.А.Удод, О.В.Ясь*

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ: ВІХІ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Висвітлюються основні періоди інституціональної та інтелектуальної історії установи у загальному контексті історії української історичної науки ХХ – початку ХХІ ст. Розглядаються перетворення й трансформації образів і концептуалізацій національної минувшини, пов'язані з науковими студіями в академічному Інституті історії України.

Ключові слова: *Інститут історії України, українська історіографія, інституціональна історія, інтелектуальна історія, історія історичної науки.*

Інституціональна мережа є базовою підосновою системи будь-якого наукового знання, котра забезпечує його трансляцію та циркуляцію як у межах фахової корпорації, так і у соціумі. Інституції адсорбують соціокультурні настанови, суспільні виклики, культурні практики та духовні віяння історичної доби, котрі розгортаються не тільки в певних наукових програмах, дослідницькому інструментарії та образах минувшини, а й у відповідних організаційних моделях функціонування науки. Ба більше, саме інституції значною мірою утворюють і продукують те неповторне середовище фахівців-інтелектуалів, в якому побутує повноцінний діапазон комунікативних і дослідницьких практик, завдяки котрим відбувається передача знання від одного покоління до іншого, плекається особистий зв'язок учитель – учні – учні учнів, зароджуються неформальні творчі спільноти й союзи – напрями, школи, гуртки, групи, тандеми тощо. У певному розумінні інституції є формами буття фахових корпорацій і, водночас, своєрідними сценами змагання, співжиття, взаємодії кількох генерацій учених. Адже на інституціональних майданчиках розгортаються не тільки персональні

* Смолій Валерій Андрійович – академік НАНУ, директор Інституту історії України НАН України

Удод Олександр Андрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ

Ясь Олексій Васильович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, відділ української історіографії

сценарії життя інтелектуалів відмінного віку, штибу, творчого потенціалу та адміністративного становища, а й співіснування/зіткнення/конфронтація творчих особистостей із розмаїтими амбіціями, мотиваціями, устремліннями, почуваннями, потребами, зацікавленнями, роль яких надзвичайно важлива в будь-якій системі знання, передусім на теренах соціогуманітаристики.

На відміну від фізико-математичних та інших наук, які метафорично (і не тільки!) називають точними, гуманістика й суспільствознавчі дисципліни зазвичай перебувають в епіцентрі соціокультурних трансформацій. Більше того, соціогуманітарне знання безпосередньо сприймає, засвоює, переломлює той чи інший хронотоп історичного буття, зокрема його кардинальні стрибки від звичного еволюційного плину до масштабних екстремальних колізій – революційних, воєнних, соціально-політичних й інших метаморфоз. Власне, парадигматичні взірці та моделі соціогуманітаристики безпосередньо пов'язані з суспільними викликами й культурними потребами.

Історична наука в інституціональному форматі ВУАН 1920-х рр. сприймалася/уявлялася тодішніми українськими вченими як неодмінна складова соціогуманітарного знання з виразним соціологічним рефреном. Тож продукувалися образи національної минувшини як певної етносоціальної цілісності, себто народу/нації у часі та просторі, котра зазнавала контраверсійних метаморфоз і трансформацій упродовж відмінних історичних епох. Звісно, такі уявлення тісно корелювалися з культурними контекстами виправдання й самоствердження, що мали висунути та представити історію України на академічному полі європейської та навіть світової минувшини.

Ідея конструювання української історії як своєї національної цілісності постійно побутувала у фокусі уваги М.Грушевського – попри розмаїття його дослідницьких й організаційно-інституційних практик 1920-х рр. Приміром, слід згадати проект створення Українського історичного інституту як академічної установи у системі ВУАН, розроблений 1928 р. Планувалося перетворити науково-дослідну кафедру історії України в Києві на потужний інститут із розгалуженою мережею відділів і секцій. Власне, задум М.Грушевського був вислідом науково-організаційного досвіду діяльності комісій та установ ВУАН, спрямований передусім на систематичне й порівняльне вивчення української історії, себто передбачав конструювання низки компаративних і методологічних площин¹.

Утім соціокультурні трансформації та політичне ствердження радянського тоталітаризму поклали край перспективним інституціональним проектам на ниві української соціогуманітаристики й, заразом, стали катастрофічними для долі академії та всієї науки на обширах УСРР. На середину 1930-х рр. інституціональну мережу ВУАН було вщент зруйновано. Натомість осередки, створені за взірцями суспільно-партійної науки, як-от інститути ВУАМЛІН, не могли забезпечити ані відповідного «валу публікацій», ані кардинального переключення й радянзації історії України. Водночас помітно розширювався діапазон потреб в

¹ Проект організації «Українського історичного інституту», складений головою Історичної секції ВУАН акад. М.С.Грушевським [1928 р.] // Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936–1991: У 2 кн. / Відп. ред. В.А.Смолій; упор. О.С.Рубльов, О.В.Юркова. – Кн.1: 1936–1947. – К., 2011. – С.19.

«освяченні», себто інформаційному супроводі й поясненні метаморфоз партійного курсу для «виховання» радянської варіації «масової людини».

У світлі технократичного стилю керівництва партійної верхівки тодішня політика знання волею-неволею транслиювалася у царину оргвисновків і чергових інституціональних трансформацій. Тим більше, що перетворення на ниві соціогуманітаристики визрівали від початку 1930-х рр., а колапс знекровленої тотальними репресіями гуманістики та суспільствознавства в радянській Україні набув справді-таки загрозливих масштабів, оскільки наукові інституції були вже не спроможними оперативно виконувати соціальні й культурні замовлення більшовицької партії. Приміром, у проекті постанови ЦК КП(б)У про роботу академії, котра готувалася десь наприкінці червня або на початку липня 1936 р., відзначалося: «Надзвичайно слабо поставлена робота у галузі суспільних наук. Академія абсолютно не займається історією України (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інше – Авт.), економікою і літературою. Інститути: Історії матеріальної культури, Мовознавства, Єврейської культури, Демографії і статистики, – засмічені чужими людьми, непридатними для наукової роботи»². Уцілілі рештки понівеченої, сплюндрованої та розчавленої ВУАН, які свого часу принесли у жертву тоталітарному молоху, у другій половині 1930-х рр. мали послугувати на ниві т. зв. «соціалістичного будівництва», а точніше для суцільної радянзації історії України.

Інститут історії України АН УСРР було утворено постановою ЦК КП(б)У «Про організацію в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук» від 23 липня 1936 р. на базі ліквідованих інститутів ВУАМЛІН. Його конституювання розгорнулося в річищі великих інституціональних трансформацій соціогуманітарного знання в академії, позаяк, згідно з тією ж постановою, було засновано Інститут української літератури ім. Т.Г.Шевченка та Аграрно-економічний інститут³.

За радянських часів створення Інституту історії України АН УСРР зазвичай пов'язували з загальними й абстрактними розумуваннями про «початок нового періоду»⁴, «розвиток радянської соціалістичної культури, науки, освіти» та потребами «практики соціалістичного будівництва», а також зі становленням окремого (як правило, третього) етапу української радянської історіографії⁵. Водночас указували на певну синхронію у виникненні республіканських і союзних інституцій⁶. Адже в лютому 1936 р. в Москві на базі Історико-археографічного інституту, Інституту книги, документа та письма АН СРСР, Інституту історії Комуністичної академії було створено Інститут

² Проект постанови ЦК КП(б)У про роботу Академії наук УСРР [не раніше 27 червня 1936 р.] // Історія Національної академії наук України: 1934–1937: Документи і матеріали / Відп. ред. О.С.Онищенко; упор. В.А.Кучмаренко, Л.І.Стрельська, Т.П.Папакіна, Л.М.Яременко, С.В.Старовойт; передм. В.А.Кучмаренко. – К., 2003. – С.223.

³ Постанова ЦК КП(б)У «Про організацію в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук» (23 липня 1936 р., м. Київ) // Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936–1991. – С.25.

⁴ Історіографія історії Української ССР / Отв. ред. И.С.Хмель. – К., 1986. – С.4–5.

⁵ Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Основні етапи розвитку радянської історичної науки на Україні // Український історичний журнал. – 1968. – №1. – С.18–19.

⁶ Санцевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР: 1936–1986 гг. / Под ред. Ю.Ю.Кондуфора. – К., 1986. – С.33–34.

історії АН СРСР⁷. Він складався з восьми секторів: історії давнього світу, середніх віків, нової історії, історії колоніальних і залежних країн, історії СРСР (із секціями з історії Великої Росії, України, Білорусії, народів Кавказу, Сибіру й Півночі, Поволжя та народів Середньої Азії), археографічного, допоміжних історичних дисциплін і бібліографічного⁸.

У 1972 р. було здійснено першу спробу конструювання інституціональної генеалогії Інституту історії АН УРСР. За ініціативою Н.Комаренко, котра спиралася на свідчення старих працівників (К.Гуслистого, В.Дядиченка, Ф.Лося, М.Рубача, М.Супруненко та ін.), пропонувалося вважати попередником установи Український інститут марксизму, котрий своєю чергою спричинився до інституціонального становлення ВУАМЛІН⁹. Таким чином конструювалася тяглість або спадкоємність інституцій: Український інститут марксизму – Інститут історії ВУАМЛІН – Інститут історії України АН УРСР. Тобто походження останнього пов'язувалося із заснуванням у листопаді 1922 р. Українського інституту марксизму (від 1924 р. Українського інституту марксизму-ленінізму, Харків). Пропозицію Н.Комаренко доволі прихильно сприйняли старші колеги – К.Гуслистий і Ф.Лось. Обидва, хоч і з відмінною тональністю, підтримали авторку. Зокрема Ф.Лось зауважив, що «простежується цілковита спадкоємність як кадрів, так і проблематики наукових досліджень в Інституті історії ВУАМЛІН і в Інституті історії України АН УРСР»¹⁰. Дещо стримано на цю пропозицію відгукнувся К.Гуслистий, на думку котрого, «є підстави вважати, що Інститут історії АН УРСР існує 50 років. У становленні, розвитку й піднесенні української радянської історичної науки велику роль відігравав Інститут історії АН УРСР, зародження якого пов'язане зі створенням УІМЛІ (1922 р.)»¹¹. Однак час для такої ініціативи було обрано невдало, оскільки саме 1972 р. розпочалася кампанія з очищення академічних установ УРСР від неблагонадійних елементів, що супроводжувалася тотальним згортанням науково-дослідних проектів доби «запізнілої відлиги». Тому ініціативу Н.Комаренко про 50-літній ювілей інституту тихо й непомітно «спустили на гальмах».

Інакше оцінювали конституювання Інституту історії України АН УРСР спостерігачі поза «залізною завісою». Скажімо, Б.Крупницький в історіографічному огляді українського радянського історієписання, підготовленому у середині 1950-х рр., обстоював думку, що *«це вже була інституція нової формації і з новими тенденціями, які залишилися в силі і по сьогодні»*¹². Причому творення установи «нової формації» він пов'язував із кардинальними трансформаціями, ба навіть переформатуванням офіційної версії радянського марксизму, котра від інтернаціоналізму «розвінчаної» марксистської школи

⁷ Алексеева Г.Д. Академия наук СССР // Очерки истории исторической науки в СССР / Гл. ред. М.В.Нечкина. – Т.4. – Москва, 1966. – С.250.

⁸ Н.Л. [Лукин Н.М.] В Институте истории Академии наук // Историк-марксист. – 1936. – №2. – С.172.

⁹ Комаренко Н.В. До питання про генезис Інституту історії АН УРСР // Український історичний журнал. – 1972. – №5. – С.154–156.

¹⁰ Лось Ф.Є. З приводу листа Н.В.Комаренко // Там само. – №8. – С.158.

¹¹ Гуслистий К.Г. З приводу листа Н.В.Комаренко // Там само. – С.159.

¹² Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950) / Вступ. сл. Н.Полонської-Василенко [На правах рукопису]. – Мюнхен, 1957. – С.33.

М.Покровського рухалася в бік перефарбованої/адаптованої апології російського великодержавництва, прикритої відповідними ідеологічними шатами. Недаремно підрозділ праці Б.Крупницького мав красномовну назву – «Доба переоцінки цінностей. Новий Історичний інститут при Академії наук УРСР»¹³. Отож створення Інституту історії України, як і інституціональні метаморфози 1936 р. в АН УРСР, Б.Крупницький розглядав у світлі нових дискурсивних практик російського/радянського великодержавництва, котрі мали звести історію України до становища «локальної історії» в «рамках великого цілого», своєрідного «дodatка» до минувшини «великої Росії»¹⁴.

У контексті «советизації» української історичної науки тлумачив створення зазначеної інституції й О.Оглоблін, який у 1937–1941 рр. був старшим науковим співробітником, завідувачим сектором історії України епохи капіталізму та імперіалізму Інституту історії України АН УРСР. На його думку, саме у зв'язку з конституюванням установи з'явилися певні, хоч і дуже обмежені, можливості для наукової праці¹⁵. Водночас він обстоював твердження, що нова інституція постала «на базі ліквідованого Інституту історії ВУАМЛІН», а її видання «були цілковито підкорені завданням ідеологічної підготовки до грядущої війни»¹⁶.

Вочевидь, до конституювання Інституту історії України АН УРСР спричинилося поєднання цілої низки багатоманітних чинників. Передусім слід указати на поступове утвердження від середини 1930-х рр. на культурному полі СРСР нового великоросійського тренду, котрий неминуче продукував маргіналізацію республіканських наративів, себто радянізованих національних історій. Недаремно саме у цей час актуалізувався перегляд спадщини М.Покровського з наскрізною акцентуацією на демонтажі абстрактних «соціологічних епох». Натомість провідне місце мала посісти «історія всіх народів, які ввійшли до складу СРСР»¹⁷, а де-факто – російщення національних історій у вигляді так званих республіканських курсів.

У цьому інтелектуальному та культурному річизі варто розглядати інституціональний проект зі створення Інституту історії АН СРСР, структуру якого було спрямовано на вкраплення/включення історії різних народів до історії СРСР і навіть своєрідну адаптацію всесвітньої історії для місцевого, тобто радянського, споживача. Із такої перспективи республіканські інститути часто-густо сприймалися як свого роду філії московської академічної установи. Скажімо, саме в такому світлі (як представника «українського філіалу» АН) сприймали М.Марченка на розширеній нараді редколегії п'ятитомника з історії СРСР у березні – квітні 1938 р. в Москві¹⁸. Помітну роль відіграло

¹³ Там само. – С.33–37.

¹⁴ Там само. – С.37.

¹⁵ *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917–1956 / Transl. by R.Olesnytsky // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US.* – Vol.5/6, №4 (18), 1/2 (19/20). – New York, 1957. – P.363; *Оглоблін О.* Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С.14.

¹⁶ *Мезько-Оглоблін О.* Як большевики руйнували українську історичну науку // *Український історик.* – 2000. – Т.37, №1/3. – С.51.

¹⁷ *Дроздов П.* Решение партии и правительства об учебниках по истории и задачи советских историков // *Историк-марксист.* – 1936. – №1. – С.9–10.

¹⁸ Із стенограми наради редакції академічного п'ятитомного видання «История СССР» в Інституті історії АН СРСР про висвітлення історії України (29 і 31 березня 1938, м. Москва) //

й наслідування та калькування загальносоюзних інституціональних взірців, управлінських рішень, які простежуємо впродовж 1930-х рр. на теренах республіканської соціогуманітаристики. Тим паче, що місцеве керівництво безперечно орієнтувалося на шаблон, заданий із центру, себто московський Інститут історії. Урешті, слід узяти до уваги практично-утилітарні потреби із забезпечення «виробництва» посібників і підручників для радянської України, котрі республіканські функціонери вирішували звичним, директивним способом, себто за рахунок концентрації в одній установі наявних наукових ресурсів. Скажімо В.Пічета як сучасник відзначав, що новостворений Інститут історії України став «центром об'єднання радянських істориків України»¹⁹.

Проте розгорнути роботу ані новоспеченому директорові, ані колективові інституту, котрий тільки почав формуватися, так і не вдалося. Розпочалася «ежовщина», перші хвили якої докотилися до українських теренів саме 1936 р. А.Сараджева заарештували 27 грудня того року за звинуваченням у «контрреволюційній діяльності» в рамках бутафорської справи «троцькістської терористичної організації». У 1937 р. масштабна хвиля репресій повною мірою накрила Інститут історії України АН УРСР. Зокрема були засуджені та розстріляні старші наукові співробітники К.Гребенкін, В.Гуристримба, Г.Слюсаренко, Т.Скубицький, М.Трегубенко. 10 березня 1937 р. в Москві стратили й першого директора установи – А.Сараджева.

Новостворений інститут розглядався владою як осередок неблагонадійних і навіть «ворожих» елементів, але водночас сприймався як інтелектуальний та організаційний ресурс для впровадження радянської політики знання. Тому партійні функціонери вимагали показового «прориву на історичному фронті». Справу вирішили «по-більшовицькому» у вигляді експерименту з «селекції» інтелектуалів. До інституції негласно залучили «старих спеців» та влили «нову кров» – випускників інститутів червоної професури. Як згадувала Н.Полонська-Василенко:

«Перші “фахівці” запрошені були не як штатні співробітники, а лише як консультанти, що мали не постійну платню, а певний, як казали тоді “акордний” гонорар. Такими фахівцями в Інституті історії були М.Н.Петровський та Єв.Дм.Сташевський; далі до них приєдналися: М.М.Ткаченко, А.І.Ярошевич. Вони головним чином виступали як репетитори молодих членів інституту. Пізніше стали запрошувати “старих фахівців” вже на штатні посади. Так, в Інституті історії зайняли посади старших наукових співробітників: М.Н.Петровський, О.П.Оглоблін, Н.Д.Полонська-Василенко»²⁰.

У 1940 р., після так званого «возз'єднання», а по суті анексії західноукраїнських земель Радянським Союзом, до складу інституту у вигляді Львівського відділу «влилися» й представники галицької наукової школи М.Грушевського.

Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936–1991. – Кн.1. – С.93 (прим.56).

¹⁹ Пічета В.И. История Украины в советской историографии // 25 лет исторической науки в СССР / Под ред. В.П.Волгина, Е.В.Тарле, А.М.Панкратовой. – Москва; Ленинград, 1942. – С.165.

²⁰ Полонська-Василенко Н. Исторична наука в Україні за советської доби та доля істориків // ЗНТШ. – Т.173: 3б. на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / Ред. М.Овчаренко. – Париж; Чикаго, 1962. – С.43.

Так волею долі чи недолі на інституціональній сцені Інституту історії України АН УРСР, хоч і на відносно короткий час, опинилися як В.Герасимчук, Ф.Голійчук, І.Крип'якевич, О.Терлецький, так і представники наймолодшої генерації галицьких інтелектуалів, зокрема в майбутньому визначний вітчизняний сходознавець і фундатор Українського наукового інституту Гарвардського університету О.Пріцак, котрий пригадував:

«Після приходу Червоної армії до Львова було засновано там філіали інститутів київської Академії наук, між ними – Інституту історії України. Мій учитель Іван Крип'якевич став директором філіалу, а мене зробив вповнюючим обов'язки наукового секретаря, що затвердив київський директор С.Белоусов. На тому посту я оставався до мого переїзду до Києва в аспірантуру у акад. Агатангела Кримського»²¹.

Отже в передвоєнні роки відбулося конституювання Інституту історії України АН УРСР, яке сполучило/ввібрало у себе декілька ліній інституціональної історії – організаційну й інтелектуальну спадщину ВУАМЛІН, традиції радянської ВУАН та рештки ліквідованого НТШ. Інститут став унікальним інституціональним осередком кінця 1930 – початку 1940-х рр., який справді-таки об'єднав різноманітні типи вчених – червоних професорів, радянських і партійних висуванців, недавніх випускників інститутів народної освіти та педвузів, «старих спеців» з установ ВУАН, львівських учнів М.Грушевського й молодих галицьких інтелектуалів-початківців. Неприродність, алогічність і навіть абсурдність такого поєднання була вислідом тих масштабних селекційних експериментів і тотальних репресивних заходів, які проводилися більшовицьким режимом для створення радянського типу інтелектуала на національних, точніше республіканських, окраїнах великої червоної імперії – СРСР. Цьому строкатому колективу істориків випало стати авторами першого українського радянського нарративу.

Задекларовані як серія навчальних посібників, «Нариси з історії України» стали найбільш масштабним передвоєнним проектом, який частково було реалізовано на теренах тодішнього Інституту історії України АН УРСР²². Зокрема один із випусків «Нарисів...» видали навіть за часів німецько-радянської війни²³. У концептуальному сенсі вказана серія видань відображала проміжний, перехідний стан тодішнього республіканського нарративу, котрий поступово набував рис додаткового або «паралельного» тексту щодо централістичного, великоросійського канону з телеологічним, точніше жорстким формаційним і класовим

²¹ *Пріцак О.* Мій шлях історика // *Його ж.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Ред. І.Бречак. – К.: Кембридж, 1991. – С.69–70.

²² Нариси з історії України / Відп. ред. С.Белоусов. – Вип.1: *Ястребов Ф., Гуслистий К.* Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII століть. – К., 1937. – 209 с.; Вип.2: *Гуслистий К.* Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). – К., 1939. – 197 с.; Вип.8: *Ястребов Ф.* Україна в першій половині XIX століття. – К., 1939. – 274 с.; Вип.4: *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). – К., 1940. – 268 с.; Вип.3: *Гуслистий К.* Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI – 30-ті роки XVII століття). – К., 1941. – 188 с.; Вип.6: *Оглоблін О.П.* Україна в кінці XVII – в першій чверті XVIII ст. – К., 1941. – 281 с.

²³ Нариси з історії України. – Вип.11: *Лось Ф.С.* Україна в роки столипінської реакції / Відп. ред. Ф.Ястребов. – К., 1944. – 141 с.

представленням у душі «обрядового» марксизму-ленінізму, але ще залишав певний, хоч і доволі обмежений, простір для національних історій, зокрема української минувшини. Іншим базовим та успішно реалізованим проектом передвоєнного Інституту історії України АН УРСР стала синтетична праця «Історія України: Короткий курс», видана 1940 р. в Києві. У широкому розумінні це був паралельний проект, який у міні-масштабі дублював інші інститутські роботи, як-от чотиритомний курс з історії України для вищої школи, що його установа отримала у спадок від ВУАМЛІН. Таким чином, передвоєнний інститут опрацьовував практично три «паралельних» версії історії України: «короткий курс», чотиритомний підручник для вишів і розширену серію «Нарисів...». Ф.Ястребов слушно схарактеризував цю ситуацію як «потрійну паралель»²⁴. Зрештою, на тлі нереалізованих проектів свого інституціонального попередника – Інституту історії ВУАМЛІН досягнення новоствореного інституту виглядають справді-таки вражаючими. Тим паче, якщо взяти до уваги те, що йдеться всього-на-всього про декілька десятків дослідників, із-поміж яких майже половина була істориками-початківцями, котрі робили перші кроки в науці.

Утім означені творчі й інституціональні досягнення розгорталися в річці формування республіканського наративу, котрий кардинально обмежував дослідницькі інтенції та потуги українських істориків порівняно з періодом 1920-х рр. Тому історієписання на обширах радянської України дедалі більше орієнтувалося на загальносоюзні взірці, котрі зводили його до статусу другорядної республіканської версії історії на тлі «великої» російсько-радянської імперської минувшини. Цей невідворотний процес на якийсь час загальмувала/відтермінувала страшна соціокультурна катастрофа – Друга світова війна. Для вчених Інституту історії України АН УРСР вона розпочалася начебто для всіх однаково й, водночас, для кожного по-своєму... Декого з аспірантів і співробітників, включно з другим директором інституту, мобілізували в армію. Когось евакуювали до далекої Уфи. Хтось залишився в німецькій окупації.

За зловтішною іронією долі, 20 жовтня 1941 р., в один і той самий день, по обидва боки фронту історики з колишнього інституту будь-що намагалися відновити інституцію – в окупованому Києві та у провінційній Уфі. Так, того дня в Київській міській управі відбулася нарада щодо відновлення діяльності УАН. Завідувач відділу культури й освіти К.Штепа призначив виконувачем обов'язків керівника Історично-філологічного відділу академії О.Оглоблина, директором Інституту археології – Н.Полонську-Василенко, а керівником Інституту історії України – М.Андрусяка²⁵. Проте нацистські чиновники з відомства А.Розенберга категоричного висловилися проти, позаяк побоювалися,

²⁴ Протокол №9 засідання Вченої ради Інституту історії України АН УРСР (9 вересня 1940 р., м. Київ) // Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936–1991. – Кн.1. – С.215.

²⁵ Наказ відділу культури та освіти Київської міської управи про призначення членів Президії УАН та директорів її установ (20 жовтня 1941 р., м. Київ) // Історія Національної академії наук України (1941–1945): У 2 ч. / Відп. ред. О.С.Онищенко; упор. Л.М.Яременко, В.А.Кучмаренко, Л.І.Стрельська, С.В.Старовойт, В.М.Удовик, Н.І.Малолетова. – Ч.1: Документи і матеріали. – К., 2007. – С.428–429. Див. також: *Верба І.В., Самофалов М.О.* Історик Кость Штепа: людина, вчений, педагог. – К., 2010. – С.124; *Чебан М.* Микола Андрусак (1902–1985). – Л., 2013. – С.34.

що академічні інституції стануть осередками «тупого націоналізму»²⁶. Натомість в Уфі у складі Інституту суспільних наук АН УРСР була створена й запрацювала група історії та археології. У першому її засіданні 20 жовтня 1941 р. брали участь Л.Славін, М.Петровський, В.Петров, М.Супруненко, Д.Бліфельд, К.Гуслистий, В.Дядиченко, О.Лагодовська, Ф.Лось і Ф.Шерстюк²⁷. Скупі протокольні записи зафіксували певну розгубленість учасників, які намагалися обміркувати/переосмислити колишні наукові плани і бодай якось пристосувати їх до обставин та умов евакуаційного буття.

Загалом життя евакуйованих українських радянських дослідників, митців, письменників в Уфі було вкрай тяжким, оскільки до проблем культурної ізоляції й тотальної невпевненості щодо найближчого майбуття долучалися неабиякі складнощі повсякденного існування, а фактично практики постійного виживання. В.Петров метафорично, але влучно та виразно означив цей стан: «На засланні в Уфі»²⁸. Як згадував тодішній учений секретар Інституту суспільних наук АН УРСР:

«При Інституті суспільних наук Академії наук, що об'єднав усі колишні соцеківські інститути (літератури, мовознавства, історії, археології, фольклору), письменники склали окрему секцію... Кожен з них дістає щомісяця 600 крб, при чому вираховання сягають до половини суми заробітної платні. Реально це дорівнювало восени та взимі 41–42 рр., за базарними цінами, вартості приблизно коло двох пудів борошна... Як проіснувати? Де дешевші ціни? Куди податися далі з цієї Уфи, щоб не пропасти? Де, в якому місці на базарі більше продуктів, скільки коштує масло? Такі питання, довкола яких обертається більшість розмов киян при зустрічі на вулицях Уфи. Одержані листи з Алма-Ати або Ташкенту з цінами на масло, помідори й виноград та згадками про ступені температури стали улюбленою лектурою. М'яті листи, передавані з рук у руки, сприймаються крізь нудьгу й почуття безнадії, як вістка про ілюзорну можливість порятунку»²⁹.

Зрештою утилітарні потреби «мобілізації мас», котрі визначали конфігурацію політики знання радянського режиму за воєнної доби, призвели до поступового відновлення інституту, яке завершилося лише після реевакуації до Києва в липні 1944 р.

Німецько-радянська війна спричинилася не тільки до масштабних соціокультурних трансформацій комуністичного режиму, а й висунула нові вимоги та запити до представлення минувшини народів СРСР. Воєнні реалії нав'язували плекання та масштабне поширення культу героїзму, що його намагалися оперти на історичні засади, аналогії, приклади, персоналії тощо. Тож потреби війни на якийсь час призупинили, точніше відсунули на другий план конструювання

²⁶ Витяг із підсумкового звіту керівника групи «Наука» доктора фон Франке до рейхсміністра окупованих східних територій А.Розенберга про стан наукових установ у м. Київ (3 лютого 1942 р., м. Київ) // Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936–1991. – Кн.1. – С.336.

²⁷ Протоколи засідань групи історії та археології (20 жовтня – 4 грудня 1941 р.) // Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі – НА ІУ). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.1.

²⁸ В.П. [Петров В.П.] На засланні в Уфі // Краківські вісті. – 1942, 21 серп. – №184. – С.3; 22 серп. – №185. – С.3; 23 серп. – №186. – С.3; 25 серп. – №187. – С.3; 26 серп. – №188. – С.3.

²⁹ В.П. [Петров В.П.] На засланні в Уфі // Там само. – 1942, 21 серп. – №184. – С.3.

спільної російсько-радянської минувшини для всіх народів СРСР. Натомість у підрадянському культурному просторі воєнної доби формувалися дискурси героїки та «локального» патріотизму, котрі прагнули вмонтувати як вибрані фрагменти-складові до «єдиного моноліту» загальнорадянського патріотизму. Логіка нищівної та руйнівної війни вносила свої мотиви у формування дослідницьких практик, які були зумовлені гострими потребами морально-психологічної мобілізації багатонаціонального населення воюючого СРСР. Тому практично-утилітарні вимоги воєнної доби формували той діапазон запитів, що адресувалися до історії, котру мали представляти у вигляді героїчної минувшини. Історія мала стати важливим мобілізуючим ресурсом.

Із поверненням до Києва Інститут історії України потрапив у нові динамічні соціокультурні обставини, які доволі швидко змінювалися наприкінці війни та в перші повоєнні роки. З одного боку, культурні настрої на нещодавно окупованих землях розгорталися в дусі апології «визволення», воєнної героїки та патріотизму, котрі хоч і культивувалися відповідними ідеологічними практиками, проте формували певний горизонт очікувань і надій, пов'язаних із кращим післявоєнним майбуттям. Учасникам та очевидцям воєнних подій хотілося вірити, що пережиті лихоліття закладуть засади нового буття. Причому ці настрої доволі потужно циркулювали у громадсько-культурному середовищі. З іншого боку, тренди партійного курсу воєнної доби, зокрема на ниві «культурного будівництва», перебували на роздоріжжі. Ідеологічні практики тих часів були однозначно спрямованими на плекання та поширення культу радянського героїзму, під який намагалися підвести історичну підоснову. Приміром, промовистою стала назва одного з відділів Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні при АН УРСР – персональних героїв. Отож героїзм культивувався й освячувався, підживлювався певними історичними аналогіями на національному ґрунті, котрі у широкому сенсі являли собою продуковані «локальні версії» радянського патріотизму. Більше того, варіації «локального патріотизму» за часів великої війни поширювалися навіть на вірян, котрі в радянському культурному просторі передвоєнних років зазнавали потужного тиску як ворожі, або, принаймні, потенційно ворожі елементи. Натомість за воєнних часів культивування героїзму спричинилося до певних трансформацій підрадянського культурного простору, номінальними провідниками або виразниками чого волею-неволею ставали письменники, митці, науковці. Власне, героїка війни та культ патріотизму помітно розсували немарковані кордони дозволеного, котрі регламентувалися радянським режимом.

Утім перебіг подій упродовж 1946 р. доволі швидко продемонстрував ілюзорність післявоєнних сподівань на ниві культури й науки. Натомість розгорнулася нова кампанія з «викриття» М.Грушевського, його «буржуазної» школи. Та поміж казуїстичних змагань навколо ідеологічних догматів, «розвінчання» й критики примар «націоналістичної» концепції, пошуку гаданих послідовників визначного історика, хитросплетінь персональних інтриг партійних бонз упродовж 1946–1947 рр. проявилися декілька ключових проблем, що намічали кардинальні трансформації як у післявоєнному інституті, так і на обширах українського радянського історієписання загалом. Розгромна постанова ЦК КП(б)У

«Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» від 29 серпня 1947 р. остаточно розвіяла надії та сподівання щодо уявної лібералізації «правил гри» на ниві післявоєнної республіканської культури й науки³⁰. Доба воєнної героїки відійшла в минуле. Отож 1947 р. став апогеєм у ревізії героїко-патріотичної спадщини у царині республіканського історієписання, коли навіть завзяті оптимісти усвідомили чергову «точку неповернення». Натомість однозначно анонсувалася нова інституціональна радянська установка. «Інститут історії України» мав остаточно перетворитися на «Інститут історії» – зменшену, сіру та провінційну копію відомої союзної інституції, в якій студювання історії України передбачалося повністю вмонтувати у загальну конструкцію російсько-радянської минувшини.

Серпнева постанова ЦК КП(б)У 1947 р. започаткувала потужну погромницьку кампанію, скеровану супроти співробітників Інституту історії України, котрих закликали досягнути «високий» політичний сенс цього рішення³¹. Іманентною складовою зазначеної кампанії виявилася інспірована «дискусія» щодо так званих «націоналістичних помилок» і «прорахунків» в академічній установі. Її вислідом стала зміна керівництва інституту восени 1947 р. та подальша інституціональна реорганізація, котра відбулася на початку 1950-х рр. Передбачалося залишити відділи історії феодалізму, капіталізму та радянського суспільства, котрі відображали формаційний принцип у представленні минувшини. Відділ історії слов'ян планувалося перетворити на відділ історії країн народної демократії, а також створити три нових підрозділи – загальної історії, історіографії України та військово-історичний відділ. Останній мав замінити Комісію по історії Великої Вітчизняної війни на Україні при АН УРСР, котру планувалося влити до складу інституту, зокрема частину штатних одиниць передати на організацію нових відділів³². Цей план із невеликим змінами було реалізовано в липні 1950 р.³³ Реорганізація інституції на початку відбулася і у зміні назви. 6 вересня 1952 р. Президія АН УРСР ухвалила постанову про перейменування Інституту історії України на Інститут історії. Відтак 2 березня 1953 р. за ухвалою Ради Міністрів УРСР Інститут історії України АН УРСР став Інститутом історії АН УРСР³⁴, а 13 березня того ж року цю інформацію було взято до відома на засіданні Президії АН УРСР³⁵.

³⁰ Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (29 серпня 1947 р., м. Київ) // Інститут історії України Національної академії наук України: Документи і матеріали: 1936–1991. – Кн.1. – С.559–565.

³¹ Витяг із стенограми виступу секретаря ЦК КП(б)У І.Д.Назаренка на нараді істориків – наукових працівників і викладачів вузів м. Києва з критикою роботи Інституту історії України АН УРСР (16 вересня 1947 р., м. Київ) // Там само. – С.566.

³² Доповідна записка президента АН УРСР О.В.Палладіна до секретаря ЦК КП(б)У І.Д.Назаренка про реорганізацію Інституту історії України АН УРСР (19 травня 1950 р.) // Історія Національної академії наук України: 1946–1950 / Гол. ред. О.С.Онищенко; упор. Л.М.Яременко, С.В.Старовойт, О.М.Березовський, В.А.Кучмаренко. – Ч.1: Документи і матеріали. – К., 2008. – С.420–421.

³³ Шевчук Г. Научно-исследовательская работа Института истории Украины Академии наук Украинской ССР за 1950 год // Вопросы истории. – 1951. – №2. – С.156.

³⁴ Постанова №482 Ради Міністрів УРСР «Про внесення зміни в найменування Інституту історії України Академії наук УРСР» (2 березня 1953 р.) // У ледачах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат. / Упор. Р.Я.Піріг (кер.), Т.Т.Грищенко, В.М.Мазур, О.С.Рубльов; відп. ред. В.А.Смолій: У 2 ч. – Ч.2 (1944–1956 рр.). – К., 1996. – С.162–163.

³⁵ Протокол №11 засідання Президії Академії наук УРСР від 13 березня 1953 р. // Історія Національної академії наук України: 1951–1955 / Гол. ред. О.С.Онищенко; упор. Л.М.Яременко,

Одночасно розгорнулася нова хвиля радянізації історії України, котра вже була прописана/передбачена у серпневій постанові 1947 р. Більше того, партійне замовлення для дослідників представлялося у вигляді категоричної, безапеляційної вимоги-наказу:

«[...] 2. Вважати найважливішим, бойовим завданням комуністів-істориків Академії наук УРСР складання марксистсько-ленінського «Короткого курсу історії України». 3. Зобов'язати Інститут історії Академії наук УРСР розробити і представити на затвердження ЦК КП(б)У схему і тези «Короткого курсу історії України» до 15 жовтня цього року, керуючись сталінським підручником по історії ВКП(б), зауваженнями товариша Сталіна, Кірова і Жданова з питань історії, а також вказівками даної постанови»³⁶.

По суті робота виконувалася на засадах так званого «комплексного методу», котрий фактично був модифікацією сумнозвісного «бригадного способу організації» наукової праці зразка 1930-х рр. Його суть зводилася до того, щоб створити своєрідне «колективне горнило», де мали «плавитися» та «розчинятися» оригінальні авторські думки, а також відсікалися потенційно небезпечні сюжети, проблеми. Текст автора/авторів кожного розділу або параграфу проходив низку послідовних етапів: детальне, зазвичай кількаразове обговорення на низовому рівні – відділ, кафедра, яке переміщувалося на інший рівень – засідання редколегії та вченої ради, іноді у вигляді спеціальних розширених і тривалих нарад із додатково запрошеним колом осіб. Згодом видрукуваний макет тому подавався на зовнішнє рецензування. Причому зазвичай йшлося про десятки та навіть сотні рецензій. І хоча останні часто-густо мали формальний характер щодо концептуальних засад або загальної конструкції, проте, як правило, містили безліч зауважень фактографічного плану, побажання потенційних доповнень. Наприклад, на перший макет «Короткого курсу історії України» було написано 85, а на другий – понад 100 рецензій³⁷. Окрім того, побутувала практика виїзного чи контрольного засідання авторського колективу в інших установах АН УРСР (інститутах філософії, економіки, мовознавства та ін.), а найголовніше – у столичних академічних установах, університетах і вишах, які мали забезпечити зовнішню апробацію, тобто дати розгорнуту експертизу республіканських проектів.

Уперше таке просування наукового проекту крізь низку стадій «плавильного горнила» апробували на тезах «Короткого курсу...» 1947 р. Отже навіть установча концепція/схема видання – попередника двотомника «Історія Української РСР» зразка 1950-х рр. – зазнала прискіпливих обговорень у Москві, що суттєво вплинуло на її конструювання. На думку тодішнього заступника директора Інституту історії АН СРСР В.Шункова, навіть сама назва

С.В.Старовойт, Г.В.Індиченко, О.І.Вербіцька, С.М.Коваленко, Є.С.Костюк, І.М.Шихненко. – Ч.2: Додатки. – К., 2012. – С.225.

³⁶ Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» (29 серпня 1947 р., м. Київ). – С.564.

³⁷ Доповідна записка відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У про рецензування макетів «Короткого курсу історії України» (травень 1949 р.)//У лещатах тоталітаризму... – Ч.2. – С.125–126.

була невірною, позаяк не відображала «бурхливого поступу соціалістичного будівництва». Натомість він запропонував іншу назву для республіканського проекту – «Курс історії Української Радянської Соціалістичної Республіки»³⁸. У такому контексті доволі цікавою видається аргументація В.Шункова, котра кидає світло на тодішні культурні й дослідницькі практики:

«Зовсім не випадково ціла низка таких робіт, які зараз запропоновані, звичайно беруть заголовок – історія, скажімо, Бурят-Монгольської АРСР і т. п. Це не випадково, тому що історичний процес розглядається як поступальна хода, котра призводить до утворення радянської республіки і нам цікаво, яким чином цей процес дозволив нашим народам створити соціалістичні республіки. Тому принципово, [щоби] ця назва була б правильна»³⁹.

У широкому сенсі такі настанови нав'язували телеологічну репрезентацію республіканської історії до апріорно сконструйованої мети – соціалістичного майбуття. Зрештою пропозиція В.Шункова намічала кардинальну трансформацію тогочасного, хоч і урізаного, викривленого, спотвореного й ідеологічно заангажованого, але все ж таки принаймні зовні національного формату, котрий звужувався до провінційної/республіканської палітри «Історії Української РСР».

Зауважимо, що «колективне горнило» настільки вихолощувало й роздувало обсяг, що формат «короткого курсу» як універсальної базової книжки було однозначно поховано, оскільки не вкладалися не тільки у 40–50, а навіть у 60–70 др. арк. Натомість постав проект двотомної «Історії України» (майбутньої «Історії Української РСР»), який фактично був дітищем згаданого «короткого курсу». До того ж численні політичні й ідеологічні трансформації, що розгорталися на зламі пізнього сталінізму та на зорі хрущовської «відлиги», значною мірою відобразилися на підготовці цієї праці. Недаремно її друк неодноразово відкладався в останній момент із різних причин, зокрема з ініціативи республіканського партійного керівництва, котре будь-що прагнуло перестрахуватися від можливих звинувачень центру в «буржуазному націоналізмі» або якось іншому «антипартійному ухилі».

Справа зрушила з «мертвої точки» лише після смерті Й.Сталіна, події, яка збудила перші суспільні сподівання на ймовірну лібералізацію радянського режиму. Урешті-решт наприкінці 1953 р., після семи років нескінчених переробок, вимучений і вистражданий авторським колективом та, водночас, вихолощений, нівельований до крайності перший том республіканського нарративу побачив світ. У 1956 р. було опубліковано й другий том⁴⁰, хоч його виданню передували схожі колізії та відповідні етапи «колективного горнила»,

³⁸ Стенограма спільного засідання Інституту історії України АН УРСР з Інститутом історії АН СРСР по обговоренню проекту схеми «Короткого курсу історії України» (2 грудня 1947 р. – 17 лютого 1948 р.) // НА ІУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.103. – Арк.50.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Історія Української РСР: У 2 т. [1-ше вид.] / Гол. ред. О.Касименко. – Т.1. – К., 1953. – 784 с.; Т.2. – К., 1956. – 704 с. Рос. версія: История Украинской ССР: В 2 т. [1-е изд.]. – Т.1. – К., 1953. – 839 с.; Т.2. – К., 1954. – 624 с.

що їх Я.Пеленський слушно назвав «ідеологічним чистилищем»⁴¹. Незабаром з'явилося перероблене друге видання двотомника⁴².

Вихід двотомника «Історія Української РСР» остаточно поховав формат «Історії України», до якого почали повертатися лише наприкінці 1980-х рр. Більше того, видання не тільки утвердило монопольне становище республіканського формату в конструюванні та репрезентації української минувшини, а й визначило викривлені пропорції її представлення: усій «дожовтневій» історії відводилося 50% обсягу, решта 50% належала суто радянській добі. У такій конструкції перша здобувала статус тривалої «передісторії», котра нібито «готувала» історичний процес до «справжньої» й «повноцінної» історії – радянської епохи. Урешті конструкція республіканської історії продукувала наскрізний, єдиний і довершений телеологічний смисл – рух до «світлого комуністичного майбуття». Іншою примітною рисою двотомника стала тотальна синхронізація з російською історією, котра в низці ключових моментів заступала, власне, історію України. Ба більше, великоросійський дискурс став домінуючим в обох томах республіканської історії.

Зауважимо, що перший том, підписаний до друку 23 грудня 1953 р., себто за декілька тижнів до публікації сумнозвісних «перейславських» тез ЦК КПРС 1954 р., містив ще одну новацію – заміну старого конструкта «приєднання України до Росії як меншого лиха» на концепцію «возз'єднання братніх народів». Тож «менше лихо» перетворилося в «найвище благо» й «велике прогресивне звернення», ба навіть на проміжну телеологічну віху в історії СРСР. Показовим видається пасаж про «старшого брата» в тексті першого тому⁴³, котрий мимоволі нав'язує конотації на кшталт відомих означень в антиутопії Дж.Орвелла. Республіканський формат історії України було відразу зведено до становища історії «молодшого брата», котра могла рухатися винятково в паралельному річищі стосовно російсько-радянської минувшини.

Зазначимо, що для низки українських радянських істориків, зокрема співробітників інституту, перехід від офіційної концепції «приєднання України до царської Росії як меншого лиха» до нового радянського канону «возз'єднання» був доволі складним. Адже ряд дослідників обстоювали думку про те, що дискурс «приєднання» дозволяв більш адекватно репрезентувати ранньомодерну минувшину, аніж нова канонізована схема «возз'єднання». На початку 1950-х рр. прихильниками концепту «приєднання» виступали співробітники інституту І.Бойко, В.Голобуцький, Ф.Лось, Ф.Шевченко та ін. Причому деякі історики, приміром Ф.Шевченко, доволі скептично, навіть негативно ставилися й до концепції «меншого лиха», хоч і трималися останньої, позаяк уважали, що схема «возз'єднання» – ще гірша, аніж дискурс «приєднання».

Таким чином, упродовж першої половини 1950-х рр. відбулося кардинальне переформатування легітимаційної програми великого радянського

⁴¹ Я.З.П. [Пеленський Я.] Гонорари і тиражі // Сучасна Україна (Мюнхен). – 1959, 22 бер. – №6 (211). – С.9.

⁴² Історія Української РСР: У 2 т. [2-ге вид.]. – Т.1 / Гол. ред. О.Касименко. – К., 1955. – 906 с.; Т.2 / Гол. ред. М.Супруненко. – К., 1957. – 779 с.

⁴³ Історія Української РСР: У 2 т. [1-ше вид.]. – Т.1. – С.149.

нарративу. Республіканським історикам нав'язувалася тотальна субординація, котра лімітувала й окреслювала проблемний діапазон та сюжетну канву більшості студій. Недаремно потуги академічних установ, зокрема Інституту історії АН УРСР, дедалі більше концентрувалися навколо великих колективних праць. Упродовж першої половини 1950-х рр. саме такі студії посіли домінуюче місце на ниві республіканського/українського радянського нарративу. Більше того, із появою двотомника «Історія Української РСР» розпочалася сумнозвісна традиція великих праць. «Колективні», «великі» форми утвердилися як масове явище в радянській історіографії на зламі пізнього сталінізму та хрущовських реформ. Подібні видання домінували у соціогуманітаристиці практично всіх союзних республік. Дехто з сучасних фахівців охрестив такі дослідницькі практики, нав'язані гуманітаріям «країни Рад», «великим» або «колективним стилем тоталітаризму» наукових писань, що постав як наслідок культивування штучної цілісності – «радянського народу»⁴⁴.

Лібералізація суспільного й культурного життя, відома як хрущовська «відлига», заскочила Інститут історії АН УРСР у доволі складній і суперечливій ситуації. З одного боку, установа після інституціональної реорганізації початку 1950-х рр. наслідувала організаційну модель союзного взірця – Інституту історії АН СРСР. Та, на відміну від столичних установ, київський інститут не мав ані людських, ані фінансово-матеріальних ресурсів, які були б принаймні відносно достатніми, для того, щоби посісти більш-менш впливові позиції у студіюванні всесвітньої історії та історії міжнародних відносин у радянській науці. До того ж надзвичайна обережність, а подеколи й очевидна інерційність стилю мислення місцевих партійних керівників, які заради самозбереження воліли рухатися здебільшого в «безпечному фарватері» директив центру, однозначно прирікали республіканську соціогуманітаристику на подальшу маргіналізацію та провінційність. З іншого боку, попри суттєве розширення сегмента всесвітньої історії у вигляді студіювання історії «країн народної демократії», згодом – «соціалістичної співдружності», більшість наукових проєктів інституту було пов'язано з республіканським форматом історії України, який дедалі більше орієнтувався на російсько-радянську концептуалізацію минувшини. У широкому сенсі республіканська репрезентація історії тією чи іншою мірою стала блідою копією загальнорадянського канону.

«Зміна віх» у повоєнній політиці знання відтермінувала й модернізацію інституту майже на десять років. Однак на середину 1950-х рр. за тогочасних ідеологічних віянь та соціокультурних зрушень зросла критична маса потреб і вимог на ниві осучаснення інституту, його інституціональної мережі, дослідницьких і науково-організаційних практик. Натомість залишалося питання стосовно спрямованості, форм та призначення такої модернізації, що тісно корелювалося з тим «вікном можливостей», яке відкривалося за часів лібералізації тоталітарного режиму, зокрема на обширах радянської України. За іронією долі, «запізніла модернізація» в багатьох аспектах немовби синхронізувалася,

⁴⁴ Устюгова Е.Н. Культура и стили // Метафизические исследования: Альманах Лаборатории метафизических исследований при философском факультете С.-Петербургского гос. ун-та. – Вып.5: Культура. – Санкт-Петербург, 1997. – С.41.

перегукувалася, перетиналася або розгорталася паралельним курсом із «запізнілою лібералізацією» суспільства.

Одна з найголовніших, ба навіть кардинальних проблем модернізації інституту пов'язувалася з існуванням, точніше із заснуванням періодичного фахового республіканського видання. Мабуть, найкраще почування й устремління істориків післявоєнної доби щодо створення такого часопису прокоментував тогочасний заступник директора інституту Л.Іванов: «Тов. Шевченко (мався на увазі Ф.Шевченко – *Авт.*), здається, говорив також і про журнал. Я би з Вами погодився, що, звичайно, було б дуже корисно мати журнал, але я побоююся, що якби нам зараз дозволили видавати журнал, ми з Вами сіли б»⁴⁵. І хоч далі у виступі Л.Іванова йшлося про рівень підготовки публікацій, зокрема в контексті видання «Наукових записок» інституту, ця майже фрейдівська обмовка («ми з Вами сіли б») якнайкраще демонструє справжній сенс цієї зауваги. Тим паче, що сучасники Л.Іванова добре усвідомлювали прихований або подвійний підтекст його висловлювання.

У 1950 р. інститут та інші академічні установи спробували трансформувати свої «Наукові записки» у формат передплатних видань, себто часописів⁴⁶. Утім і цей проект, попри підтримку академічного керівництва, зазнав невдачі. Зрештою реалізувати задум зі створення республіканського фахового часопису вдалося лише 1957 р., коли розпочалася публікація двомісячника під назвою «Український історичний журнал». Його видання супроводжувалося такими масштабними проблемами, що про них згадала навіть діаспорна преса. Приміром, Я.Пеленський із неприхованим сарказмом відгукнувся про хронікальну інформацію щодо проблем із накладками й авторськими гонорарами, які побутували вже в перші роки видання фахового часопису:

«[...] на науковій сесії в питаннях розвитку гуманітарних наук в УРСР, яка відбулася в травні 1958 р. в Києві (точніше на засіданнях історичної секції) виявилось з усією гостротою, що проблема гонорару є не тільки проблемою “безпаспортних бродяг”, а в не меншій мірі і проблемою українських підсовєтських істориків. В своїх рекомендаціях секція ствердила, що необхідно “перетворити ‘Український історичний журнал’ в щомісячний, збільшити його обсяг, забезпечити редакцію необхідним штатом і кардинально розв'язати питання про гонорар”. Це ствердження є доказом, що редакційна колегія і співробітники “УІЖ” не користуються аж надто великим “шкльванням партії та совєтського уряду”. Навпаки – виходить, що вони мають подібну проблему, що і українські емігранти. Різниця полягає в тому, що український інтелігент, який покинув батьківщину, є приречений, як і кожний інший емігрант, на невідрадні умови праці, відсутність матеріального забезпечення та інші, часто дуже

⁴⁵ Стенограма засідання Вченої ради Інституту історії України АН УРСР від 24–[26] квітня 1947 р. // НА ІУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.101. – Арк.190.

⁴⁶ Доповідна записка Президії АН УРСР до секретаря ЦК КП(б)У І.Д.Назаренка про перетворення наукових видань Інститутів Відділу суспільних наук на періодичні та передплатні видання (25 листопада 1950 р.) // Історія Національної академії наук України: 1946–1950. – Ч.1. – С.449.

прикрі обставини. Однак дуже вимовним для стану української науки на рідних землях є факт, що там також існує проблема гонорару»⁴⁷.

Утім навіть доволі скептично налаштований Я.Пеленський визнавав: «Поява “Українського історичного журналу”, органу Інституту історії АН УРСР, в Києві, є мабуть однією з найважливіших подій на відтинку дослідів історії в УРСР після другої світової війни. Від часу ліквідації журналу “Україна” це є перший український історичний журнал в УРСР»⁴⁸.

Завдяки цим модернізаційним, хоч і дуже запізним та паліативним потугам, значною мірою було заповнено одну з найважливіших інституціональних лакун українського радянського історієписання. Тим більше, що від 1965 р. «Український історичний журнал» почав видаватися як місячник. Інститут історії АН УРСР не тільки забезпечив науково-організаційні, методичні та редакторські практики, а й солідну частку фахових публікацій. Зокрема впродовж 1957–1959 рр. у часопису було вміщено 117 матеріалів (28,1% усіх публікацій), які подали 59 співробітників інституту (25,5% усіх авторів)⁴⁹. У 1960 р. на шпальтах «УІЖ» опублікували свої дописи 36 співробітників (19,4% усіх авторів)⁵⁰. У 1961 р. 59 співробітників інституту видрукували у журналі 86 статей, заміток, рецензій і матеріалів⁵¹. Більше того, упродовж 1960 – на початку 1970-х рр. часопис став тим осередком, який дозволяв, хоча б почасти, апробувати й реалізувати персональні дослідницькі устремління та практики, котрі споглядаємо в небуденних текстах І.Бойка, О.Компан, О.Лугової, Ф.Шевченка та низки інших істориків.

У 1960-х рр. розгорнулися й масштабні трансформації інституту, накинуті, так би мовити, «згори». 28 травня 1963 р. ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР ухвалили спільну постанову «Про заходи по поліпшенню діяльності Академії наук УРСР», котра нав'язувала масовану централізацію та структурне укрупнення багатьох інституцій, які мали концентруватися на пріоритетних напрямках розвитку «народного господарства». За великим рахунком, документ здебільшого калькував заходи й вимоги, висунуті та сформульовані у спільній постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по поліпшенню діяльності Академії наук СРСР і академій союзних республік» від 11 квітня 1963 р. Тож уже 12–13 червня 1963 р. на загальних зборах АН УРСР обговорювалися питання структурної й організаційної модернізації академічних установ. Як і у 1930-х рр., академії накинули всесоюзне лекало інституціональних трансформацій, яке за часів хрущовської лібералізації лише супроводжувалося подобою обговорення у громадсько-культурному та фаховому середовищах. Вислідом

⁴⁷ Я.З.П. [Пеленський Я.] Гонорари і тиражі. – С.9.

⁴⁸ Перша конференція молодих науковців НТШ [про доповіді В.Маркуся, Я.Пеленського та ін. учених про українську радянську історіографію] // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1959, 2 черв. – №104. – С.3.

⁴⁹ [Шевченко Ф.П. Робочі матеріали про діяльність «УІЖ»] [м. Київ; чорновий автограф] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.349. – Спр.1051. – Арк.16.

⁵⁰ Там само. – Арк.18.

⁵¹ Річний звіт про наукову діяльність Інституту історії АН УРСР за 1961 р. // НА ІУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1027. – Арк.80.

такої «програми» вимушених змін стало укрупнення структурних підрозділів інституту, оформлене у вигляді великих відділів: 1) історії соціалістичного і комуністичного будівництва; 2) історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни; 3) історії досоціалістичних формацій; 4) нової та новітньої історії зарубіжних країн; 5) історіографії та джерелознавства; 6) історії міст і сіл УРСР; 7) історії природознавства; 8) історії техніки⁵².

Чергова реорганізація практично повністю підпорядковувала/перекроювала організаційну структуру інституту в інтересах масштабних багатотомних колективних проєктів, як-от «Історія Української РСР», «Історія міст і сіл Української РСР» та ін. Більше того, уведені до структури установи відділи з історії природознавства, техніки, що їх перевели з інститутів математики й теплоенергетики АН УРСР⁵³, практично не перетиналися з історією України як такою, позаяк були чужорідними включеннями у систему соціогуманітарного знання. Тим паче, що у жодному разі не йшлося про якусь інтеграцію наукознавчих елементів із соціогуманітарними, культурологічними складовими. Натомість науково-дослідні проєкти обох відділів здебільшого були відірваними від провідної проблематики, котру інститут розробляв у наступні роки.

Водночас важливі метаморфози впродовж 1960-х рр. відбулися на ниві зростання кваліфікації наукових кадрів інституту. Якщо кількість кандидатів наук зросла з 60 (1961 р.) до 66 (1969 р.), то докторів наук – збільшилася з 6 (1961 р.) до 25 (1969 р.) осіб. Тобто за вісім років відбулося більш, аніж чотириразове зростання фахової кваліфікації науковців, які здобули докторський ступінь. Зауважимо, що, попри позірну «легкість» кваліфікаційного стрибка 1960-х рр., здобуття ступеня доктора історичних наук стало справжнім випробуванням для низки співробітників інституту. Тим більше, що дисертаційний марафон неабияк ускладнювала тривала процедура затвердження докторських дисертацій фахівців із республіканських «окраїн», якої неухильно дотримувалася ВАК у Москві, особливо щодо істориків, котрі студювали «дожовтневу» минувшину. Причому проблема затвердження здобутих наукових ступенів залишалася доволі гострою й у наступні роки. Приміром В.Сарбееві, котрий 31 березня 1972 р. захистив докторську дисертацію «Основоположники марксизму-ленінізму і дожовтнева історіографія України», довелося чекати на затвердження ВАК понад чотири роки (22 жовтня 1976 р.)⁵⁴. Ще довше тривало затвердження наукового ступеня доктора історичних наук Ю.Гамрецького – 28 грудня 1970 р. він захистив дисертацію «Ради робітничих депутатів України у 1917 році», а отримав підтвердження ВАК лише 22 жовтня 1976 р., себто майже через шість років⁵⁵.

Упродовж другої половини 1960 – початку 1970-х рр. за ініціативи чи активної участі співробітників Інституту історії АН УРСР з'явилася низка спеціалізованих збірників, як-от «Історичні джерела та їх використання»

⁵² Річний звіт про науково-дослідну діяльність Інституту історії АН УРСР за 1963 р. // Там само. – Спр.1153. – Арк.40.

⁵³ Санцевич А.В. Інститут історії України Національної академії наук України: Історіографічний нарис (До 60-річчя установи). – К., 1998. – С.51.

⁵⁴ Особова справа Сарбея Віталія Григоровича // НА ІУ [опис формується]. – Арк.88.

⁵⁵ Особова справа Гамрецького Юрія Марковича // Там само. – Ф.1. – Оп.Зос. – Спр.1969. – Арк.114.

(1964–1972 рр., вип.1–7), «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (1968–1973 рр., вип.1–6), «Середні віки на Україні» (1971–1973 рр., вип.1–2), «Український історико-географічний збірник» (1971–1972 рр., вип.1–2). Тоді ж поновився й випуск «Київської старовини» (1971 р., №1), яка мала виходити у форматі щорічника.

Зрештою, паліативна модернізація 1960 – початку 1970-х рр. спричинила доволі суперечливі наслідки й результати. З одного боку, структурно-організаційна перебудова інституту, котра була вислідом кампанії з централізації наукового життя 1963 р., однозначно трансформувала функціональне призначення більшості відділів установи, які відтоді майже винятково орієнтувалися на багатотомні колективні проекти. Тож навіть пізніші трансформації організаційної структури не змінили окреслених пріоритетів політики знання, спрямованих на дальшу провінціалізацію республіканської історії. Більше того, накинута «згори» модернізація фактично ігнорувала хронічні проблеми інституту, котрі намітилися від кінця 1940-х рр. Передусім ідеться про поступове, але невпинне старіння кадрового складу, особливо провідних фахівців (докторів наук), украй обмежений приплив наукової молоді, кричущі диспропорції у фаховому розподілі науковців, зростаючий дисбаланс організаційних сегментів інституту, надмірну централізацію академічного життя та ін. З іншого боку, інститутіві, попри потужний і всеохоплюючий ідеологічний тиск, величезні організаційні труднощі, технічні проблеми й комунікативні суперечності, удалося розбудувати мережу видань, зокрема «Український історичний журнал» та низку спеціалізованих збірників. Це суттєво розширювало можливості установи як інституціонального майданчика для апробації різноманітних наукових практик багатьох істориків, у тому числі й з інших установ і навчальних закладів. Тим паче, що становлення цієї інституціональної мережі майже синхронізувалося зі своєрідним кваліфікаційним стрибком, завдяки якому в інституті впродовж 1960-х рр. з'явилося понад 20 докторів наук.

Отож створювалися, хоч і не дуже сприятливі, але все ж таки достатні умови для розгортання персональних дослідницьких практик, які тією чи іншою мірою дисонували або навіть конфліктували (як у випадку з М.Брайчевським) із колективними багатотомними проектами. Власне, прихована, завуальована, а в певних аспектах відкрита конфронтація між колективними та персональними дослідницькими інтенціями сформувала палітру викликів і можливостей для українського радянського/республіканського історієписання доби «запізнілої відлиги». Однак, хрущовська лібералізація не змінила загального курсу на домінування колективних багатотомників, навпаки – ішлося про дальшу концентрацію наукових ресурсів для підтримання «великих» форм історієписання. «Новації» стосувалися лише певної корекції та переробки текстів у дусі злободенної політичної кон'юнктури, зокрема включали часткову й вибіркочку десталінізацію під машкарою показної боротьби проти «культу особи».

Загалом колективні, як правило кількатомні, праці впродовж 1960 – на початку 1970-х рр. посіли домінуюче становище на полі республіканського історієписання. У цей період вийшли друком «История Киева» (1963–1964 рр., т.1–2), «История селянства Української РСР» (1967 р., т.1–2), «История робітничого класу

Української РСР» (1967 р., т.1–2), «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» (1967–1969 рр., т.1–3), «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (1967 р., т.1–2) та ін. Більше того, 29 травня 1962 р. ЦК КПУ ухвалив постанову «Про видання “Історії міст і сіл Української РСР”», котра санкціонувала початок науково-методичної та організаційно-технічної роботи над цим багатотомним проектом. До «50-річчя Жовтневої революції 1917 р.» було приурочено оновлену версію двотомної «Історії Української РСР». Відзначимо, що обговорення макета праці розгорталося в порівняно спокійній і розміреній атмосфері, часом проступав дух повсякденної й монотонної рутини. Причому дехто з учасників обговорення навіть обстоював думку, що йдеться не про нову версію, а про третє перероблене видання двотомника зразка 1950-х рр.⁵⁶ Загалом двотомник 1967 р. продемонстрував зростаючу інерційність тодішніх колективних праць. Останні «рухалися» вузьким «коридором», окресленим радянським каноном ще у середині 1950-х рр., і були повністю закритими навіть для поміркованих і паліативних концептуальних пропозицій, які потроху проступали за часів «запізнілої відлиги». У другій половині 1960 – на початку 1970-х рр. розроблялася та планувалася й ціла низка інших науково-дослідних проектів, монографій, колективних праць, збірок джерел тощо. Зокрема слід згадати чотири томну «Радянську енциклопедію історії України» (1969–1972 рр.), котра де-факто була своєрідною відповіддю на публікацію низки томів «Енциклопедії українознавства» на теренах української діаспори. У підготовці цього видання активну участь брали співробітники Інституту історії АН УРСР, хоч подані енциклопедичні гасла зазнали масштабної редакційної «чистки», яка відсікла значну частину інформативного потенціалу.

На відміну від багатотомних колективних праць персональні дослідницькі практики 1960-х рр. вирізнялися більшим динамізмом і, попри ідеологічну зашореність, продукували певні новації й концептуальні пропозиції, наскільки це дозволяла доба «запізнілої відлиги». Звісно, останні не могли бути кардинальними та всеохоплюючими, зокрема вбиралися у прийнятні для радянського культурного простору шати, але саме в них намічались можливі, принаймні потенційні, сценарії еволюції республіканського чи «паралельного» наративу. Зрештою, від середини 1950-х рр. з'явилася ціла низка реформістських (ревізійністських, нонконформістських) істориків (О.Апанович, І.Бойко, І.Бутич, В.Голобуцький, І.Гуржій, Я.Дзира, О.Компан, І.Крип'якевич, О.Лугова, М.Марченко, Ф.Шевченко та ін.), які у своїх текстах прагнули помітно розсунути/обійти межі радянського історієписання, принаймні його «паралельної» – республіканської версії. Більшість із них у тому чи іншому вигляді були свого часу пов'язані з академічним інституціональним майданчиком – Інститутом історії.

Водночас мали місце спроби часткової реабілітації деяких українських істориків (Д.Багалія, М.Драгоманова, М.Костомарова, О.Лазаревського, О.Єфименко, Д.Яворницького й навіть М.Грушевського та П.Куліша), їхнього наукового

⁵⁶ Стенограма обговорення макета I тому «Історії УРСР» (15–26 лютого 1965 р.) // Там само. – Оп.1. – Спр.81. – Арк.11, 268.

доробку. Зокрема в 1970 р. інститут виступав з ініціативами щодо видання три томника вибраних праць М.Костомарова⁵⁷ та чотиритомника Д.Яворницького⁵⁸. У 1966 р. в розвідці І.Бойка й Є.Кирилюка «Михайло Грушевський (З нагоди сторіччя від дня народження)»⁵⁹ та у статті Ф.Шевченка «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?» було зроблено перші спроби паліативної реабілітації визначного українського вченого. Зокрема Ф.Шевченко, попри низку канонічних оцінок і коментарів, репрезентував його як історика зі світовим ім'ям⁶⁰. Обидві розвідки набули неабиякого розголосу на теренах радянської України⁶¹, хоч і були доволі скептично сприйняті в діаспорі⁶².

Проте якщо більшість персональних практик істориків-ревізіоністів спрямовувалися на часткове розширення/уточнення/переінакшення радянського канону, то спроби його модифікації або модернізації в республіканській історіографії споглядаємо лише в текстах поодиноких дослідників, зокрема О.Компан, чії наукові інтенції було зорієнтовано на переосмислення марксизму, принаймні його вульгаризованої та офіційно канонізованої варіації. Такі устремління поставали в душі спроб «нового» прочитання та потрактування марксизму в радянській соціогуманітаристиці 1960-х рр. із наголосом на його культурницьких і гуманістичних вимірах, або акцентуванні на ранніх текстах «класиків» з їх неоднозначними смислами.

На початку 1970-х рр. «запізніла відлига», метафорично названа західними інтелектуалами «добою П.Шелеста», добігала свого логічного кінця. Вона спричинила доволі цікавий інтелектуальний парадокс, завдяки якому в одному культурному просторі, зокрема на інституціональному полі інституту, дивовижним чином співіснували інерційні колективні практики багатотомних проектів і, водночас, самобутні устремління цілої низки академічних істориків, що балансували на межі між офіційним і неофіційним в оригінальних, авторських текстах.

Ці практики урвалися 1972 р. «Запізнілу відлигу» змінили нові «заморозки», які в певному сенсі законсервували стан культурної стагнації до середини 1980-х рр. Ці «кліматичні» метаморфози навіть здобули персональне означення – «маланчуківщина», що походило від прізвища тодішнього секретаря ЦК КПУ В.Маланчука (до речі доктора історичних наук), який уславився своєю ідеологічною ортодоксальністю та боротьбою з «націоналістичними проявами» в 1970-х рр. У річницю повороту 1972 р. розпочалася нова кампанія

⁵⁷ Меморандум Інституту історії АН УРСР відділові науки і вузів ЦК КПУ щодо необхідності видання три томника вибраних праць М.І.Костомарова (25 травня 1970 р.) // Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Упор. О.С.Рубльов; відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2007. – С.293–295.

⁵⁸ Доповідна записка Інституту історії АН УРСР відділові науки і вузів ЦК КПУ щодо доцільності публікації чотиритомника вибраних праць Д.І.Яворницького від 18 травня 1970 р. // Там само. – С.289–292.

⁵⁹ Стаття І.Бойка та Є.Кирилюка у газеті «Літературна Україна» «Михайло Грушевський: З нагоди 100-річчя від дня народження» // Там само. – С.222–231.

⁶⁰ Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. – 1966. – №11. – С.24.

⁶¹ Меморандум КДБ УРСР ЦК КП України щодо відгуків інтелігенції республіки на статтю «Михайло Грушевський», оприлюднену «Літературною Україною» 30 вересня 1966 р. (1 грудня 1966 р.) // Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.231–235.

⁶² Л.В. [Винар Л.Р.] Рец. на ст.: Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну (ВІЖ. – 1966. – №11. – С.13–30) // Український історик. – 1967. – №1/2. – С.124.

супроти «буржуазного націоналізму», котра спричинилася до адміністративних заходів та утисків щодо академічних інституцій, а також низки республіканських видавництв, редакцій журналів і газет. Ці віяння вже влітку – восени 1972 р. добре відчували в Інституті історії АН УРСР.

13 вересня 1972 р. за «пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей» і дружні взаємини з репресованими дисидентами (формально – за скороченням штатів та «неперспективної тематики») з інституту звільнили доктора історичних наук О.Компан, кандидата історичних наук О.Апанович і кандидата філологічних наук Я.Дзиру. Це рішення спиралося на постанову бюро Президії АН УРСР №294 від 31 липня 1972 р. «Про дальше вдосконалення тематичної спрямованості науково-дослідної роботи, структури та кадрового складу установ Секції суспільних наук АН УРСР», зокрема нібито вмотивовувалося потребою чотиривідсоткового скорочення бюджетного фонду заробітної плати.

21 вересня 1972 р. з аспірантури Інституту історії АН УРСР відрахували аспіранта 3-го року навчання М.Мельника – формально за «поданою заявою»⁶³, а насправді як політично неблагонадійну особу, котра висловлювалася в «націоналістичному дусі», зокрема він надіслав «шкідливі» поезії до редакції журналу «Вітчизна», а також читав свої вірші біля пам'ятника Т.Шевченкові. За інформацією КДБ М.Мельник поширював фотокопію книги А.Авторханова «Технологія влади», видану в Мюнхені 1956 р.⁶⁴ У поданні відділу історії капіталізму за підписом професора Ф.Лося обстоювалася думка про недоцільність залишати М.Мельника на роботі в інституті, позаяк він не підготував вчасно кандидатську дисертацію. Утім пропонувалося використати його на викладацькій роботі або як науковця в архіві чи музеї⁶⁵. Подальша доля звільненого склалася трагічно. У березні 1979 р. колишній аспірант інституту, член Української Гельсінської групи М.Мельник наклав на себе руки, щоб уникнути арешту та захистити від переслідувань дружину і двох малолітніх доньок⁶⁶.

17 жовтня 1972 р. було звільнено з роботи на підставі таємного голосування та рішення вченої ради інституту від 10 липня того ж року (забалотовано під час проходження конкурсу) в. о. старшого наукового співробітника (відділ історіографії і джерелознавства) В.Кука – колишнього головного командира Української повстанської армії⁶⁷.

Ще раніше з Інституту археології АН УРСР звільнили М.Брайчевського. А Ф.Шевченкові за «неправильне ставлення до парторганізації» та «ідейно-теоретичні помилки» оголосили догану із занесенням до облікової картки та усуненням із посади директора установи. Відтак члена-кореспондента АН УРСР Ф.Шевченка перевели до Інституту історії на посаду старшого

⁶³ Особова справа Мельника Михайла Спиридоновича // НА ІУ. – Ф.1. – Оп.1л. – Спр.871. – Арк.2.

⁶⁴ Рубльов О. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.) // Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.24.

⁶⁵ Особова справа Мельника Михайла Спиридоновича. – Арк.3.

⁶⁶ Карасик С., Овсієнко В. Мельник Михайло Спиридонович: Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні» (див.: [Електронний ресурс]: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1113917248>).

⁶⁷ Особова справа Кука Василя Степановича // НА ІУ. – Ф.1. – Оп.1л. – Спр.867. – Арк.1.

наукового співробітника, згодом (після смерті 24 серпня 1973 р. тодішнього завідувача В.Дядиченка) він став тимчасовим виконувачем обов'язків завідувача відділу феодалізму.

У доповідній записці Інституту історії АН УРСР, підготовленій у серпні 1972 р. для ЦК КПУ та підписаній тодішнім директором А.Скабою, заходи зі «скорочення» істориків трактувалися в такому вигляді: «У відповідності з настановами ЦК КП України в інституті вжито заходів по ідейному оздоровленню колективу»⁶⁸.

Із розгортанням кампанії гонінь 1972–1973 рр. фахові збірники та низку науково-дослідних проєктів спіткала доля звільнених істориків. На думку С.Процюка,

«втрати сектора видань із суспільних наук є найважчими, важчими, ніж говорять їхні голі заголовки... Можна тут згадати б такі особливо цінні видання, як Історіографічні дослідження в УРСР, Історичні джерела та їх використання, Українське мистецтвознавство, Проблеми географічної науки в УРСР, Українські історико-географічні збірники. Ці журнали з 1975 р. не виходять, редколегії цих видань розігнано, багато співробітників репресовано, а навіть тим нечисленим уцілілим заборонено продовжувати справу. Не згадуємо вже про такі збірники, як Середні віки на Україні, чи Слов'яно-руські старожитності, що були нещадно ліквідовані вже після появи лише першого числа. Режимні кола розуміли, мабуть, всю жажливість цих заходів, а тому дозволено прорежимним історикам замістити всі ці видання новим дешевим щорічником Історичні дослідження, що почав виходити з 1975 р. в двох секціях: «Вітчизняна історія» та «Історія зарубіжних країн», у яких колосальну перевагу віддається не справжній історії, а «історії» радянського періоду і навіть просто агітації»⁶⁹.

Упродовж другої половини 1973 р. відбулася кардинальна організаційно-структурна перебудова інституту, котра була повністю переформатована під задоволення потреб проєкту зі створення багатотомника «Історія Української РСР». Отже наприкінці року в результаті проведених заходів структура установи набула такого вигляду: 1) сектор історії України дожовтневого періоду з відділами історії феодалізму, історії капіталізму, джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін; 2) сектор історії соціалістичного будівництва з відділами історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, історії соціалістичного будівництва, історії Великої Вітчизняної війни; 3) сектор проблем розвинутого соціалістичного суспільства з відділами історії комуністичного будівництва, історії дружби народів СРСР, зарубіжної історіографії; 4) сектор історії країн соціалістичної співдружності з відділами історії і міжнародних відносин соціалістичних країн, Ужгородським і Чернівецьким

⁶⁸ Меморандум керівництва Інституту історії АН УРСР для ЦК КПУ щодо виконання установою рішень ЦК КПУ з питань розвитку суспільних наук та підвищення їхньої ролі у комуністичному будівництві (серпень 1972 р.) // Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977). – С.314.

⁶⁹ *Процюк С.* Сьогоднішній стан науково-видавничої справи в Україні // *Сучасність*. – 1985. – №7/8. – С.158–159.

відділами; 5) сектор нової й новітньої історії зарубіжних країн з відділами нової й новітньої історії країн Європи і Америки, історії країн зарубіжного Сходу; 6) сектор історії науки і техніки з відділами історії природознавства, історії техніки⁷⁰.

Ця реорганізація відображала загальні процеси, котрі розгорталися у сфері республіканської науки та були пов'язані з дальшою концентрацією й централізацією управління. Нова редакція статуту АН УРСР 1976 р. здебільшого закріпила основні положення статуту 1963 р., зокрема ієрархічно-вертикальну структуру республіканської академії та її підпорядкованість союзному центру. Таким чином, підтримувалася командно-директивна система управління академічною наукою, що її західні інтелектуали на рубежі 1970–1980-х рр. слушно схарактеризували як модель інституціональної стагнації. Остання де-факто закріпила «підневільне» становище більшості радянських науковців та руйнувала й без того слабкі, іррегулярні горизонтальні зв'язки, зокрема нав'язувала пасивно-інерційні алгоритми мислення, зорієнтовані на перманентне очікування директив і настанов «згори».

На думку А.Санцевича, «період 1973–1979 рр. був складним і неоднозначним в історії інституту. У центрі уваги всього колективу була підготовка й опублікування багатотомної праці з історії України. Це наклало свій відбиток на діяльність всіх підрозділів установи. Відділи, що займалися вивченням історії України та її зв'язків, переважно працювали над томами цієї великої колективної праці»⁷¹. Отже, попри негативні тенденції, наукове життя в Інституті історії АН УРСР тривало, зокрема домінуючими стали дослідницькі практики, пов'язані з написанням колективних праць. Цей «поворот» до «великих форм», який намітився ще в 1950–1960-х рр., звичайно відбувався в дусі офіційного радянського канону, що суворо нормував українські сюжети, проте супроводжувався й значним розширенням фактографічних обсягів та загальної канви подій, висвітленням різних зрізів минувшини тощо.

Приміром, складні, тривалі колізії розгорнулися навколо підготовки восьмитомника «Історія Української РСР» та його десятитомної російськомовної версії, котрі опрацьовували здебільшого академічні історики. Вочевидь проблеми набули такого масштабу, що спричинили суттєве коригування як термінів роботи, так і обсягів цього проекту. У довідній записці від 31 липня 1973 р. до ЦК КПУ про заходи, ужиті академічним керівництвом щодо виправлення ситуації навколо проекту багатотомника, підписаній віце-президентом АН УРСР І.Білодідом, зазначалося:

«Протягом останніх кількох місяців дирекція Інституту історії АН УРСР вжила ряд невідкладних заходів, спрямованих на докорінне поліпшення роботи інституту по підготовці до друку багатотомного видання “Історії Української РСР”. Усунуто ряд хиб і недоліків в діяльності головної редакційної колегії, редакційних колегій по томах та авторського колективу. Зокрема,

⁷⁰ Річний звіт про наукову роботу Інституту історії АН УРСР за 1973 р. // НА ІІУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.701 – Арк.72–73.

⁷¹ Санцевич А.В. Інститут історії України Національної академії наук України... – С.96.

створено бюро головної редакційної колегії, яке забезпечило щоденний контроль за науковою та науково-організаційною роботою редакційних колегій по томах, над станом підготовки рукописів. Склад головної редакційної колегії, редакційних колегій по томах та авторського колективу поповнено за рахунок досвідчених і енергійних спеціалістів, внесені відповідні зміни в плани-проспекти томів, їх структуру та обсяг. «Історія Української РСР» готується в восьми томах, в яких знайдуть глибоке і всебічне висвітлення з марксистсько-ленінських методологічних позицій історичні події, процеси і явища, що відбувалися на Україні з найдавніших часів до наших днів. Розроблені та затверджені нові графіки підготовки та проходження томів, у відповідності з якими всі вісім томів «Історії Української РСР» будуть завершені в 1977 р.»⁷².

Звичайно, під час опрацювання окремих томів дотримувалися вже традиційних стадій «колективного горнила», себто низки послідовних обговорень, внутрішнього та зовнішнього рецензування, практики виїзних засідань, розширених робочих нарад і т. п. Щоправда, з'явилися й технічні модифікації, як от запис на магнітофонну плівку процесу обговорення, що його іноді додатково «аналізували» чи то пак «розбирали»⁷³. Окрім того, робочі макети як восьми-, так і десяти томника обов'язково репрезентувалися на виїзних засіданнях у Москві, а також передавалися на рецензування як до інституцій АН СРСР, так і відомим російським радянським ученим. Наприклад, макет першого тому з російськомовного десяти томника рецензував академік Б.Рибаков, який висловив чимало зауважень, пропозицій і суттєво затягнув цей процес⁷⁴.

Восьмитомний курс історії УРСР було опубліковано в Києві 1977–1979 рр. видавництвом «Наукова думка» під грифом Інституту історії та Інституту археології АН УРСР. Його конструкція базувалася на формаційному поділі, показному акцентуванні «класової боротьби» й домінації економічного детермінізму, що й зумовило відповідний розподіл томів, композиційне оформлення та інтерпретацію історичного матеріалу. Перша книга першого тому хронологічно обіймала період від найдавніших часів до другої половини XIII ст., друга книга першого тому – другу половину XIII ст. – першу половину XVII ст., другий том – другу половину XVII–XVIII ст., третій – XIX ст., четвертий – 1900–1917 рр., п'ятий – 1917–1920 рр., шостий – 1921–1941 рр., сьомий – 1941–1945 рр., восьмий, книга перша – 1945–1950-ті рр.; книга друга – кінець 1950–1970-ті рр. В ідеологічному сенсі восьмитомник наслідував конструкцію двотомника 1967 р., але мав низку розширених актуалізованих ідеологічних включень-додатків, освячених «обрядовими» посиланнями на останні партійні форуми, та розлогі патетичні пасажи, котрі доносили до читача відповідні офіційні смисли. Крім того, в останніх томах приділялася неабияка увага

⁷² Довідки, доповідні записки в ЦК КПУ, Держплан УРСР, Президію АН УРСР 1973 р. // НА ІУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.680. – Арк.27–28.

⁷³ *Щусь О.* Знаний і незнаний [Ю.Ю.Кондуфор] // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст.: Зб. наук. пр., присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора: У 2 т. – Т.2. – К., 2004. – С.391.

⁷⁴ Протоколи №1–4 редколегії «Історії Української РСР». 11.03 – 17.10.80 р. // НА ІУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1323. – Арк.1.

формуванню «соціалістичних націй» і становленню «радянського народу як нової історичної спільності». Багатотомна «Історія Української РСР» продемонструвала практично повне включення/вписання формату республіканської минувшини до конструкції російсько-радянського історичного процесу. Різні історичні епохи на сторінках восьми томника висвітлювалися вкрай нерівномірно, ба більше – відбулася дальша деформація пропорцій конструювання та представлення окремих періодів. Найдокладніше було представлено ХХ ст. – шість книг із десяти, зокрема виклад концентрувався навколо репрезентації революцій 1905–1907 та 1917 рр., радянської доби, котрі подавалися надзвичайно докладно, хоч і з численними ідеологічними штампами. Натомість україн стисло подавалися середньовіччя та ранньомодерні часи, котрі маркувалися як історія «епохи феодалізму». Таким чином, у восьми томнику обсяг репрезентації радянської доби вже однозначно перевершив представлення дожовтневої минувшини, що відображало «нові» спотворені пропорції в конструюванні республіканської історії.

Утім видання восьми томника мало й низку позитивів. Передусім слід підкреслити, що саме завдяки підготовці ряду томів в інституті помітно розширився сегмент наукових студій із дожовтневої історії, зокрема середньовіччя, ранньомодерного та модерного часів, що їх у той період репрезентували як праці з історії феодалізму й капіталізму. Більше того, актуалізувалися дослідження з історичної географії та картографії. Водночас у процесі підготовки багатотомників визрівали нові науково-дослідні проекти з історіографії, історичної бібліографії, хронології, реалізація яких розгорнулася в наступні роки. Масштабні проекти з республіканської історії окреслили й актуалізували проблематику дисциплінарних стиків історії з історією культури, економіки, літературознавством, демографією, статистикою, правом, етнографією, мовознавством, мистецтвознавством тощо. Причому ці проблеми із царини практичних потреб конструювання архітектоніки окремих томів поступово транслювалися до дослідницьких практик ряду науковців, які брали участь у підготовці восьми томника «Історія Української РСР».

Загальний обсяг видання складав 450 авт. арк. Тут було вміщено 102 історичних мапи, 1214 чорно-білих і 104 кольорових ілюстрації. У підготовці та написанні восьми томника взяли участь 144 науковця, у тому числі 68 докторів наук. Причому співробітники інституту склали майже половину авторського колективу (71 особа). За добором, опрацюванням і введенням до наукового обігу фактографічного матеріалу це був найдокладніший на той час курс із республіканської історії, хоч, звісно, було й чимало прогалин, пов'язаних з ідеологічними обмеженнями та забороненими темами. У розширеному форматі восьми томнику «Історію Української РСР» було представлено в десяти томній російськомовній версії, виданій упродовж 1981–1985 рр. Однак остання, де виклад хронологічно було доведено до початку 1980-х рр., здебільшого ввібрала ті самі конструктивні хиби. У 1986 р. як своєрідний додаток до десяти томника побачив світ окремий історіографічний огляд історії УРСР, побудований

за проблемно-хронологічним принципом⁷⁵. На аналогічних засадах було підготовлено й російськомовний тритомник «История Киева» (1982–1986 рр.) та його українську версію (1986–1987 рр.), які присвячувалися 1500-річчю заснування міста.

Із перспективи нашого часу монументальні багатотомники сприймаються у суперечливому сенсі та продукують різноманітні думки, відчуття й асоціації. З одного боку, зазначені книги стали витворами того «колективного стилю» мислення й творчості, котрий був нав'язаний українській радянській соціогуманітаристиці, зокрема історичній науці. Більше того, ці видання однозначно пов'язані з ідеологічними претензіями тоталітарного режиму на легітимізацію й освячення відповідних політичних, соціальних і культурних практик, скерованих на створення штучної квазіспільноти – «радянського народу». Водночас більшість колективних праць справляли враження безбарвних, вихолощених, сірих текстів, оскільки проходили крізь «горнило» численних обговорень та зазнавали безперервних редакторських «чисток», які будь-що мали вбезпечити, уберегти від імовірних ідеологічних закидів і політичних звинувачень. До того ж включався й механізм авторської самоцензури, причому ще до проходження перших стадій колективної «плавильні», який нав'язував узвичаєний, канонічний спосіб конструювання та представлення минувшини. З іншого боку, хоч-не-хоч замислюєшся щодо величезних обсягів витраченої праці, творчої енергії, рутинної організаційної, технічної та методичної підготовки, урешті-решт багатьох років людського життя, котрих потребували такі монументальні творіння. Вони нерозривно пов'язані як з історією інституту, так і персональними історіями багатьох академічних істориків кількох поколінь, які у жодному разі не варто оцінювати в системі чорно-білих координат.

Звісно, колективними багатотомниками не вичерпувалися різноманітні практики інституту середини 1970 – першої половини 1980-х рр., але саме вони формували та визначали як наукові пріоритети установи, так і її місце в радянському історієписанні. Наприклад, слід згадати про проект історичного атласу України, який виношувався ще від кінця 1950-х рр. На рубежі 1970–1980-х рр. до нього повернулися знову, хоч і у суттєво урізаному та скоригованому вигляді. Почасти до цього спричинилася підготовка восьми томної «Історії Української РСР», де було вміщено понад 100 мап. Давалася взнаки й практика наслідування союзних проектів, адже на початку 1980-х рр. готувався до друку перший том «Історичного атласу СРСР»⁷⁶. До того ж 1980 р. на теренах діаспори було видано історичний атлас України, де видрукували 41 карту, що, своєю чергою, актуалізувало підготовку республіканського атласу⁷⁷.

У межах зазначеного проекту планувалося розробити близько 120 мап, згрупованих у десяти тематичних розділах. Із-поміж них більше половини мали репрезентувати радянський період, що однозначно вказувало як на

⁷⁵ Историография истории Украинской ССР / Отв. ред. И.С.Хмель. – К., 1986. – 555 с.

⁷⁶ Інтерв'ю з директором Інституту історії АН УРСР, членом-кореспондентом АН УРСР Ю.Ю.Кондуфором про створення «Атласу історії Української РСР» // Український історичний журнал. – 1981. – №12. – С.125.

⁷⁷ *Тесля І., Тютко С.* Історичний атлас України / Гол. ред. Л.Винар. – Монреаль; Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. – 190 с.

ідеологічну вмотивованість видання, так і на ті пропорції представлення минушини, котрі склалися в тодішньому республіканському історієписанні⁷⁸. Та попри запланований дисбаланс репрезентації наукова цінність і перспективи проекту історичного атласу були доволі високими, позаяк дозволяли розгорнути й інтенсифікувати студії у сфері кількох допоміжних/спеціальних дисциплін, зокрема сполучити міждисциплінарні наукові практики. Для реалізації задуму в інституті ще 1978 р. було створено проблемну неструктурну групу історичної географії та картографії, котру 1982 р. трансформували у сектор історичної географії та картографії на чолі з членом-кореспондентом АН УРСР Ф.Шевченком. Важливу роль у розробці зазначеного проекту відіграла фахівець-картограф, кандидат технічних наук О.Маркова, котра опікувалася методичною підготовкою історичних мап. До справи також було залучено співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові, науковців Київського, Львівського та Донецького державних університетів. Завершення попередньої підготовки історичного атласу УРСР та передача його у видавництво планувалися на 1986–1987 рр., але реалізація проекту затягнулася до кінця 1980-х рр. Однак початок перебудови, який «запустив» трансформаційні процеси як у суспільстві, так і на ниві республіканської науки, виявився фатальним для долі історичного атласу УРСР. На рубежі 1980–1990-х рр., за нових соціокультурних реалій, уже не було ані часу, ані достатніх фінансових і матеріальних ресурсів, щоби забезпечити повноцінне переформатування цього складного, затратного та, заразом, багатообіцяючого проекту.

Ще один масштабний задум інституту був пов'язаний із написанням багатотомної «Історії класів і соціальних прошарків Української РСР» (керівник – академік Ю.Кондуфор), яку планувалося підготувати впродовж 1986–1990 рр.⁷⁹ Але цей проект значною мірою розділив долю історичного атласу, позаяк розпочалася криза республіканського історієписання, котра спричинилася до його поступового згортання.

Тривали й організаційні перетворення. Упродовж 1978 р. на базі наукових підрозділів інститутів історії та економіки було створено Інститут соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР. До новоствореної установи за домовленістю перейшли 62 фахівці з Інституту історії, зокрема 19 старших і 25 молодших наукових співробітників, 3 докторів і 22 кандидатів історичних наук. Більшість співробітників, які перейшли до цього інституту, спеціалізувалися з історії міжнародних відносин і всесвітньої історії. Крім того, до нової установи за домовленістю перевелися всі працівники Ужгородського та Чернівецького відділів.

Отож після проведення реорганізації 1978 р. змінилася структура інституту. Упродовж року було ліквідовано поділ на сектори, а також створено нові структурні підрозділи. На кінець 1978 р. інститут складався з відділів: 1) історії комуністичного будівництва; 2) історії соціалістичного будівництва;

⁷⁸ Інтерв'ю з директором Інституту історії АН УРСР, членом-кореспондентом АН УРСР Ю.Ю.Кондуфором... – С.23, 26.

⁷⁹ Звіт про науково-дослідну та науково-організаційну діяльність Інституту історії АН УРСР за 1986 р. // НА ПУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1701. – Арк.3.

3) історії Великої Вітчизняної війни; 4) історії Жовтневої революції та громадянської війни; 5) історії дружби народів СРСР; 6) джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін; 7) історії капіталізму; 8) історії феодалізму; 9) історії і міжнародних відносин соціалістичних країн; 10) історіографії та історичних зв'язків із зарубіжними країнами; 11) історії природознавства; 12) історії техніки; 13) історії міст і сіл Української РСР (останній відділ існував як наукова група на правах відділу)⁸⁰.

Заходи з оптимізації структури установи тривали впродовж першої половини 1980-х рр. Зокрема 1982 р. її переформатували за типовою триланковою академічною схемою: відділення – відділ – сектор⁸¹. Але більшість відділів зберегли як свою фахову спеціалізацію, так і основний кадровий склад. У лютому 1983 р. в інституті було створено відділення історико-краєзнавчих досліджень у складі двох відділів – наукового забезпечення багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури СРСР по Українській РСР» та історичного краєзнавства⁸². Зрештою станом на травень 1985 р. організаційна структура інституту, заснована на триланковій системі (відділення – відділи – сектори), складалася із 2 відділень, 14 відділів і низки секторів⁸³.

Утім певні успіхи й досягнення інституту за радянської доби розгорталися в умовах інституціональної стагнації академічної науки, котра підлаштовувалася, точніше синхронізувалася з тотальною стагнацією всього суспільства. Водночас побутувала інерційність культурних, освітніх, дослідницьких практик, яка простежувалася навіть у знакових ідеологічних і меморіальних заходах, як-от 325-річчя «возз'єднання» України з Росією, котре відзначалося 1979 р. За споминами О.Апанович, яка брала активну участь в ювілейних заходах 1954 р., кампанія 1979 р. не була навіть тінню того бундючного та помпезного 300-ліття «возз'єднання»⁸⁴.

Таким чином, українська радянська історіографія розвивалася в межах жорсткої, нав'язаної ієрархічно-вертикальної моделі республіканської науки як «паралельної» чи доповнюючої варіації російсько-радянського історієписання та провідних столичних інституціональних осередків, передусім в АН СРСР. Саме цей провінційний статус і визначав/диктував як базові алгоритми розвитку республіканського інституту, так і відповідні організаційні взірці й типові інституціональні рішення.

Позитивні зрушення першої половини 1980-х рр. мали доволі обмежений характер, але найголовніше те, що вони ширилися в координатах республіканської науки, себто українського радянського історієписання як своєрідного

⁸⁰ Звіт Інституту історії АН УРСР про наукову діяльність в 1978 р. // Там само. – Спр.1154. – Арк.64–65.

⁸¹ Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України // Енциклопедія історії України. – Т.3. – К., 2005. – С.492.

⁸² Звіт про діяльність Інституту історії АН УРСР за 1983 р. // НА ІУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1507. – Арк.85.

⁸³ Статистичний звіт про чисельність і склад кадрів [по Інституту історії АН УРСР] за 1985 р. // Там само. – Спр.1683. – Арк.47.

⁸⁴ Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина // «Істину встановлює суд історії»: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка: У 2 т. / Відп. ред. Г.Боряк. – Т.1. – К., 2004. – С.110.

супутника загальносоюзної, точніше російсько-радянської історіографії. Це суттєво нівелювало/спрощувало горизонт концептуальних пропозицій і дослідницьких стратегій, що здебільшого тяжіли до одноманітного й уніфікованого конструювання та представлення історії України у форматі республіканської минувшини.

Нові виклики та перспективи постали перед Інститутом історії АН УРСР (від листопада 1990 р. – Інститут історії України) за доби ініційованої М.Горбачовим «перебудови», розпаду СРСР та етнополітичного ренесансу країн Східної й Центральної Європи на рубежі 1980–1990-х рр. Від 1986 р. у радянській соціогуманітаристиці розпочалася лібералізація усталених ідеологічних канонів: розширення кола дозволених тем і проблем, зняття табу на згадування й висвітлення низки історичних особистостей під гаслом реабілітації та повернення імен, упровадження вибіркової й поміркованої критики партійної політики за доби сталінізму, так званих «викривлень», «спотворень», «перекручень» і т. п.

Спершу кампанія гласності в радянській науці розраховувалася на дозоване й обмежене висвітлення минувшини. Натомість послаблення, а зрештою повне зняття ідеологічних заборон доволі швидко призвело до первісного усвідомлення величезних провалів і лакун (що їх афористично охрестили «білими плямами») в пануючій радянській репрезентації історій народів СРСР, зокрема українського. Із суверенізацією радянських республік 1989–1991 рр. розпочалося висунення низки альтернативних візій не тільки з обсягу окремих подій, явищ та постатей, а й цілих періодів – так званих «білих полів» національної минувшини: переосмислення феномену Української козацької держави XVII–XVIII ст., Української революції 1917–1921 рр., «розстріляного відродження», Голодомору 1932–1933 рр. та ін. Своєрідним експериментальним форматом наукових видань тієї перехідної доби стали «Історичні зошити», започатковані Інститутом історії АН УРСР у 1988 р. У цій інститутській серії порушувалися та намічались різноманітні проблеми української історії, котрі спотворювалися, замовчувалися чи-то ігнорувалися за радянських часів.

Споглядання разючих і динамічних метаморфоз призвело до поширення духу тотального скептицизму та цілковитої зневіри щодо спроможності науковців-гуманітаріїв більш чи менш адекватно висвітлювати минувшину в річищі навіть модифікованого радянського «великого тексту». Так чи інакше, на рубежі 1980–1990-х рр. швидкоплинна криза радянського образу історії актуалізувала запит на «капітальний ремонт» чи й повний демонтаж офіційної історичної науки. Натомість гостро постали питання про формування та представлення національних образів історії України.

Подальший розпад СРСР, який набув незворотного характеру після серпневого путчу 1991 р., спричинився до кардинальної трансформації соціокультурних передумов й інтелектуальних устремлінь. В українській пострадянській історіографії склалася пізнавальна ситуація своєрідного методологічного вакууму, точніше хаосу на тлі величезного розширення фактографічного матеріалу, себто джерельної бази національних історій. Більше того, творення державних інститутів на пострадянському просторі згенерувало потужні соціо- та

етнокультурні запити до наукової спільноти, котрі швидко піднесли легітимаційну функцію історичної науки, тобто освячення існування незалежних країн в інтелектуальному, культурному, інформаційному та ідеологічному сенсах.

Провідний тренд, який визначав основні тенденції українського історієписання впродовж 1990-х рр., було пов'язано з «новим відкриттям», точніше «перевідкриттям» забороненої спадщини чи «репресованих праць» зі спецхранів, а також еміграційних і діаспорних студій. Деякі з таких історичних розвідок мали феноменальний успіх у вітчизняному інтелектуальному просторі, зокрема на освітній ниві. Хвиля перевидань спричинила самотутню романтизацію української минувшини, зокрема повсюдне захоплення її просторово-часовим колоритом. Методологічна невизначеність, всеохоплююча легітимаційна хвиля та блискавична актуалізація «забороненої» й «репатрійованої» спадщини стали підґрунтям, на якому постали головні напрями українського історієписання 1990-х рр.

Та незважаючи на складні економічні й соціальні обставини 1990-х рр., співробітники академічного Інституту історії України не тільки гідно відповіли на численні виклики, а й створили цілу низку самотутніх історичних наративів⁸⁵. Зокрема постали масштабні, полівимірні концептуалізації низки епох, які перебували на маргінесах радянської історіографії чи взагалі не розглядалися в її межах, як-от доба Української національної революції 1648–1676 рр., епоха українського Відродження ХІХ ст., голод 1921–1923 та 1946–1947 рр., Голодомор 1932–1933 рр., низка інших. Упродовж 1990-х рр. в Інституті історії України НАНУ кардинально розширилися студії з обсягу джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, історичної регіоналістики, політичної, культурної та соціальної історії. Саме у цей час інститут у співпраці з архівними установами спричинився до підготовки та видання багатьох збірників документів і матеріалів, які істотно збагатили джерельну базу вітчизняної історії. Урешті, слід згадати про багатотомний проект «Україна крізь віки», де поєдналися самотутні авторські візії і який донині залишається найповнішим систематичним представленням української минувшини⁸⁶.

Таким чином, упродовж 1990-х рр. відбувся кардинальний перегляд радянської, а почасти й імперської історії, яких заступили національні візії. Слід підкреслити, що вперше у ХХ ст. саме ці візії постали як домінуючі конструкції на пострадянському просторі, насамперед відіграли важливу роль у формуванні українського культурного поля.

Поважну та навіть вирішальну роль відіграли науковці інституту в роботі й написанні підручників і посібників з історії України. Саме тут було нагромаджено та акумульовано розмаїтий досвід з адаптації фундаментальних історичних знань з усіх періодів української минувшини до актуальних потреб історичної дидактики. Суттєве досягнення історичної дидактики у цей період полягало у формуванні навколо підручників супровідних методично-навчальних комплектів видань як для учнів, так і вчителів. Більше того, упродовж

⁸⁵ Історія України: Нове бачення / Під ред. В.А.Смолія. – Т.1. – К., 1995. – 350 с.; Т.2. – К., 1996. – 494 с.; Історія України / За ред. В.А.Смолія. – К., 1997. – 422 с.

⁸⁶ Україна крізь віки / Загальна ред. В.А.Смолія. – Т.1–15. – К., 1998–1999.

1990 – на початку 2000-х рр. Україна спромоглася створити завершену модель національної історичної дидактики, в якій чільне місце посіли розробки співробітників інституту.

Від кінця 1990-х рр. розгортаються дискусії щодо студіювання та представлення національних історій, зокрема їх методологічних і теоретичних засад. Ба більше, 2000-ні рр. сформували новітню палітру викликів, пов'язаних із настроями тотального скептицизму, привнесеного західними інтелектуальними новаціями й пропозиціями щодо пізнавальних перспектив і можливостей конструювання національної історії.

У нове століття інститут увійшов із багатьма капітальними студіями, як-от «Історія українського селянства» (2006 р., т.1–2), «Історія українського козацтва» (2006 р., т.1–2), «Історія державної служби в Україні» (2009 р., т.1–5), «Економічна історія України» (2011 р., т.1–2), «Нариси історії Української революції 1917–1921 років» (2011–2012 р., кн.1–2), «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: Історичні нариси» (2011 р., кн.1–2), «Велика війна 1914–1918 і Україна» (2014–2015 рр., кн.1–2) та ін.

Упродовж 2000-х рр. було започатковано альманах соціальної історії «Соціум» (від 2002 р.), альманах історії та археології Східної Європи «Ruthenica» (від 2002 р.), альманах теорії та історії історичної науки «Ейдос» (від 2005 р.), збірники «Чорноморська минувшина» (від 2006 р.), «Регіональна історія України» (від 2007 р.), «Україна Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського» (від 2009 р.), «Чорноморський літопис» (від 2010 р.) та ін. Було ініційовано розробку ряду нових наукових напрямів, які тривалий час залишалися поза увагою вітчизняних дослідників, передусім студії з інтелектуальної, соціальної й культурної історії, історії понять, дослідження у сфері литуаністики (історії Великого князівства Литовського), сходознавства.

2014 р. добігла кінця пострадянська доба. Контури прийдешньої епохи проступають лише у загальних рисах. Отож на часі пошук новітньої конфігурації політики знання з кардинальною переміною віх, передусім відмовою від морально-повчальних дискурсів і настанов, які волею-неволею повертають нас до рудиментів радянської доби. Адже глобалістичні тенденції «постісторії» у жодному разі не скасували нагальних потреб представлення країни/нації/держави на культурній та інтелектуальній мапі світу, зокрема наукових проєкцій її минувшини. Ідеться про антропологічні, мультикультурні, багатовимірні, полінаціональні й регіональні стратегії представлення історії України, але як нашої єдиної та спільної територіальної минувшини.

Нині в інституті триває розробка нових форматів представлення нашої минувшини. На базі фундаментальної десятитомної «Енциклопедії історії України» (2003–2013 рр.; понад 1050 обл.-вид. арк.) проводяться підготовчі заходи зі створення мультимедійного енциклопедичного ресурсу з історії України як загальноосвітнього та культурного компендіуму історичних знань у форматі швидких довідок, що мають задовольняти найрізноманітніші пошукові запити. Ще один важливий проєкт започатковано в інституті впродовж 2014–2016 рр. у новій книжковій серії «Студії з регіональної історії», у рамках якої опубліковано ряд оригінальних досліджень з історії Південної та Східної

України, а також праці з історичної регіоналістики. Ініціюються нові проекти у сфері наукової популяризації. Масштабна й різнопланова робота провадиться у царині опрацювання web-ресурсів, зокрема інтенсивно наповнюється сайт Інституту історії України НАНУ⁸⁷. На цьому ресурсі, одному з найбільших з української минувшини у Всесвітній мережі, подається всебічна інформація про діяльність інституції, її структурних підрозділів та співробітників. Для оперативного інформування громадськості й наукової спільноти про сьогодні, проекти установи у соціальній мережі «Фейсбук» створено спеціальну сторінку⁸⁸. У співпраці з науковцями інших інституцій до 150-річчя від дня народження М.Грушевського розпочато роботу над відкритим е-архівом (О.Юркова, І.Гирич, С.Панькова, Г.Кондаурова), присвяченим найвидатнішому українському історикові⁸⁹. Цей багатообіцяючий проект дозволить зосередити в одному місці всі тексти М.Грушевського й інформаційні ресурси, в яких висвітлюється його життя та наукова творчість. До 80-річчя академічного Інституту історії України започатковано серію видань «Студії з інституціональної історії», в якій найближчим часом має вийти низка монографічних досліджень, збірок документів і бібліографічних покажчиків.

Складні реалії сучасного буття актуалізують пошук новітніх шляхів і моделей розвитку сучасного українського історієписання, зокрема функціонування та життя Інституту історії України НАН України як інституціонального міні-простору наукової праці й комунікації академічних істориків.

⁸⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.history.org.ua>. Нині триває робота з його кардинального оновлення.

⁸⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.facebook.com/history.org.ua>

⁸⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <http://hrushevsky.nbu.gov.ua/>

This article covers the main periods of institutional and intellectual history of the Institute of History of Ukraine in the main context of the history of knowledge of Ukrainian historical science in 20th – early 21st centuries. Also lightens up the changes and transformations of images and conceptualizations of national past associated with scientific studies in academic institute.

Keywords: *Institute of History of Ukraine, Ukrainian historiography, institutional history, intellectual history, history of the historical science.*

О.С.РУБЛЬОВ*

ВИВІЛЬНЯЮЧИСЬ ІЗ МАГНЕТИЧНОГО ПОЛЯ ІМПЕРЦІНИ: ОБГОВОРЕННЯ В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ АН УССР ПРАЦІ М.БРАЙЧЕВСЬКОГО «ПРИЄДНАННЯ ЧИ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ?» (4 липня 1974 р.)

Ідеться про історіографічну атмосферу першої половини 1960-х рр., науковій дискусії серед співробітників Інституту історії АН УССР, унаслідок яких виник задум і було написано знакову статтю М.Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції» (1966 р.). Простежується подальша доля як самої статті, так і її автора. Особлива увага звертається на владний задум «наукового спростування» теоретичних побудов М.Брайчевського, що його невдалою реалізацією стало «обговорення» в Інституті історії 4 липня 1974 р. Публікується стенограма цієї «дискусії».

Ключові слова: *Брайчевський, стаття «Приєднання чи возз'єднання?», Переяславська рада 1654 р., українсько-російські відносини, Інститут історії України НАН України.*

Повоєнний советський** гранд-нарратив значною мірою був логічним продовженням централістичної концептуалізації російської історії з її «узаконенням» імперських устремлінь і територіальних захоплень, у тому числі відомої тези щодо «збирання» Москвою «руських» (до яких включалися й українські терени) земель. За такою логікою, теорія «найменшого зла», запропонована Й.Сталініним 1937 р., плавно перетікала в концепцію «найбільшого блага» з сакралізацією російських імперських злочинів і канонізацією «цивілізаційної місії» Росії/СССР. Ідеологічні заборони й обмеження щодо презентації української минувшини були значно ширшими в порівнянні з іншими республіканськими національними історіями. Тому переважна більшість українських істориків прагнула пристосуватися або ж прикритися великим советським канонам у вигляді «обрядової» фразеології та «правильних» посилань на класиків марксизму-ленінізму.

Утім на хвилі хрущовської «відлиги» від середини 1950-х рр. отримала можливість проявити себе низка вітчизняних неконформістських істориків (О.Апанович, І.Бойко, І.Бутич, І.Гуржій, Я.Дзира, О.Компан, І.Крип'якевич, О.Лугова, М.Марченко, В.Спицький, Ф.Шевченко та ін.), які у своїх працях намагалися істотно посунути (за можливості – обійти) межі дозволеного

* Рубльов Олександр Сергійович – доктор історичних наук, професор, учений секретар Інституту історії України НАНУ
E-mail: rublow@ukr.net

** Автор розрізняє автентичні терміни «рада», «радянський», широко вживані за часів Української Центральної Ради, Української Народної Республіки, та «совети», «советський», аббревіатури «УССР», «СССР», «КГБ» – як уособлення советсько-російської окупації. У цьому нібито «формальному» моменті вбачається явище сутнісного порядку, адже «українізація» більшовицького режиму на теренах України була важливим елементом імперської політичної технології, завдяки якому чужоземна окупаційна адміністрація мала сприйматися населенням як його легітимне представництво.

советського історієписання, принаймні його республіканської версії. Переважна частина з них так або інакше була пов'язана з академічним інституціональним майданчиком – Інститутом історії АН УРСР¹.

Нонконформістські історики в постсталінську добу виразно намагалися зменшити обсяг російськоцентричного представлення історії УРСР. Зрозуміло, що така «ревізія» могла бути лише фрагментарною, латентною, без претензій на кардинальність і всеохоплення, а також повинна була обов'язково містити загальноприйнятні формулювання й належну кількість посилань на праці класиків марксизму-ленінізму².

Спершу таке розширення відбувалося шляхом потрактування рівноправності Переяславської угоди 1654 р., визнання існування української державності або її елементів за Б.Хмельницького, наголошування автономії Гетьманщини, поширення тези про колоніальне становище українських земель в імперії Романових ХІХ – початку ХХ ст.³ Невдовзі постали спроби принаймні часткової реабілітації й повернення до офіційного наукового дискурсу праць окремих українських істориків (М.Костомарова, М.Драгоманова, О.Лазаревського, Д.Багалія, О.Єфименко, М.Яворського, Д.Яворницького й навіть П.Куліша та М.Грушевського).

Утім чи не «найрадикальнішою студією того часу» слід уважати розвідку М.Брайчевського (6 вересня 1924 – 23 жовтня 2001 рр.) «Приєднання чи возз'єднання?»⁴, яка планувалася для «Українського історичного журналу». Історик належав до кола *персон грата* серед авторів часопису, який залюбки надавав йому свої шпальти⁵. Був Михайло Юліанович і серед ініціаторів створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК), підтримавши знову ж таки на сторінках «УІЖ» цю громадську ініціативу (оприлюднену, зокрема, у статті Г.Логвіна «Перегук віків», що її вмістила «Літературна Україна» 9 лютого 1965 р.)⁶. Відтоді на шпальтах журналу

¹ Ясь О. «На чолі республіканської науки...»: Інститут історії України (1936–1986): Нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (До 80-річчя установи). – К., 2016. – С.284–285.

² Ясь О. Трансформації радянського канону та його українські проєкції (Ф.Шевченко, О.Компан) // *Його ж.* Історик і стиль: Визначні постаті українського історієписання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): У 2 ч. / За ред. В.А.Смолія. – Ч.2. – К., 2014. – С.291.

³ Див., напр., про ширший контекст публікації в «Українському історичному журналі» дискусійної розвідки О.Лугової «Про становище України в період капіталізму» (Український історичний журнал. – 1967. – №3. – С.15–25); Рубльов О.С. «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957–1988 рр.) // Там само. – 2007. – №6. – С.36–38. Констатація авторкою «колоніального становища України в системі Російської імперії» викликала брутальну критику з боку апарату ЦК КПУ та негласну заборону на її публікації, що була чинною впродовж п'яти років.

⁴ Ясь О. «На чолі республіканської науки...»: Інститут історії України (1936–1986): Нариси з інституціональної та інтелектуальної історії. – С.286.

⁵ Див., напр.: *Брайчевський М.Ю.* Стан і завдання вивчення культури древніх слов'ян // Український історичний журнал. – 1958. – №6. – С.78–93; *Його ж.* До питання про виникнення міста Києва // Там само. – 1959. – №5. – С.53–67; *Його ж.* Дослідження М.В.Ломоносовим історії древньоруської держави: До 250-річчя з дня народження М.В.Ломоносова // Там само. – 1961. – №6. – С.94–99; *Його ж.* Теоретичні основи досліджень етногенезу // Там само. – 1965. – №2. – С.46–56; *Брайчевський М.Ю., Дзира Я.І.* Українські славісти про Климента Охридського: До 1050-річчя з дня смерті // Там само. – 1966. – №9. – С.139–142 та ін.

⁶ Див.: *Брайчевський М.Ю.* Важлива ініціатива: [Про організацію в УРСР Товариства сприяння охороні пам'яток культури] // Там само. – 1965. – №4. – С.152–153.

було запроваджено рубрику «Охорона і використання пам'яток історії та культури». Власне у ній і з'явилася чергова публікація М.Брайчевського про місто-музей Кам'янець-Подільський⁷.

Як слушно зауважував І.Гирич, «було б наївно думати», що виступ М.Брайчевського став «справою виключно лише громадянської відваги автора статті». У середині 1960-х рр. офіційна історіографія переживала доволі непевну ситуацію, «коли дирекція Інституту [історії АН УССР] опосередковано підтримала позицію М.Брайчевського й таким чином стимулювала написання цієї роботи»⁸. Додатковим аргументом на користь замовлення саме такої полемічної публікації, імовірно, слугувала участь тодішнього директора установи К.Дубини у засіданнях XII Міжнародного конгресу історичних наук у Відні (1965 р.), його зустрічі із закордонними колегами-українознавцями та їхні закиди советським історикам у зашкарублості й ідеологічній заангажованості. Із цим, очевидно, окрім нагальних потреб вітчизняної історіографії, і пов'язане замовлення дирекцією установи й редколегією «Українського історичного журналу» одному з чільних співробітників Інституту історії М.Брайчевському підготовки полемічної статті щодо окремих суперечливих трактувань подій 1654 р. та подальшої історії українсько-російських відносин.

За аналогічною оцінкою О.Яся, «так чи інакше, видається, що негативні настанови у середовищі українських істориків щодо концепту “возз'єднання”, хоч і у латентному вигляді, побутували ще у 1950-х роках, себто до появи славнозвісної праці М.Брайчевського “Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції”»⁹.

Яскравим прикладом прагнення вітчизняних істориків переглянути російські імперські історіографічні канони в їх сталінській модифікації може слугувати, зокрема, засідання вченої ради Інституту історії АН УССР 3 серпня 1963 р., під час якого обговорювалися перші десять розділів першого тому двотомника «Історія Української РСР» (фактично 3-го видання першого тому; 1-ше вид. – 1953 р.; 2-ге – 1955 р.). Так, доповідач із цього питання В.Дядиченко серед іншого наголосив (цитуюмо за стенограмою):

«В освещении истории освободительной войны необходимо было, прежде всего, устранить, как и во всей книге, значительный налёт юбилейности, внесённый той обстановкой, в какой создавался первый том. В эти годы в исторической науке укрепилось представление о том, что русский народ сыграл, можно сказать, мессианскую роль в истории украинского и других народов. Роль России в экономическом, политическом и культурном развитии Украины чрезмерно преувеличивалась, а роль украинского народа, его вклад в экономическое и культурное развитие

⁷ *Брайчевський М.Ю.* Кам'янець-Подільський – місто-музей // Там само. – 1967. – №2. – С.107–115.

⁸ *Гирич І.* Коментар [Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Триптих] // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол.: П.Сохань (гол. ред.), Я.Дашкевич (заст. гол. ред.), І.Гирич, Я.Федорук (відп. секретарі) та ін. – К., 2003. – С.422.

⁹ *Ясь О.* Трансформації радянського канону та його українські проєкції (Ф.Шевченко, О.Компан) // *Його ж.* Історик і стиль: Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.). – Ч.2. – С.333.

страны принижалась. Этим принижалась история украинского народа [...]. С другой стороны, необходимо было надлежащим образом оценить, проанализировать реакционную политику российского царизма. Это относится к области его внешней политики, войнам, которые проводила царская Россия, а также к внутренней политике царизма, характерной порабощением и угнетением народов, в том числе и украинского народа»¹⁰.

Значно критичнішим щодо текстів першого тому «Історії Української РСР» був їх рецензент – доцент КДУ В.Спицький. Він зауважував:

«Що ж мені, перш за все, кинулося у вічі, коли я читав цю книгу? Це, перш за все, те, що на книжці відчуваються сильно ідеї месіанства щодо ролі російського народу. Це проявляється і в духовному житті [...]. Це відчувається і в політиці російських монархістів, російських царів [...]. Найбільше невдоволення у мене викликало висвітлення питання культури, як вона зображена [...]. Я зовсім не заперечую значення російської культури, але як це питання подано читачеві? Ми скрізь читаємо такі твердження: “велике значення”, “благотворний вплив”, “під безпосереднім впливом” і т. ін., і т. п. Це, товариші, я приймаю охоче, коли тут же побачу факти, а коли мені кажуть про цей вплив колосальний, й немає фактів, доказів, це мене не переконує. А, між іншим, така манера подачі розділів культури [...]. В VI розділі цитуються відомі слова Белінського. Починається з того, що возз’єдналася Україна, і відкриваються двері цивілізації і т. д. Коли цивілізації, то, очевидно, возз’єднались якісь дикуни, а не цивілізований весь народ. Так викладається матеріал в одному розділі»¹¹.

Отже у виступі Василя Єгоровича доволі жорсткій критиці було піддано сумнозвісну характеристику Переяславського акту 1654 р. російським публіцистом і критиком XIX ст. В.Белінським, яка перетворилася ледь не на канонічну у советській історіографії пізніх сталінських часів: «Слившись навеки с единокровною ей Россиею, Малороссия отворила к себе дверь цивилизации, просвещению, искусству, науке, от которых дотоле непреодолимою оградой разлучал её полудикий быт её. Вместе с Россиею ей предстоит теперь великая будущность»¹².

До першого тому «Історії Української РСР» 1953 р. ця цитата потрапила в дещо скорегованому вигляді: «Великий російський революціонер-демократ В.Г.Белінський писав з цього приводу: “Злившись навіки з единокровною їй Росією, Малоросія відкрила до себе двері цивілізації, освіті, мистецтву, науці... Разом з Росією її чекає тепер велике майбутнє”»¹³. Як бачимо, відцензуровано

¹⁰ Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі – НА ІУ НАН України). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1167. – Арк.104–106.

¹¹ Там само. – Арк.112–113.

¹² *Белінский В.* [Рец. на]: История Малороссии Николая Маркевича. Москва, 1842. Четыре тома // *Его же*. Полное собрание сочинений. – Т. VII: Статьи и рецензии 1843. Статьи о Пушкине 1843–1846. – Москва, 1955. – С.64–65.

¹³ Історія Української РСР. – Т. I / Редкол.: О.К.Касименко (гол.), В.А.Дядиченко, Ф.Є.Лось, Ф.П.Шевченко, Ф.О.Ястребов. – К., 1953. – С.261.

було важливу складову цієї безцеремонної характеристики: «от которых до-толе непреодолимою оградю разлучал её (Малоросію-Україну – *О.Р.*) полу-дикий быт её».

До §5 «Возз'єднання України з Росією і його історичне значення» розділу VI «Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. Возз'єднання України з Росією» (автор І.Бойко) першого тому «Історії Української РСР» видання 1967 р. «неистовый Виссарион» уже не потрапив. Згодом М.Брайчевський оцінював це як позитивний факт: «Зникла також і пресловута цитата з Белінського, яку з поваги до її славетного автора не слід було б і згадувати [...]. Як бачимо, тієї цитати засоромився не один я; її засоромилися й автори I тому, і ті, хто цей том благословляли на вихід в світ»¹⁴.

Натомість та сама прихована цитата вигулькнула в іншому місці видання – у §5 «Зародження революційно-демократичного руху. Т.Г.Шевченко. Кирило-Мефодіївське товариство» (автор Ф.Ястребов) розділу X «Розклад і криза феодално-кріпосницької системи. Зростання капіталістичних відносин на Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)», а саме (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інше – *О.Р.*):

«З любов'ю ставився Белінський до українського народу, зв'язаного історичною єдністю з російським народом. Він з захопленням говорив про героїчну боротьбу українського народу проти кріпосницького гніту, проти агресії з боку шляхетської Польщі і султанської Туреччини, *вважаючи возз'єднання України з Росією великою історичною подією*»¹⁵.

У 1991 р. Михайло Юліанович так пригадував той історіографічний і суспільно-політичний контекст, в якому виник задум та було написано його знакову розвідку:

«У 1965–1967 рр. Інститут історії АН УРСР під керівництвом тогочасного директора К.К.Дубини працював над популярним курсом «Історії Української РСР» (вийшов у світ до 50-річчя Жовтневої революції)¹⁶. Мені довелося бути членом авторського колективу і брати участь в написанні книги. Крім мене, феодалну добу репрезентував зав. відділом [історії] феодалізму інституту В.А.Дядиченко – переконаний шовініст і щирий прибічник терміна “возз'єднання”. Розділ до курсу, звичайно, був написаний ним у відповідному дусі. Під час обговорення того розділу в авторському колективі я повернувся ще раз до проблеми інтерпретації Переяславського акту, оскільки не було надії, що Дядиченко зробить це з власної ініціативи. Більшість авторів, що брали участь у тому обговоренні, погодилися зі мною (Ф.Є.Лось, А.В.Санцевич, І.О.Гуржій та ін.), хоча були й заперечення (М.Н.Лещенко, А.В.Лихолат).

¹⁴ *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? Триптих: [III.] Заключне слово: [під час закритого обговорення статті М.Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?» в Інституті історії влітку 1974 р.] // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – С.354.

¹⁵ *Історія Української РСР: У 2 т. / К.К.Дубина (гол. ред.) та ін. – Т.1 / Редкол.: М.Н.Лещенко, Ф.Є.Лось, К.І.Стецюк. – К., 1967. – С.388.*

¹⁶ *Див.: Там само. – Т.1. – 807 с.; Т.2 /Редкол.: П.П.Гудзенко (відп. ред.) та ін. – 859 с.*

Заступник директора інституту, член-кореспондент АН УРСР І.О.Гуржій тоді підтримав постановку питання, але вважав, що популярний курс – не той кін, на якому слід ставити і переглядати засадничі наукові проблеми. Він запропонував мені викласти те, що я говорив, у спеціальній статті для “Українського історичного журналу”. “Ми надрукуємо її, – сказав він, – вона напевно викличе пошту, будуть відгуки, отож, матимемо підстави ставити це питання в принциповому плані”. Цю пропозицію підтримав і К.К.Дубина.

Думка інститутського керівництва здалася мені цілком слушною (справді, бо серйозні наукові проблеми слід ставити і вирішувати в спеціальних наукових виданнях, а не в популярних книжках). Я не сумнівався, що коли стаття вийде з друку, то відгуки будуть цілком позитивні, і що противники “приєднання” навряд чи вклучаться в полеміку [...]. Стаття “Приєднання чи воз’єднання?” була написана і здана до редакції. Відповідальний редактор журналу Ф.П.Шевченко, прочитавши її, казав автору: в статті багато цікавого, багато спірного; її слід друкувати, але потрібне доопрацювання: вона завелика і потребує скорочення. Він порадив звернутися до докторської дисертації білоруського історика Л.С.Абецедарського, де теж поставлено питання про приєднання та воз’єднання. Ця розмова ще більше упевнила, що стаття буде видана (нехай би й у скороченому вигляді) і виконає покладену на неї місію¹⁷.

Отже 5 липня 1966 р. у редакції «Українського історичного журналу» під №393 було зареєстровано 74-сторінковий машинопис статті старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР М.Брайчевського «Приєднання чи воз’єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції». Текст був квінтесенцією притлумлених розмов, суперечок, невиразних здогадів, які нуртували у вітчизняному історіографічному середовищі принаймні з середини 1950-х рр. і не знаходили (зі зрозумілих причин) реалізації в опублікованих дослідженнях.

Відповідаючи на виклики часу, стаття вістрям своїм спрямовувалася проти деяких тез, інфільтрованих до історичної науки більшовицьким тоталітарним режимом і домінування яких виразно гальмувало розвиток вітчизняної історіографії. Як патріот установи, М.Брайчевський недвозначно засуджував і горезвісне рішення ЦК КП(б)У 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР»¹⁸. Рукопис починався з виразного декларування авторської позиції:

«В шеругу прикрих явищ, пов’язаних із так званим “культуом особи”, стоять деякі перекручення в сфері історичної науки, зокрема –

¹⁷ *Брайчевський М.* Приєднання чи воз’єднання? Триптих: Від автора // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – С.295.

¹⁸ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1073. – Арк.16–24; Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. док. і мат. / Упор.: М.І.Панчук (кер.) та ін. – К., 1994. – С.291–296; У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат.: У 2 ч. / Упор.: Р.Я.Пиріг (кер.), Т.Т.Грищенко, В.М.Мазур, О.С.Рубльов; редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.), О.С.Рубльов (відп. секр.) та ін. – Ч.ІІ (1944–1956 рр.). – К., 1996. – С.80–89.

історії України. Боротьба з “шкідливими наслідками культу особи” до осені 1964 р. зводилася переважно до викреслювання імені Й.В.Сталіна (навіть у таких контекстах, де його згадка була конче необхідною) та до перегляду деяких засад, свого часу висунутих самим Сталініним і піднятих до рівня незаперечної догми. Цей перегляд обмежувався часто поверховими шарами, тоді як суть справи залишалася незайманою. Тим часом протягом 30-х, 40-х та на початку 50-х років у нашій історіографії вкорінилися деякі тези, що становлять собою очевидне викривлення історичної правди і ревізію теоретичних підвалин марксизму-ленінізму.

В історичній українській науці особливо прикрі перекручення мали місце після 1947 р., коли головний колектив істориків радянської України – Інституту історії АН УРСР – був безпідставно звинувачений у буржуазному націоналізмі, а в наукових закладах утворилася ненормальна обстановка диктату малокомпетентних осіб. Побоюючись дальших звинувачень, українські історики піддали ревізії ряд засадничих формул, у тому числі й таких, що були цілком правильними і адекватно відбивали реальний історичний процес»¹⁹.

Автентичний текст «Приєднання чи возз’єднання?» вочевидь не міг бути надрукованим в «Українському історичному журналі». Це розуміла редколегія. Від автора вимагали «доопрацювання» з огляду на ідеологічний контроль. Спливав час, і машинописні копії статті вже влітку того ж 1966 р. почали поширюватися серед свідомої української інтелігенції.

Оприлюднені нині спогади сучасників тих подій дозволяють реконструювати принаймні перші кроки «самвидавівського» поширення розвідки М.Брайчевського. Статтю автор особисто надрукував на ще дореволюційній машинці «Ундервуд» у чотирьох або п’яти примірниках. Один із них Михайло Юліанович дав колезі по інституту Ярославові Дзири й попросив висловитися з приводу своїх думок. Я.Дзира того ж дня передав машинопис доцентів Київського держуніверситету Костянтинові Ткаченку, який зробив ще п’ять копій. Їх було передано доцентів КДУ Матвієві Шестопалу, письменникам Борисові Антоненку-Давидовичу й Борисові Харчуку, а також редакторів Микиті Шумилу. Таким, за спогадами Я.Дзири, був початок поширення знакового твору²⁰.

Наприкінці літа 1966 р., після повернення з наукової сесії у Чернівцях, головний редактор «Українського історичного журналу» Ф.Шевченко повідомив М.Брайчевському, що рукопис «Приєднання чи возз’єднання?» вже читають у Чернівцях та Львові. Утім на той момент, «хоча факт поширення статті і

¹⁹ *Брайчевський М.* Приєднання чи возз’єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції // *Його ж.* Вибрані твори: Історико-археологічні студії. Публіцистика / Ред. Л.Винар. – 2-ге вид. – К., 2002. – С.489.

²⁰ *Дзира Я., Дмитрієнко М.* Історик українського відродження: [М.Брайчевський] // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Вип.10: У 2 ч.: Збірник наукових праць пам’яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук М.Ю.Брайчевського – Ч.1. – К., 2003. – С.20; *Гурич І.* Коментар. – С.423.

викликав різке засудження, сама стаття засуджена не була»²¹. Як пригадував Михайло Юліанович, її рукопис читали десятки фахівців, однак ніхто не вважав її за «ворожу» чи «шкідливу»:

«Більше того, про неї говорили *ex cathedra*, і ніхто нічого схожого не казав. І.О.Гуржій, зокрема, виступаючи перед вченою радою інституту в самому кінці 1966 р., говорив, що з приводу самої статті *ніяких претензій немає*, що дискусійні праці потрібні, але погано, що вона пішла по руках. Так само висловлювався тоді ж і директор інституту К.К.Дубина. Понад сто чоловік чули це»²².

Очевидно, мається на увазі засідання вченої ради Інституту історії АН УРСР від 15 листопада 1966 р. (протокол №14), першим пунктом порядку денного якої стояла інформація заступника директора установи члена-кореспондента АН УРСР І.Гуржія «Про нараду в ЦК КП України з питань ідеологічної роботи 14 листопада 1966 р.» Іван Олександрович поінформував присутніх, що наприкінці жовтня у ЦК КПРС відбулася нарада з питань ідеологічної роботи та комуністичного будівництва. Тож республіканське компартійне керівництво 14 листопада влаштувало аналогічну нараду, у центрі уваги якої перебувало «комуністичне виховання трудящих». Доповідачем на цьому зібранні виступав секретар ЦК КП України з ідеології А.Скаба. Головним меседжем московських ідеологічних настанов було покінчити «із суб'єктивним підходом до питань комуністичного будівництва» (втіленням чого був, безперечно, усунутий від влади М.Хрущов), а також, зокрема, відмовитися від надмірного «захоплення питаннями культу особи» (тобто від критики сталінського режиму і його злочинів). Критикувалися й окремі письменники (насамперед А.Солженіцин) за наголошені в їхніх творах «табірні сюжети», а також московський історик А.Некрич за його монографію «22 червня 1941 р.» (Москва, 1965 р.), що в ній, мовляв, «наша політика зображається як ланцюг помилок»²³.

Однак ніяких обмежувально-репресивних заходів щодо старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР М.Брайчевського тогочасна дирекція установи не вживала. 31 травня 1966 р. вчена рада республіканського Інституту історії після обговорення затвердила до друку рукопис планової монографії Михайла Юліановича «Формування староруської народності», а її відповідальним редактором було призначено доктора історичних наук О.Компан²⁴. У 1968 р. праця під назвою «Походження Русі» з'явилася друком в академічному видавництві²⁵.

Статус визнаного фахівця легітимізувало й неодноразове затвердження Михайла Юліановича офіційним опонентом по кандидатських дисертаціях. Так, 10 жовтня 1966 р. він виступав другим опонентом (першим був професор КДУ М.Марченко) по кандидатській дисертації вченого секретаря Інституту

²¹ *Брайчевський М.* Приєднання чи воз'єднання? Триптих: [III.] Заключне слово. – С.410.

²² Там само

²³ НА ІУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Ч.2. – Спр.144. – Арк.206–208.

²⁴ Там само. – Арк.136.

²⁵ *Брайчевський М.Ю.* Походження Русі / Відп. ред. О.С.Компан. – К., 1968. – 224 с.

археології П.Толочка «Питання історичної топографії Давнього Києва», яка захищалася на вченій раді Інституту історії. 17 грудня 1966 р. вченою радою установи М.Брайчевського призначено другим опонентом (перший – доктор історичних наук М.Смішко) по дисертації молодшого наукового співробітника Інституту археології Н.Кравченко «Косанівський могильник як джерело для вивчення історії населення Побужжя у першій половині I тис. н.е.» (захист відбувся 25 квітня 1967 р.)²⁶.

Тим часом хмари таки почали збиратися над головою автора «Приєднання чи возз'єднання?». Відстежуючи «самвидавівський» обіг розвідки М.Брайчевського, очільник КГБ УССР В.Нікітченко вже 4 листопада 1966 р. доповідав ЦК КПУ, що «серед частини творчої й наукової інтелігенції республіки поширюється стаття наукового співробітника Інституту історії АН УРСР Брайчевського М.Ю.». Машинописна копія статті одночасно надсилалася партійному керівництву до відома. Цю інформацію було зареєстровано секретною частиною особливого сектору ЦК (вх. №3827/16. 64 арк. 4.XI.1966 р.). На листі В.Нікітченка невдовзі з'явилася помітка: «Доповідалось т. Шелесту П.Ю.»²⁷.

1966-й рік в офіційному соціогуманітарному просторі республіки ознаменувався появою двох знакових публікацій, що в них було зроблено перші спроби паліативної реабілітації М.Грушевського як ученого-історика²⁸. Ідеться про розвідку І.Бойка та Є.Кирилюка²⁹ та статтю головного редактора «Українського історичного журналу» Ф.Шевченка³⁰.

М.Брайчевський, за «оперативно-чекістською» інформацією, схвально оцінював публікацію в «Літературній Україні», наголошуючи, що автори віддали мінімально належну шану «найбільшому українському історику, який у будь-якій країні, навіть соціалістичній, вважався би національною гордістю». За оцінкою вченого, стаття І.Бойка та Є.Кирилюка була великим кроком уперед, але лише першим – велетенські заслуги М.Грушевського перед вітчизняною наукою й культурою мали б бути висвітлені виразніше й об'єктивніше³¹.

Становище Михайла Юліановича в Інституті історії змінилося на гірше після раптової смерті 22 вересня 1967 р. директора установи К.Дубини.

²⁶ НА ПУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Ч.2. – Спр.144. – Арк.183, 225; Інститут історії України НАН України: 1936–2006. – К., 2006. – С.252–253.

²⁷ Рубльов О. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957–1977 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.16: В 2 ч.: На пошану доктора історичних наук, професора Станіслава Владиславовича Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової праці / Відп. ред. В.А.Смолій. – Ч.1. – К., 2007. – С.192–193.

²⁸ Ясь О. «На чолі республіканської науки...»: Інститут історії України (1936–1986): Нариси з інституціональної та інтелектуальної історії. – С.466.

²⁹ Бойко І., Кирилюк Є. Михайло Грушевський: З нагоди 100-річчя від дня народження // Літературна Україна. – 1966. – 30 вересня. – №77. – С.3–4. Передрук.: Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали / Упор.: О.С.Рубльов; відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2007. – С.222–231.

³⁰ Шевченко Ф. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. – 1966. – №11. – С.13–30.

³¹ Меморандум КГБ УССР ЦК КП України щодо відгуків інтелігенції республіки на статтю «Михайло Грушевський», оприлюднену «Літературною Україною» 30 вересня 1966 р., 1 грудня 1966 р. // Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали. – С.233–234.

Його наступник, колишній секретар ЦК КПУ з ідеологічних питань А.Скаба, зробив суворішим ідеологічний контроль в інституті.

30 травня 1968 р. під головуванням «академіка» А.Скаби відбулося чергове засідання вченої ради установи. Першим пунктом порядку денного стояло питання: «Переобрання на новий строк завідуючих відділами В.А.Дядиченка, Ф.П.Шевченка; старших наукових співробітників О.М.Боголюбова, М.Ю.Брайчевського, В.С.Ковалюка, Д.М.Сташевського, А.М.Шлепакова»³². Утім непереобрання М.Брайчевського вже було відоме заздалегідь. Так, завідувач відділу історії феодалізму В.Дядиченко поінформував присутніх, що відділ заслухав звіт М.Брайчевського на своєму засіданні:

«Відділ відзначив, що Брайчевський М.Ю. написав ряд планових і позапланових праць, провадить певну громадську роботу. Але в діяльності Брайчевського М.Ю. були серйозні ідейні зриви. Мова йде про статтю, де він вживав термін “приєднання” України до Росії замість “возз’єднання”. Стаття не була надрукована, а поширилась серед певних кіл в рукописному варіанті. М.Ю.Брайчевський приймав участь у подіях біля пам’ятника Т.Г.Шевченка в минулому році.

Ще одна провина М.Ю.Брайчевського – підпис ряду осіб під зверненням, спрямованим на захист тих елементів, які були засуджені радянським судом»³³.

У своєму виступі Брайчевський М.Ю. не дав політичної оцінки свого вчинку. Співробітники відділу зійшлися на думці, що такі дії не відповідають високому званню співробітника інституту країни Рад».

Думку колеги підтримав академік Й.Штокало: «Сказане говорить за те, що подібна людина не може бути в нашому передовому колективі. Я вважаю, що дії М.Ю.Брайчевського підривають авторитет колективу, і тут може бути єдине рішення – Брайчевський М.Ю. не повинен залишатися в наших рядах». Завідувач відділу історії соціалістичного будівництва П.Гудзенко також був категоричним:

«Ми знаємо Брайчевського М.Ю. понад 5 років, до цього ми знали його як співробітника Інституту археології.

Що дала радянська влада Брайчевському? – Дорогу в науку. Як віддячує Брайчевський? – Спочатку він почав оригінальнічати. Він не погоджується з встановленим у радянській науці

³² З протоколу засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР від 30 травня 1968 р. – про переобрання на новий термін завідділами В.А.Дядиченка та Ф.П.Шевченка; старших наукових співробітників О.М.Боголюбова, М.Ю.Брайчевського, В.С.Ковалюка, Д.М.Сташевського та А.М.Шлепакова // Там само. – С.248–253.

³³ У березні 1968 р. до ЦК КПСС, Ради Міністрів СРСР та Президії Верховної Ради СРСР було адресовано листа відомих діячів науки і культури з протестом проти нової хвилі політичних репресій та симптомів реставрації сталінізму, який підписали 139 осіб, у тому числі 26 працівників АН УРСР, зокрема й М.Ю.Брайчевський (див.: *Данилюк Ю., Бажан О.* Опозиція в Україні: друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст. – К., 2000. – С.445).

підходом до ряду принципових проблем, має свої думки щодо возз'єднання чи приєднання України до Росії. Брайчевському роз'яснили помилки. Але він поширював свою статтю серед певних кіл. Брайчевський жодного разу не прийшов за порадою до партійної організації, до колективу інституту. Так можна поставити себе поза колективом. Я хочу, щоб т. Брайчевський зрозумів, що товариші хочуть допомогти йому зрозуміти свої помилки. Я вважаю, що члени вченої ради при голосуванні зважать на критичні зауваження в адресу М.Ю.Брайчевського».

Обговорення підсумував керівник установи А. Скаба (звісно, усі попередні промовці лише озвучували директорські настанови):

«Для всіх зрозуміло, що в стінах академії повинні працювати люди кристально чисті політично і науково. Брайчевський являє приклад людини, яка пише твори ніби на марксистсько-ленінській основі, але яка не вірить в це.

Я можу з повною переконаністю заявити, що Брайчевський та його друзі не приходили до пам'ятника В.І.Леніна.

Наш народ часто приходив і ще не раз прийде до пам'ятника Т.Г.Шевченка, але не з тією метою, як Брайчевський та ін.

Група громадян була притягнута до відповідальності за дії, направлені проти радянської влади. Брайчевський підписує документ на захист цих людей.

Наш колектив в науковому відношенні сильний, висококваліфікований і зможе працювати і без М.Ю.Брайчевського»³⁴.

Усі 14 присутніх членів ученої ради (в тому числі й Ф.Шевченко) одногосно висловилися проти переобрання на посаду старшого наукового співробітника М.Брайчевського³⁵.

У серпні 1968 р. тепер уже безробітний М.Брайчевський потрапив на прийом до секретаря ЦК КПУ Ф.Овчаренка, який ще раз підтвердив: щодо самої статті претензій немає, шкода лише, мовляв, що вона поширилася в рукопису³⁶. 1970–1972 рр. Михайло Юліанович зміг улаштуватися на роботу до Інституту археології АН УССР, що його в той час (1968–1972 рр.) очолював Ф.Шевченко. У 1972 р. розвідку «Приєднання чи возз'єднання?» було видано за кордоном. У відповідності до тогочасних звичаїв це поставило хрест на будь-якій гіпотетичній публікації в «Українському історичному журналі». Водночас почалося переслідування та цькування автора³⁷.

Директор Інституту археології Ф.Шевченко вживав певних заходів щодо підтримки й владної реабілітації опального колеги. Принаймні у щоденникових нотатках Федора Павловича за 6 березня 1972 р. зафіксовано: «Із заявою М[ихайла] Ю[ліановича] Брайчевського ходив у відділ науки [ЦК КПУ].

³⁴ З протоколу засідання Вченої ради Інституту історії АН УССР від 30 травня 1968 р. ... // Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали. – С.249–250.

³⁵ Там само. – С.252–253.

³⁶ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Триптих: [Ш.] Заключне слово. – С.410.

³⁷ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Триптих: Від автора. – С.295.

Після пішов у [відділ] пропаганди. Все прийнято»³⁸. Вочевидь ішлося про інспірований КГБ лист М.Брайчевського до редакції офіційних «Вістей з України» із засудженням, мовляв, несанкціонованої автором заокеанської публікації «Приєднання чи возз'єднання?»³⁹.

Як і Інститут історії, Інститут археології АН УРСР також перебував під нещадним наглядом органів радянської таємної поліції. Так, в інформаційному повідомленні голови республіканського КГБ В.Федорчука керівництву ЦК КПУ від 6 травня 1972 р. містилася «компрометуюча» інформація щодо директора установи члена-кореспондента АН УРСР Ф.Шевченка та його підлеглого – старшого наукового співробітника М.Брайчевського, «поведение которых заслуживает определённого внимания». Щодо останнього таємний меморандум КГБ УРСР повідомляв:

«Старший научный сотрудник института – Брайчевский Михаил Юлианович, 1924 г.р., уроженец Киева, русский, беспартийный, кандидат исторических наук, является автором статьи идеологически вредного содержания “Приєднання чи возз'єднання?”, которая опубликована не была, а получила широкое распространение в “самиздате” и была взята на вооружение националистически настроенной частью интеллигенции для обработки лиц, вовлекаемых в националистическую деятельность.

В 1968 г. Брайчевский подписал письмо в защиту лиц, осуждённых за антисоветскую националистическую деятельность.

У арестованного в январе 1972 г. за проведение националистической деятельности Стуса В.С. при обыске была обнаружена и изъята статья “Приєднання чи возз'єднання?”. В связи с этим, 18 февраля 1972 г. Брайчевский был допрошен в качестве свидетеля [...] В феврале – апреле 1972 г. радиостанция “Свобода” передала отрывки из статьи Брайчевского, а издающийся в Канаде журнал “Нові дні” опубликовал краткое её изложение.

20 апреля 1972 г. Брайчевский выступил по радио и опубликовал в газете “Вісті з України” протест в связи с публикацией и радиопередачей его работы за границей [...] После публикации статьи Брайчевского, передачи его выступления по радио, радиостанция “Свобода” усилила пропаганду его работы “Приєднання чи возз'єднання»⁴⁰.

Після звільнення з посади першого секретаря ЦК КПУ 10 травня 1972 р. П.Шелеста й настанням «ери В.Щербицького – В.Маланчука» ідеологічний

³⁸ «І знову німа роль за сценою»: Щоденникові нотатки // «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка / Відп. ред. Г.Боряк. – Т.1: Джерела. – К., 2004. – С.594.

³⁹ Див.: *Брайчевський М.* Лист до редакції // *Вісті з України.* – 1972. – 20 квітня. – №17; *Гирич І.* Коментар. – С.419.

⁴⁰ Інформаційне повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В.Федорчука ЦК Компартії України про факти компрометуючого характеру на істориків Ф.Шевченка та М.Брайчевського, 6 травня 1972 р. / Публ. О.Бажана // *Бажан О.* Під пильним контролем КДБ // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. О.А.Удод. – Вип.22: Доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень: 75 років інституціонального буття, 20–21 жовтня 2011 р., м. Київ». – К., 2012. – С.121–122.

клімат у республіці істотно погіршився. Так, у вересні 1972 р. вже колишній директор Інституту археології Ф.Шевченко занотував:

«[Добре, що не веду щоденника. Було б кожен день про що записувати. Більше чотирьох місяців працювала комісія ЦК КПУ по заяві В[алентина] М[иколайовича] Даниленка. Активно включився І[нсти]тут історії з його керівником (А.Скабою – *О.Р.*). Накидали дуже багато. Результат “виборів” закінчився рішенням Секретаріату ЦК КП України [...] 5 вересня тим, що мені винесли догану і поставили питання про доцільність на посаді директора. 14 вересня [1972 р.] питання стояло на Президії АН УРСР [...]. Виписали багато [...]. Зняли з директора, перевели на посаду ст[аршого] н[аукового] співр[обітника] І[нституту] історії. Дуже багато доведеться пережити, хоч намагаюся виду не показати, що дуже стривожений].
[Дізнався, що на стіл самого першого (секретаря ЦК КП України П.Шелеста – *О.Р.*) за тих кілька днів до виборів написав докладну (підписав) керівник із “сірого дому” (КГБ УССР – *О.Р.*). А написано там було таке, що коли б я навіть був родичем самому першому, то і тоді він би не посмів підтримувати мою кандидатуру в академіки. Так він і поступив]»⁴¹.

7 березня 1972 р. Ф.Шевченко відмовився балотуватися в дійсні члени АН УССР, знявши свою кандидатуру. Рік по тому, 5 вересня 1973 р., Федір Павлович, пригадуючи згадані події, так зафіксував власний душевний стан:

«Сьогодні минув рік з часу, коли мені дуже дісталось на найвищому рівні. Відкинуто і закинуто мене досить сильно. А головне, що не бачу близьких перспектив на те, щоб увійти в норму. Зайняти становище, яке сприяло б праці, душевному і фізичному нормальному станові. А поки що викреслюють всюди і постійно. Чи довго ще витерплю все це? Іноді бере розпач, зневіра, безперспективність, хоч все роблю, щоб якимось встояти»⁴².

Вірогідно, що цей стан непевності власного статусу внаслідок усунення з керівних академічних посад, хиткість становища в Інституті історії, куди його перевели з пониженням, партійна догана, яка тривалий час висіла над головою Федора Павловича, постійні стреси, що їх він переживав чи не щодня, спричинили глибоку душевну кризу людини, яка до того часу була ледь не еталоном науково-етичних стандартів у вітчизняній підсоветській історіографії. Звідси – зайве концентрування на думці «начальства» різного штибу й калібру, непотрібне спілкування з надто широким колом осіб з академічного та позаакадемічного середовища, втрата зацікавленості в науковій роботі (що стала б для нього у цій ситуації рятівним колом), надмір алкоголю...

5 червня 1974 р. колишній головний редактор (1957–1972 рр.), а на той час лише рядовий член редколегії «Українського історичного журналу» Ф.Шевченко занотував у щоденнику:

⁴¹ «І знову німа роль за сценою»: Щоденникові нотатки. – С.603. Квадратні дужки у щоденникових нотатках, крім очевидних чи обумовлених випадків, – Ф.Шевченка.

⁴² Там само. – С.616.

«Вчора в кінці дня сказали, щоб був в ЦК у Кураса⁴³. Сьогодні о 10⁰⁰ прибув. Крім мене, викликали для цього Сергієнка, Симоненка, [Котляра], Толочка, Пойду (Дніпр[опетровськ]). Читали брошуру, вид[ану] за корд[оном] Брайчевського – “Возз’єднання чи приєднання”. Після обговорювали, а ще стенографували»⁴⁴.

Невтаємниченому читачеві навряд чи зрозумілий цей раптовий виклик до «високої хати» (за Ф.Шевченком). 16 квітня 1974 р. голова КГБ УССР В.Федорчук (очільник «сірої хати») адресував першому секретареві ЦК КП України В.Щербицькому доповідну записку такого змісту:

«КГБ при СМ УССР №50-1 от 23 января 1973 г. докладывал ЦК КП Украины о публикации зарубежными центрами ОУН и нелегальной засылке в СССР идейно вредной статьи под названием “Приєднання чи возз’єднання?”, автором которой является Брайчевский Михаил Юлианович, 1924 г. рождения, уроженец и житель гор. Киева, беспартийный, бывший научный сотрудник Института археологии АН УССР.

По мнению специалистов из числа научных сотрудников Института истории АН УССР, данная статья Брайчевского является антинаучной и содержит националистическую направленность, однако официальной рецензии по ней не имеется, поскольку в СССР этот материал не публиковался.

В беседах по этим вопросам с литературным сотрудником редакции газеты “Вісті з України” Брайчевский утверждал, что статья “Приєднання чи возз’єднання?” якобы написана с марксистско-ленинских, классовых позиций и, по его мнению, никаких ошибочных трактовок не содержит. Кроме того, он заявил, что другие советские историки якобы разделяют точку зрения, изложенную в работе “Приєднання чи возз’єднання?”, но, по его словам, избегают об этом заявить открыто. В подтверждение сказанному Брайчевский сослался на то, что со времени написания названной статьи он не получал каких-либо замечаний о наличии в ней ошибочных положений.

С учётом изложенного считаем целесообразным поручить нескольким компетентным специалистам-историкам изучить и проанализировать названную статью Брайчевского, а затем с его участием провести детальный её разбор, раскрыв научную несостоятельность, тенденциозность и националистическую сущность основных положений “Приєднання чи возз’єднання?”. По нашему мнению, такой разбор может оказать полезное воздействие на Брайчевского, будет способствовать критическому пересмотру выдвинутой им антиисторической концепции, а также проводимой работе по его идейному разоружению и отрыву от националистической среды»⁴⁵.

⁴³ Іван Федорович Курас (3 жовтня 1939 – 16 жовтня 2005 рр.) – на той час завідувач сектору відділення науки і навчальних закладів ЦК КПУ.

⁴⁴ «І знову німа роль за сценою»: Щоденникові нотатки. – С.630.

⁴⁵ Рубльов О.С. «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957–1988 рр.). – С.32–33.

4 липня 1974 р. така нарада відбулася в кабінеті директора Інституту історії члена-кореспондента АН УССР А.Шевелєва. На критичному обговоренні згаданої вище статті М.Брайчевського були присутні 10 осіб, серед них і Ф.Шевченко. Учасниками, окрім головного «винуватця» події – кандидата історичних наук, безробітного Михайла Юліановича Брайчевського (6 вересня 1924 – 23 жовтня 2001 рр.), були співробітники Інституту історії АН УССР (посади на час події): А.Шевелєв (28 листопада 1928 – 14 березня 2009 рр.) – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АН УССР, директор установи; П.Калениченко (17 березня 1923 – 30 червня 1983 рр.) – доктор історичних наук, завідувач відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін, головний редактор «Українського історичного журналу»; М.Котляр (нар. 4 липня 1932 р.) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу зарубіжної історіографії; Ф.Лось (19 червня 1908 – 21 червня 1980 рр.) – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії капіталізму; Г.Сергієнко (6 квітня 1925 – 7 березня 2015 рр.) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії феодалізму; Р.Симоненко (28 червня 1928 – 10 серпня 2012 рр.) – доктор історичних наук, завідувач відділу зарубіжної історіографії; І.Слабеев (27 червня 1923 – 12 лютого 1989 рр.) – кандидат історичних наук, завідувач відділу історії міст і сіл та одночасно заступник директора інституту з наукової роботи; Ф.Шевченко (28 квітня 1914 – 1 листопада 1995 рр.) – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент АН УССР, виконувач обов'язків завідувача відділу історії феодалізму. Крім того, участь в обговоренні взяв і представник Інституту археології АН УССР П.Толочко (нар. 21 лютого 1938 р.) – кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Києва.

Наскільки можна зрозуміти з виявленої стенограми обговорення, конспекту цього ж засідання, складеного власноручно М.Брайчевським, і його ж заключного слова у цій дискусії, серед усіх присутніх в обговоренні не брав участі лише І.Слабеев, виразно дистанціювавшись від таврування колишнього колеги й участі в «обязательном сквернословії».

Михайло Юліанович виявив дивовижну стійкість та енциклопедичну ерудованість у відстоюванні власних переконань, залишаючись при цьому у цілком легітимному полі марксистсько-ленінської фразеології. Він, зокрема, спростував закиди своїх опонентів у власній «нефаховості»:

«Майже всі, хто брав участь в обговоренні, підкреслювали, що автор статті не є фахівцем з історії XVII ст. і виступає як дилетант. Справді, я не спеціаліст в цій галузі і охоче визнаю себе дилетантом – тою мірою, якою взагалі історик-медієвіст може вважатися дилетантом в рамках феодальної проблематики. Не думаю, правда, що я гірший спеціаліст в цій сфері, аніж, скажімо, Ф.Є.Лось – фахівець з історії революції 1905–1907 рр. та столипінської реакції, Р.Г.Симоненко – спеціаліст з історії громадянської війни, П.М.Калениченко, який займається історією польсько-українських відносин у повоєнний час, П.П.Толочко – фахівець з історії Київської Русі, або нумізмат М.Ф.Котляр. Але справа не в тому.

Якщо підкреслюється дилетантизм автора, то насамперед слід показати, яким чином цей дилетантизм відбився в статті. Які джерела не враховано, які дістали неправильну інтерпретацію (і в чому саме), які факти або матеріали невідомі автору і т. д. На жаль, нічого подібного у виступах не було. Моїх опонентів дуже мало цікавить фактологічна сторона справи, і це цілком зрозуміло. Головне – не констатація, а інтерпретація історичних фактів»⁴⁶.

Особливо дісталася єдиному серед присутніх фаховому опонентові – Ф.Шевченку – за зраду вчорашніх принципів, які той самий Федір Павлович ще донедавна обстоював.

Обговорення завершилося нічим – Михайло Юліанович відкинув або спростував аргументи колеґ-істориків, заявивши у своєму заключному слові, яке було отримано в Інституті історії 10 листопада 1974 р.:

«Обговорення моєї статті мало своєрідний характер [...]. Воно специфічне, бо приводом для нього є не погляди, викладені в статті, а факт використання її ворогом [...]. Можна твердити з повною упевненістю: доки буде продовжуватися колізія довкола моєї скромної особи, доки я буду перебувати у невластивій мені ролі “дисидента з чужої волі”, доти буде друкуватися й передруковуватися що завгодно [...]. На жаль, змінити ситуацію найменше залежить від мене. Не я звільнив себе з інституту “за скороченням штатів”, не я викидав свої праці з видавництва, не я вишкрябую своє прізвище з найбезневинніших текстів [...]. Я писав свою статтю 1966 р. з точно визначеною утилітарною метою, призначаючи її для точно визначеного журналу і для точно визначеного читача. Вона має вузькоспеціальний, полемічний характер; в ній відсутній синтетичний і всебічний виклад моїх поглядів на Переяславський акт і ті події, які з ним так чи інакше зв'язані. Це підкреслено, повторюю ще раз, підзаголовком: “Критичні замітки з приводу однієї концепції”. Якби стаття ця була свого часу надрукована в “Українському історичному журналі” в порядку дискусії, ніяких непорозумінь напевно не виникло б, як не виникло їх під час читання статті в інституті в 1966 р. [...] Зовсім інша ситуація утворилася, коли цю статтю видано за кордоном, без потрібних застережень чи з застереженнями зовсім протилежного характеру, та й ще з відповідними купюрами. Коли цю статтю підносять непідготовленому чи малопідготовленому читачеві, який *не знає* історії появи тої статті, коли ймовірно вона рекомендується, як *повний виклад концепції певного періоду в історії України* – тоді прикрі непорозуміння стають неминучими. Нинішнє обговорення й продемонструвало їх дуже яскраво: мені приписано такі думки, яких я ніколи не поділяв, і такі твердження, яких я ніколи не висловлював».

Насамкінець учений висунув конструктивну пропозицію:

«Я думаю, що в цій ситуації мені слід написати й видати нову працю на аналогічну тему, тільки не полемічну і не вузькоутилітарну, а *синтетичну*, в якій *повно і всебічно* викласти

⁴⁶ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Триптих: [III.] Заключне слово. – С.351.

свої погляди і на Переяславський акт 1654 р., і на дальшу перспективу історичного розвитку України в складі Російської держави. Мабуть, тільки в такий спосіб можна буде усунути ті прикрі непорозуміння, які виникають внаслідок злодійського викрадення статті та її протизаконної публікації за кордоном»⁴⁷ (виділення по тексту М.Брайчевського – *О.Р.*).

7 лютого 1977 р. очільник КГБ УССР В.Федорчук знову інформував першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького:

«ЦК Компартии Украины в апреле 1974 г. докладывалось об имеющихся материалах на Брайчевского М.Ю., поддерживавшего ранее контакты со Светличным, Стусом, Сверстюком и некоторыми другими объектами дела “Блок”. В 1966 г. он написал антиисторическую статью “Присоединение или воссоединение?”, которая была вывезена за границу, напечатана в националистической прессе и в дальнейшем активно использовалась в подрывной радиопропаганде.

По совету руководства Института археологии Брайчевский в 1972 г. выступил с заявлением в газете “Вісті з України” и публично осудил действия закордонных антисоветских центров, самочинно напечатавших его рукопись, подтвердил, что стоит на марксистских позициях и является убеждённым интернационалистом. Однако вскоре после этого выступления из института он был уволен и до сего времени нигде не работает.

В декабре 1973 года по нашей инициативе корреспондент газеты “Вісті з України” предложил Брайчевскому снова выступить против зарубежных националистов, не отказавшихся от использования его статьи “Присоединение или воссоединение?”. Он охотно согласился и подготовил проект статьи под названием “Марксизм и национализм в истории” [...], которая нуждалась в доработке. В ней к тому же был обойдён вопрос о признании автором ошибочности изданной за границей его рукописи. Брайчевский в основном правильно воспринял замечания корреспондента газеты, но категорически отказался признать свои ошибки в статье “Присоединение или воссоединение?”, ссылаясь на то, что никто из историков на них ему не указывал.

С учётом изложенного, в июле 1974 г. в Институте истории АН УССР с участием девяти научных сотрудников и Брайчевского было организовано обсуждение его названной статьи. Выступившие историки резко осудили позицию Брайчевского, отметили допущенные в ней ошибки, извращение исторических фактов, квалифицировав его статью как антиисторическую, однако официальное заключение сформулировано не было.

После указанного обсуждения Брайчевский подготовил и представил в Институт истории свой письменный отчёт с обоснованием правильности основных положений статьи “Присоединение или воссоединение?” и опровержением данной ей оценки. При этом отметил, что обстановка, сложившаяся вокруг публикации данной статьи, является провокацией зарубежных националистов, которые ищут в СССР или создают искусственно “диссидентов”.

⁴⁷ Там само. – С.350, 418.

Брайчевский написал, что “не является диссидентом” и стоит на марксистских позициях, но его можно поставить в положение “диссидента”, если выгнать с работы, изъять из всех изданий и издательств его труды, независимо от их содержания. Брайчевский просил взять его на вооружение советской исторической науки, которой, как он указал, “стремился честно служить на протяжении всей своей жизни”, выражал готовность написать новую научную работу с тем, чтобы полно и всесторонне изложить свои взгляды на события, связанные с Переяславским актом 1654 г. Ответа на эти предложения из института истории он не получил».

Насамкінець очільник КГБ УРСР пропонував деякі заходи «ідейного впливу», спрямовані на «перевиховання» М.Брайчевського:

«Отмечая некоторые отрицательные черты характера Брайчевского, такие, как чрезмерное себялюбие и категоричность в научных исследованиях, знающие его специалисты вместе с тем отзываются о нём, как об эрудированном и работоспособном научном сотруднике, обладающем большими познаниями в области археологии. С учётом изложенного, полагали бы целесообразным возобновить в Институте истории АН УССР регулярную работу по идейному переубеждению Брайчевского, в частности завершить с этой целью обсуждение статьи “Присоединение или воссоединение?” и рассмотреть его соображения о подготовке другой научной статьи на эту тему. Желательно также оказать Брайчевскому содействие в трудоустройстве по специальности (в Институт археологии АН УССР) и публикации некоторых его научных работ, направленных на разоблачение клеветнических измышлений зарубежных ОУН по вопросам исторического прошлого Украины. По нашему мнению, пребывание Брайчевского в коллективе будет способствовать его отрыву от националистически настроенных связей и становлению на правильные идейные позиции. Эти меры также ограничат возможности дальнейшего использования в антисоветской радиопропаганде его статьи “Присоединение или воссоединение?”⁴⁸.

Уперше стислий конспект обговорення статті М.Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?» в Інституті історії АН УРСР «улітку 1974 р.» оприлюднив І.Гирич у «Переяславському триптиху» Михайла Юліановича, уміщеному у виданні 2003 р.⁴⁹ У 2007 р. в нашій статті було висвітлено деякі обставини, що передували цьому обговоренню, уточнено дату зібрання, цитувалися окремі виступи⁵⁰. Оприлюднення повної стенограми засідання 4 липня 1974 р. дозволить читачеві виразніше уявити атмосферу, в якій перебувала вітчизняна історична наука за часів «маланчуківщини». Суто друкарські огріхи при публікації виправлено без спеціальних застережень.

⁴⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.16. – Оп.7. – Спр.45. – Арк.13–15.

⁴⁹ *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? Триптих: [Ш.] Конспект закритого обговорення статті М.Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?» в Інституті історії влітку 1974 р. – С.344–350.

⁵⁰ *Рубльов О.С.* «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957–1988 рр.). – С.32–33.

**Стенограма наради в директора Інституту історії АН УССР
щодо обговорення брошури М.Брайчевського «Приєднання чи
возз'єднання?», опублікованої в Торонто 1972 р.**

4 липня 1974 р.

СТЕНОГРАММА

совещания у директора Института истории Академии наук Украинской ССР
4 июля 1974 г.

На совещании присутствуют:

1. Тов. Шевелев А[рнольд] Г[ригорьевич] – директор Института истории АН УССР.
2. Тов. Слабеев И[горь] С[емёнович] – [канд. ист. наук].
3. Тов. Шевченко Фёдор Павлович – член-кор. АН УССР.
4. Тов. Лось Фёдор Евдокимович – докт. ист. наук.
5. Тов. Калениченко Павел Михайлович – докт. ист. наук.
6. Тов. Котляр Николай Фёдорович – докт. ист. наук.
7. Тов. Симоненко Рэм Георгиевич – докт. ист. наук.
8. Тов. Толочко Пётр Петрович – канд. ист. наук.
9. Тов. Сергиенко Григорий Яковлевич – канд. ист. наук.
10. Тов. Брайчевский М[ихаил] Ю[лианович] – кандидат исторических наук, бывший сотрудник Института истории АН УССР.

Совещание открывает член-корреспондент АН УССР А.Г.Шевелев.

А.Г.ШЕВЕЛЕВ: – Товариші!

Я запросив вас обмінятися думками з такого приводу. Як вам всім відомо, декілька років тому була написана така стаття. Спочатку, як мені відомо, для нашого «Українського історичного журналу». Вона була представлена до редакції. Редакція не прийняла з відомих причин цю статтю. А трохи пізніше брошура під назвою «Приєднання чи возз'єднання?» була видана нашим ворогом під таким, я б сказав, анонімним виданням – «Каменярь», Львів, 1972. Титульний лист цієї брошури:

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Інституту [історії] АН УРСР

ПРИЄДНАННЯ ЧИ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ?

В-во «Каменярь»

Львів, 1972.

Брошуру видано під таким анонімним видавництвом «Каменярь», нібито він видав, а в дійсності це видано десь на Заході і переправлено через кордон.

Ми знаємо, що цією брошурою користується наш ворог, що він широко цитує ці висловлювання, посилається на них. І, мабуть, нам необхідно якось висловити своє відношення до цієї брошури, послухати, що автор нам скаже з цього приводу, і взагалі сформулювати відношення нашого колективу до цієї брошури, бо вона з'явилась тоді, коли автор працював в нашому інституті⁵¹.

З цього приводу я запросив вас до себе. Щодо порядку денного роботи:

Ми пропонуємо послухати автора брошури, а потім перейдемо до обговорення.

⁵¹ Йдеться не про брошуру, а про рукопис статті – М.Брайчевського звільнили з Інституту історії АН УССР в 1968 р.

Немає заперечень щодо такого порядку? (Нема).
Слово надається М.Ю.Брайчевському.

Тов. БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Я в скрутному стані, оскільки обговорення є для мене повною несподіванкою. Брошуру, видану за кордоном, я не читав. Я можу відповідати за свою статтю, а не за публікацію викраденого тексту. Тут присутні товариші, які були свідками історії написання цієї брошури. Коли писалась «Історія України», колишній директор інституту тов. Дубина і авторський колектив обговорювали всі розділи.

Коли обговорювалися 3-й і 4-й розділи, автором яких був покійний проф. Дядиченко, я висловив думку, що в тексті є деякі промахи, які стосуються періоду визвольної війни. Тут же була дискусія про те, як треба писати: «Возз'єднання» чи «Приєднання».

Покійний І.О.Гуржій сказав, що таке питання треба ставити, і він запропонував мені, щоб я написав статтю для нашого «Українського історичного журналу». Покійний Кузьма Кіндратович Дубина виступив і підтримав цю думку. Він сказав, що бажано, щоб така стаття була написана. Я написав статтю і здав її до «Українського історичного журналу».

Сьогодні казали, ніби вона була відхилена «з відомих причин». Я не знаю, чи була вона відхилена і з яких саме причин: мені про це ніхто нічого не говорив. Виходить нехороше: тут мені, мовляв, в друкуванні статті відмовили, тому вона пішла по руках.

Це не так. Я здав її в редакцію десь в червні чи в травні 1966 року⁵². Це був період літніх відпусток, тому вона лежала без руху. Взагалі це питання, по-моєму, не розглядалось в той час. Принаймні мені ніхто не сказав, що вона відхилена, і не сказав, що така стаття не потрібна.

На превеликий жаль, стаття стала поширюватися в рукописі, поширювалась в межах Радянського Союзу. Це вже створило справді негарну ситуацію, після того стаття вже не можна було друкувати. Яким способом вона була вивезена за кордон і коли, я не знаю.

В 1972 р. з приводу цієї статті я виступав в пресі і по радіо, висловлював своє обурення і свою непричетність до цієї справді ганебної історії.

Оце з приводу історії цієї статті.

ГОЛОВА: – Які є запитання?

Проф. ЛОСЬ Ф.Є.: – Коли стаття була надрукована на машинці?

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Десь в травні чи червні, я не пам'ятаю. Вона в травні була закінчена і надрукована на машинці.

Проф. ЛОСЬ Ф.Є.: – Хто передруковував статтю?

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Я сам передруковував, я сам завжди відбілюю тексти на машинці.

Проф. ЛОСЬ Ф.Є.: – А ким поширювалась стаття?

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Цього я не знаю. Я її давав читати колегам – співробітникам нашого інституту, людям, які могли дати корисні поради, зауваження.

Виходить делікатне положення. У нас, коли друкується стаття чи монографія, особливо на важливу тему, то чим ширшу вона проходить апробацію, чим більше людей її читають і роблять зауваження, тим краще. А тут виходить навпаки, ніби я порушив якусь заборону, що я навмисне поширював статтю. Насправді я давав колегам читати для того, щоб почути зауваження. Стаття не замикалась в ящик. Це не секретний матеріал, а матеріал, який призначався для відкритого друку. Кожен, хто хотів, міг

⁵² У редакційному портфелі «Українського історичного журналу» статтю М.Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання? (критичні замітки з приводу однієї концепції)» зареєстровано 5 липня 1966 р. під №393.

прочитати, мав можливість прочитати. Я не можу зараз перелічити всіх, хто читав, це було вісім років тому, хіба я можу пам'ятати? У мене багато робіт йшло по різних каналах, і в «Українському історичному журналі», і в інших виданнях, і в інституті, і після інституту, чи я міг пам'ятати, хто читав кожно, хто міг читати.

Проф. ЛОСЬ Ф.Є.: – Таке запитання: Ви сказали, що Ви протестували, навіть в пресі виступали, а Ви сказали, що не читали цієї брошури. А проти чого Ви виступали?

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Проти факту [публікації].

Тут така справа: надрукована стаття десь за моїм підписом, а я її в очі не бачив. Зрештою, я не знаю навіть, чи за моїм текстом вона надрукована, може бути фальсифікація, що завгодно. Стаття утилітарного характеру, має певне спрямування, викладає лише один аспект проблеми, а її використовують чорт зна як.

Я протестував в зв'язку з тим, що ця книга вийшла, по-злочинському вивезена за кордон і надрукована там без згоди і навіть відома автора. Це порушує авторські права, і я висловив протест, що ця брошура попала в нечисті руки і надрукована.

Проф. Ф.Є.ЛОСЬ: – Значить, Ви і після видання за кордоном не читали?

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Ні, не читав.

Проф. Р.Г.СИМОНЕНКО: – Скажіть, будь ласка, у Вас залишився примірник цієї брошури?

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Да, залишився у мене і в редколегії.

Р.Г.СИМОНЕНКО: – Мене цікавить, який характер мала ця стаття: дискусійний, популярний, історичний?

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Ці жанри переплітаються, тут є елементи історичного дослідження. Але найбільш – [це] полемічна [стаття]. Я полемізую по окремих питаннях. В кожному разі, це не популярна брошура, тому що розрахована не на широкого читача, а на спеціаліста.

Р.Г.СИМОНЕНКО: – Як Ви відповісте: «возз'єднання» це чи «приєднання», і з ким Ви в брошурі [мали] полемізувати?

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – «Возз'єднання» тут не підходить, тому що Русь до середини XVII ст. була об'єднана лише в той період, коли ще не було ні України, ні Росії. Отже, можна було б говорити про возз'єднання східнослов'янських земель, про возз'єднання Русі і т. д., але про приєднання України до Росії.

Тому я писав так. Я думаю, що це правильно. Це не те, що якийсь ворог може перекрутити. Історична істина залишається історичною істиною, коли ми говоримо про Україну і Росію, то в середині XVII ст. може відбуватися тільки приєднання України до Росії, ніколи доти ці країни не були об'єднані в одній державі.

У нас «приєднання» писалось до 1954 р. Після 1954 р. у зв'язку з ювілеєм стали писати «возз'єднання».

Але, як Ви пам'ятаєте, питання зняте не було на засіданнях Вченої Ради, коли обговорювались матеріали до перевидання нашого двотомника: завжди це питання піднімалось, і ніхто не виступав з обґрунтуванням, ніби «приєднання» неправильно, а треба писати «возз'єднання».

Мені здається, що все-таки, очевидно, слід подумати, повернутися до правильної дефініції. Можливо, я помиляюсь, але я чесно висловлюю те, що думаю.

ГОЛОВА: – У кого будуть запитання?

Проф. Р.Г.СИМОНЕНКО: – Ви говорили, що всі спеціалісти Вас підтримали у Вашому питанні?

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Я кажу ті, хто читав, від кого я чув думку.

Проф. Р.Г.СИМОНЕНКО: – Я пригадую принаймні три обговорення, де мова

йшла про формулювання «возз'єднання». Це після 1954 р. обговорення докторської дисертації Олександра Карповича Касименка⁵³; обговорення книжки Федора Павловича Шевченка⁵⁴ й обговорення, зв'язане з перевиданням двотомника «Історії Української РСР». Оце на Вченій Раді тричі стояло таке питання.

Більшість фахівців нашого інституту висловлювалась, можливо, я не правий, тут є товариші, які були присутні на цих обговореннях, більшість фахівців нашого інституту на Вченій Раді в цілому підтримали формулювання «возз'єднання».

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – На двох із цих трьох засідань я не був присутній, бо це було до 1960 р., до моєї появи в Інституті. Що стосується третього засідання Вченої Ради, я не пам'ятаю, щоб хтось відстоював «возз'єднання». Зокрема, коли обговорювалась рецензія кафедри історії України Київського державного університету, зачитана [В.Є.] Спицьким, це питання ставилося.

Потім було ще не одне обговорення, коли говорилося знову, висловлювались, що, «товариші, потрібно було б виправити» і т. д.

Але, скільки мені відомо, спеціальних рішень з приводу цього не приймалося.

Р.Г.СИМОНЕНКО: – В тексті, який Ви подали до журналу, чи читали, а новий текст я читав в багатьох виданнях, в тому числі і в англійських журналах. Його широко печатають, і Ви здобули велику популярність в зв'язку з цим текстом. Я не знаю, який варіант Ви зробили для цього, але мене цікавить, який основний ценз⁵⁵ Ви викладаєте.

Я хочу Вам нагадати про те, що коли Ви проходили останній конкурс в нашому інституті, А.Д.Скаба говорив про те, що Ви влаштуєте читання свого тексту.

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – А.Д.Скаба цього не говорив. Але мені говорив з посиленням на нього покійний [В.А.] Дядиченко, що нібито мала місце читка мого тексту. Мені про це нічого не відомо, ні одного такого «міроприємства» я особисто не проводив, але чи не читав хтось – не знаю.

Р.Г.СИМОНЕНКО: – Який матеріал дає підстави для видання Вашої статті за кордоном, який матеріал, на Вашу думку, дав їм підставу для передрукування її за кордоном?

Основна моя думка, що Ви, як автор, зробили для того, щоб дати відповідь ворогу за те, що він надрукував Вашу статтю і які підстави Вашої статті дали можливість автору це зробити?

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Я вже знаходжусь під тягарем не один рік і та популярність, про яку Ви казали, мені аж ніяк не імпонує.

Ви читали закордонні матеріали. Я їх не читав і по радіо такого жодного разу не чув. Знаю з переказів. Вороги не вважають й не рекламують мене за свого союзника. Що дуже важливо: вони використовують не саму статтю, а ситуацію довкола неї. Вони подають цю справу так, ніби ця стаття заборонена в Радянському Союзі. Мені показували перехват в редакції газети «Вісті з України», там так і сказано: «Заборонено в Радянському Союзі». А оскільки в статті основна думка є марксистська, виходить з класового аналізу, оскільки я цитую В.І.Леніна, власне, всі засади статті підкріплюються цитатами з В.І.Леніна, то вони кажуть: «В Радянському Союзі заборонено марксизм, заборонені думки, базовані на висловлюваннях В.І.Леніна».

⁵³ Див.: Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р. – К., 1955. – 428 с.

⁵⁴ Див.: Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. акад. АН УРСР І.П.Криг'якевич. – К., 1959. – 500 с.

⁵⁵ Так у тексті. Очевидно, має бути: «сенс».

ГОЛОВА: – Чи є ще запитання?

Ф.П.ШЕВЧЕНКО: – Ви раніше займалися цим питанням возз'єднання України і Росії?

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Як спеціаліст я цим не займався.

Ф.П.ШЕВЧЕНКО: – А товариші, яким Ви давали читати статтю, що вони говорили? співробітники інституту?

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Я не можу згадати всього – вісім років пройшло, я просто не пам'ятаю всього. Ніхто, жодна людина не казала, що стаття порочна, ненаукова, неправильна.

Казали, що є перехльост. Були зауваження конкретні, по конкретних питаннях, наприклад, з приводу процентів, які [П.Д.] Бойко публікував. Але ніхто не казав, що це не наукова стаття.

Ф.П.ШЕВЧЕНКО: – А що в «Українському історичному журналі» сказали?

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Можу нагадати тільки, що Ви сказали: багато цікавого, багато спірного. Стаття завелика, треба скоротити і редагувати. Радили ще використати працю Абецедарського⁵⁶.

Я відповів Вам: можливо, треба не скоротити, а розбити на дві частини. Ви сказали, що ні – так не піде.

Ф.П.ШЕВЧЕНКО: – Як так відбулось, що в журналі лежала стаття для публікації. Як про це люди дізнались, що в журналі стаття лежить, її не друкують? Її стали розповсюджувати в рукопису, тому що друкувати її не будуть? Хто говорив, що лежить в журналі стаття? Ми ж нікому не афішуємо, що лежить в журналі стаття! Так хто про це говорив, що в журналі лежить стаття, а її друкувати не будуть?

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Я нікому не говорив, чи будуть її друкувати, чи ні.

ГОЛОВА: – У кого будуть питання?

П.П.ТОЛОЧКО: – У мене два питання:

1. Основний зміст статті. Ви висвітлюєте питання термінології історії по суті?

2. Пройшло вісім років. Чи вважаєте Ви, що стаття є такою ж правильною, як і раніше, чи Ви готові зараз відмовитись від своїх тенденцій?

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Справа не в терміні, але це теж [має] велике значення.

Справа в тому, що при підготовці ювілею в 1954 р. мав місце деякий відхід від марксизму-ленінізму. Від нас вимагають, щоб всі історичні явища ми оцінювали з класових позицій. Це стосується і Переяславської Ради.

На друге Ваше питання, чи вважаю я цю статтю цілком прекрасною і зараз, можу відповісти – безумовно, ні. Вона була написана в 1966 р. Ви знаєте, що перед тим пройшли ХХ і ХХІІ з'їзд партії, стаття була написана в дусі, заданому з'їздами.

Безумовно, якби я зараз писав цю статтю, то я б її писав не так.

Що ж стосується подій ХVІІ ст., то мені здається, що в своїй основі те, що я писав тоді, і зараз може залишитися. За останній час не було публікацій, які б внесли щось нове, і мені здається, що суть залишається та ж сама, хоча в деталях можливі зміни.

А.Г.ШЕВЕЛЄВ: – В брошурі і в своєму слові-відповіді Ви посилаєтесь на кулурарні розмови, чи як їх ще називають коридорні.

Я хочу знати конкретно прізвища товаришів, на яких Ви зсилаєтесь.

⁵⁶ Лаврентій Семенович Абецедарський (29 червня/12 липня 1916 – 6 липня 1975 рр.) – білоруський советський історик, педагог. У 1950 р. захистив кандидатську дисертацію «Боротьба українського і білоруського народів за возз'єднання з Росією у середині ХVІІ ст.». Докторська дисертація «Боротьба білоруського народу за з'єднання з Росією (друга половина ХVІ–ХVІІ ст.)» (1966 р.), професор (1966 р.); член-кор. АПН ССРСР (1968 р.). Див. також: *Абецдарські Л.С.* Барацьба ўкраінскага і беларускага народаў за ўз'єднанне з Расіяй у сярэдзіне ХVІІ века. – Мінск, 1954. – 67 с.

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Я маю на увазі офіційні виступи – на засіданнях, які, однак, не публікувалися в друку. Але вони зафіксовані в протоколах, в рецензіях і т. д.

А.Г.ШЕВЕЛЄВ: – Товариші! Чи вважаєте Ви [можливим] зробити невеличку перерву, щоб знайти текст [статті] в архіві «Українського історичного журналу» і рецензії, на які посилається Михайло Юліанович? Якщо ми вже зібralись на таку кваліфіковану нараду, то давайте підійдемо до цього солідно, як це вимагає справа.

Нам потрібні архівні матеріали:

– докторська дисертація Касименка О.К.;

– матеріали Лося Федора Євдокимовича, на якого посилається М.Ю.Брайчевський в своїй статті;

– книжка Шевченка Федора Павловича;

– матеріали по підготовці популярного видання двотомника «Історії Української РСР». Перевидавався двотомник і водночас готувався «Популярний курс» під редакцією [К.К.] Дубини;

– рецензія [В.Є.] Спицького, з кафедри історії України КДУ.

Михайле Юліановичу, що потрібно Вам, які б Ви хотіли переглянути матеріали?

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Мені не потрібні ніякі матеріали.

А.Г.ШЕВЕЛЄВ: – Ми зараз надамо Вам машину, щоб Ви могли з'їздити додому привезти рукопис статті і звірити її з текстом брошури «Приєднання чи возз'єднання?» Оголошується перерва до 11.30.

(П Е Р Е Р В А)

(ПІСЛЯ ПЕРЕРВИ)

ГОЛОВУЄ: – Чл.-кор. АН УРСР А.Г.Шевелєв.

ГОЛОВА: – Товариші! Ми зробили перерву для того, щоб ознайомитись з матеріалом, про який ми говорили в першій частині нашого засідання. Ми дали змогу прочитати автору його брошуру, яка видана за кордоном.

І нам хочеться послухати його думки щодо цієї брошури.

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Я не можу зараз порівнювати цю брошуру з моїм текстом, тут, безумовно, є багато дрібних неточностей, але, скільки їх точно, не знаю. Я помітив одну купюру.

Чл.-кор. АН УРСР Ф.П.ШЕВЧЕНКО: – Прочитайте цю купюру!

[*М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ*]: – (зачитує с.32 тексту, де справа йде про дружбу народів, а в брошурі, яка видана за кордоном, це місце вилучено)⁵⁷.

⁵⁷ У машинопису статті М.Брайчевського (с.32) йшлося:

«Говорячи про “споконвічну дружбу” народів царської Росії, допускаємо велику теоретичну помилку, проектуючи в далеке минуле сучасну ситуацію. В якійсь мірі це має характер і політичного ляпсуса, оскільки принижує значення Жовтневої революції, що знищила царську тюрму народів разом з її національними протиріччями. Справжня дружба народів – досягнення Радянської епохи. Справжнім творцем і основоположником її є комуністична партія, В.І.Ленін. Органічний інтернаціоналізм трудящих мас, що стихійно в усі епохи виявляє себе у практичному, повсякденному житті (чимало прикладів цього виявлення демонструє й історія України: досить згадати спільні походи донського і запорізького козацтва, участь українців в соціальних рухах в Росії, а росіян – на Україні, інтернаціональний склад запорізького козацтва і т. д. і т. п.), лише комуністичною свідомістю був піднесений до рівня ідеологічного і політичного принципу, виявом чого і є те, що ми називаємо зараз дружбою народів і що є одним з найвеличніших досягнень сучасної епохи».

Натомість у тексті однойменної брошури, виданої в Канаді, цей авторський пасаж про «дружбу народів» подано в істотно скороченому вигляді:

Р.Г.СИМОНЕНКО: – С.24–25, розділ 5, абзац 6 – вилучена примітка. Я думаю, що над Вашим текстом добре попрацювали знатоки, і їх питання, про яке йдеться мова в тексті на вказаних сторінках, не цікавило.

Я гадаю, що Ви недооцінюєте цього. В основному текст збігається. Там є тільки декілька вилучень.

ГОЛОВА: – Є пропозиція перейти до обговорення.

Слово надається проф. Лось.

Проф. Ф.Є.ЛОСЬ: – Я не читав ніякого тексту, крім надрукованої брошури. Я прочитав днями цю брошуру «Приєднання чи возз'єднання?». Автор відомий – Брайчевський Михайло Юліанович. Відомо, що я не являюсь фахівцем цієї проблеми, цього питання XVII ст. Але я більше як сорок років працюю на ниві радянської історичної науки, мабуть, являюсь одним із найстаріших співробітників нашого Інституту, які залишилися в живих. Тому дозвольте мені висловити своє ставлення до цієї брошури. В цій брошурі явний наклеп на радянську історичну науку, перекручення фактів. Тому дозвольте мені сказати з цього приводу кілька слів.

До читання, до ознайомлення з цією брошурою, судячи з її назви, я думав, що мова йде про вживання термінів «возз'єднання» чи «приєднання». Але коли я прочитав, познайомився з брошурою, я побачив, що мова йде не про це, не про терміни, вживання його – «приєднання» чи «возз'єднання», а мова йде про оцінку подій, про певну, відому нам концепцію в оцінці Переяславської Ради, оцінку самого об'єднання взагалі!

Скажу, що брошура написана з чужого голосу, ворожого голосу нам. Вона ворожа нашому світогляду, вона негативно оцінює як возз'єднання і взагалі Переяславську Раду, заперечує позитивне значення цієї події в історії України.

Автор нічого не бачить позитивного ні в економічному, ні в культурному розвитку України після возз'єднання.

Тут під час запитань Михайло Юліанович сказав, що до 1953 р. вживалось «приєднання». Але воно зовсім по-іншому трактувалось, писалось зовсім по-іншому. Воно відзначалось як величезне позитивне значення в історії України і т. д.

У Вас це зовсім по-іншому пояснюється термін «приєднання». Не можна брати той термін, який був до 1954 р., і Ваш: вони зовсім різні, тут змішування ніяке неможливе.

Я не знаю, на якій підставі, з яких документів автор брошури твердить, що Україна до возз'єднання стояла на вищому ступені економічного розвитку, ніж Росія.

Україна в цей час, на думку автора, була на капіталістичному шляху розвитку. Але Ваша концепція не підтверджується ніякими документами, не приводиться ніяких фактів, це гола констатація.

Автор брошури, про яку йдеться, посилається на свідчення чужоземця, мандрівника П.Алепського. П.Алепський писав, що на Україні в той час була стовідсоткова грамотність, але ми знаємо, що він це питання не досліджував.

Я уже сказав про те, що в брошурі зводиться наклеп на радянську історіографію. Коли береш в руки цю брошуру, то бачиш, якою вона є огидною, брехливою.

Мене дивує і те, що на брошурі надруковано видавництво «Каменярь», Львів. І Ви знаєте, що ця брошура була видана за кордоном, і не висловили своє обурення.

«Говорачи про “споконвічну дружбу” народів царської Росії, допускаємо велику теоретичну помилку, проектуючи в далеке минуле сучасну ситуацію. В якійсь мірі це має характер і політичного ляпсуса, оскільки принижує значення Жовтневої революції, що знищила царську тюрму народів разом з її національними протиріччями»

(див.: *Брайчевський М.Ю.* Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції. – Торонто, 1972. – С.32).

Я не ставив своїм завданням аналізувати всю брошуру – я хочу тільки привести декілька фактів.

Ми всі пам'ятаємо Постанову ЦК КП України від 1947 р. Вона не тільки не загальмувала розвиток історичної науки, як Ви пишете, а, навпаки, сприяла розвитку історичної науки на Україні. Ви знаєте, що після цієї постанови вийшов двотомник про історію України, двотомник історії робітничого класу УРСР, двотомник історії селянства.

Далі автор говорить і про тези ЦК КППС після постанови ЦК КП України, але він їх теж перекручує. Ці тези узагальнювали досягнення радянських істориків України.

Автор робить наклеп на радянську історичну науку, яка нібито «Рос[ійську] феодальну державу проголошує державою російського народу», і те, що він по цьому питанню пише, я би просто назвав видумкою.

Автор робить наклеп на авторський колектив двотомної історії УРСР, який нібито в основу періодизації поклав не соціально-економічну формацію, класову боротьбу, а головним фактором українського народу було возз'єднання з російським народом.

Я міг би ще привести багато фактів, які свідчать про наклеп на весь наш колектив, який приймав участь в створенні двотомника «Історія України».

Автор брошури невірно пише, що в радянській історіографії негативно оцінюється національно-визвольний рух. Це також неправда. Ми не оцінюємо негативно національно-визвольний рух, ми оцінюємо його іменно з класових позицій. Візьмемо двотомник, який Ви згадуєте і пишете, що там недооцінюється національно-визвольний рух. Це неправда.

В брошурі автор хоче виставити Мазепу, Виговського та багатьох інших зрадників українського народу за героїв національно-визвольного руху. Це явне перекручення. Як так могло статися? Тут явна тенденція на перекручення.

Мені здавалось би, що в цій брошурі, де йдеться про Мазепу, розжовується, що Мазепа не міг зрадити самого себе – він був гетьман. Цього ніхто не пише, що Мазепа зрадив самого себе, ні в одній монографії ніхто не пише. Мазепа зрадив не сам себе, а український народ. Це абсолютно ясно. Мазепа зрадив український народ, коли перейшов на бік шведів. Це ясно. В брошурі чомусь іде дивне разглагольствування: як міг Мазепа сам собі зрадити. Що він собі зрадив, цього ніхто не пише в радянській історіографії. Він зрадив українському народу.

Автор звинувачує радянську історіографію, що вона ідеалізує Богдана Хмельницького, малює його як надкласового діяча. Я знову-таки не знаю, щоб в нашій радянській історіографії малювався Богдан Хмельницький як надкласовий діяч. В роботі [М.Н.] Петровського, який написав роботу, присвячену визвольній війні українського народу, дається і класова оцінка Богдану Хмельницькому. Я вважаю, правильна дається оцінка. Я знаю, що вона пройшла, ця оцінка, в наші роботи, в наш двотомник «Історії Української РСР». Я знаю, що ніхто не малює його як надкласового діяча, а висвітлюється його об'єктивно з класових позицій і т. д. Я не знаю, чи слід детально розбирати це питання.

Виникає питання: з яких же класових позицій написана брошура автором? Цілком ясно, вона написана не з наших класових позицій, а з ворожих радянській історіографії, ворожих нашому народу.

Мені здається, що треба, щоб наші радянські історики, я даже дивуюсь, чого до цього часу не з'явилась стаття, яка б належно оцінила цю брошуру, в нашій пресі, в нашому журналі.

Я думаю, треба дати цю оцінку. Якщо цю статтю читало багато людей, треба дати наше відношення до цієї брошури, яка, я вважаю, що вона паплюжить нашу радянську дійсність, нашу історіографію.

Я вважаю, що треба дати відповідну оцінку цій брошурі. І треба, щоб наші наукові робітники виступили в пресі з такою об'єктивною оцінкою.

ГОЛОВА: – Слово надається чл.-кор. АН УРСР Ф.П.Шевченку.

[*Чл.-кор. АН УРСР Ф.П.ШЕВЧЕНКО*]: – Товариші, я два рази знайомився з брошурою – в 1966 р. і зараз.

Я не буду говорити про різнобій в цій брошурі. Я хочу сказати декілька слів щодо історії брошури.

2–4 липня 1966 р. текст статті був зданий до друку в «Українському історичному журналі». Я тоді читав з [І.О.] Гуржієм, і [ми] висловили свою думку, що в такому вигляді, як вона є, її не можна друкувати, тому що вона була написана не з хороших позицій. Ми сказали про це автору і сказали також про те, що вона не може бути видана.

В жовтні місяці 1966 р. цю статтю читали у Львові, Чернівцях, і я не вірю, щоб автор про це не знав.

Автору не дозволили її друкувати в такому вигляді, в якому була стаття, і тому він став її розповсюджувати, вірніше, він сприяв цьому.

Я це говорю тому, що висновки, які зробив автор, не мають ніяких підстав.

Я вважаю, що це антинаукова, поверхова стаття.

Автор посилається на В.І.Леніна в деяких місцях. Безумовно, це справа хороша, але він бере цитати В.І.Леніна уривками, неповністю. Товариші! Цього робити не можна, тому що це є підтасовка під думки В.І.Леніна, це шкідливе використання В.І.Леніна.

Далі. Ви цитуєте Леніна по питанню права нації на самовизначення, але Ви не говорите словами Леніна про самовизначення. Ви говорите про це зовсім в іншому плані. Я Вам прямо скажу, [що] у Вас дуже часто підтасовуються думки під ленінські.

Друге питання – аналогізм. Товариші, аналогізм – небезпечний засіб історії, автор хватає аналогізм періоду колоніалізму, феодалізму, сучасності, а це ні в якому разі не можна робити. Це шкідливо і невірно. Я вважаю, що аналогії про сучасний колоніалізм і царизм в період феодалізму – це ненауковий підхід. Я вважаю, що цього не можна робити.

Ще одне. Для автора немає складності історичного процесу. Він так собі вважає, що так повинно бути, так повинно відбуватися. Процес історичний був складний, він мав різні сторони. У Вас одне в одному плані, друге в другому, не береться в складності процесу. Це потрібно було робити, бо це найважливіше в дослідженні. У Вашій брошурі цього немає, а це свідчення ненауковості.

Історичний підхід. У автора він заключається в тому, що було б, якби було б. Це хіба історія? Що було б, якби так не було б. Так можна до всього домовитися. Ви цю лінію проводите в своїй роботі, що було б, якби Україна не возз'єдналась, що було б, якби було те-то і те-то. Так не можна робити.

Однобічність. Ви бачите в Росії, з якою возз'єдналась Україна, тільки одне негативне або нижче. Я над питанням зв'язків російського та українського народів трохи працював, дещо знаю про ці зв'язки.

Ви наводите з XVIII ст. імена діячів Прокоповича, Яворського. Чому Ви не згадуєте Новікова, Радіщева, видатних прогресивних діячів Росії теж XVIII ст.?

Ви цитуєте П.Алепського. Він був проїздом в Києві, звичайно, він писав захоплено про Україну. Він трошки перехвалює, він трошки перебільшує. Його захоплення Україною можна зрозуміти, і його перебільшення [можна зрозуміти]. Але ж немає Вашого об'єктивного підходу до цього.

В одному місці в роботі говориться, що загубила Україна таких-то письменників. Я Вам скажу, що якби Гоголь писав про Україну українською мовою, то менше б знали про Україну, ніж зараз знають по його творах.

Так не можна однобічно висвітлювати, що те, що прийшло від Росії, те, що пов'язане з Росією, нижче. Навпаки було у багатьох випадках. Я про це можу сказати з наукових досліджень.

Про сам факт возз'єднання і про роль Богдана Хмельницького. Я в своїй роботі, в монографії хочу сказати, я намагаюсь, стараюсь показати, як всі класи стали, до цього поставились, кожен по-своєму, хоч всі класи стали тоді прагнути до возз'єднання, не дивлячись на їх класово різні інтереси.

Я взагалі на Вас дуже сердитий за Богдана Хмельницького. Ця людина заслуговує високої оцінки. В період Великої Вітчизняної війни був введений [ий] орден Богдана Хмельницького. Ця людина заслуговує, щоб про неї писали як про героя української історії, а б навіть сказав більше – світової історії. А у Вашій брошурі він принижений.

Ви багато місця відводите історії Петра Великого та Івана Грозного, але не бачите російського народу. На першому плані у Вас питання не соціального характеру, а національного.

Я хочу Вам вказати на те, що Ви допускаєте помилку, коли говорите про народ, про державу. У Вас принцип державності і національний принцип висвітлюється. Я вважаю, що ці два принципи лягли в основу Вашої роботи, а це дуже і дуже невірно. Немає класового, партійного підходу в аналізі подій, явищ, діячів.

Чому Ви ні слова не сказали про українські правлячі класи, які зраджували своєму народові? Це Розумовський, Безбородько та інші, що вірно служили царизмові. Я вважаю, що про це необхідно було сказати.

Про стан буржуазних відносин XVI–XVII ст. – це питання спірне в нашій історіографії. Була дискусія в Москві років чотири тому істориків про те, як і коли зароджувались капіталістичні відносини.

Тут Ви хотіли показати, що Росія була відсталою. Україна, яка ввійшла до складу Росії, почала переживати регрес. Але це невірно: [українські] землі в складі Росії пішли вперед у порівнянні з тими, які перебували в межах Австро-Угорщини XVIII–XIX ст. Велика різниця. Йде мова про суть. Я вважаю, що українські землі, які ввійшли до складу Росії, об'єктивно були в кращому становищі, ніж ті, які були в складі Австро-Угорщини.

Територія України стала ширшою після її возз'єднання з Росією, її кордони розширились до Чорного моря. Чому про це [не] було сказано в брошурі, що український народ виграв в цьому відношенні. Відомий вислів самого Івана Франка з Галичини, який сказав: «Все краще, що дали нашій нації, це Східна Україна». Такі речі не можна забувати.

Я не буду казати про те, що козацтво Ви робите попередником буржуазії. Я Вам тільки скажу, що це ненауковий підхід. Козацтво в Росії, яке залишилось до 1917 р., це залишки феодальних відносин, а не капіталістичних відносин. Це ненауковий підхід, коли Ви робите з козацтва буржуазію, бо це був клас в феодальному суспільстві. Так говорити, як Ви, не можна.

Я хочу сказати, що ті питання, які Ви піднімаєте, в них не відчувається наукового підходу.

Хочу сказати про першоджерела. Відчувається в роботі, що автор спирається на кілька джерел, головним чином літературні, а не на основні першоджерела при написанні статті. Написали свою брошуру, як Ви сказали, в полемічному, а я б сказав, ненауковому плані.

Таке висвітлення питань дає підстави оцінювати цю Вашу статтю як доробок, що відіграв зараз негативну роль.

Я думав, що Ви повинні були в процесі міркувань, коли за кордоном опублікували Леніна, в 1972 р. подумати над своїми поглядами. І коли сьогодні Вам ставили

запитання, я думав, що Ви відійшли від цієї концепції, яку дотримувались в статті. Коли Ви відповідали на запитання, я зрозумів, що Ви стоїте на тих же концепціях, що висвітлювали в статті ще в 1966 р., а після вони появились у вигляді брошури.

А я вважав, що, [коли] Ви написали в 1972 р. публікацію в газету, Ви з цим покінчили. А Ви не покінчили.

Я б вважав, щоб Ви уважніше подумали над концепціями в цілому, раз вони прийняті на озброєння нашими ворогами. Я вважаю, що над цим слід Вам подумати.

Я думав, що Ви хочете з нами всіма йти в ногу, а Ви десь збоку держитесь.

Я підтримую думку товаришів, що стаття Ваша не тільки ненаукова, а й ворожа в тому відношенні, що вона відіграла таку роль для ворогів наших.

Ви на мене посилаєтесь в кількох місцях. Кожен автор, мабуть, радіє, що посилаються на нього. Але Ваші посилення вирвані з контексту.

Відносно «приєднання» чи «возз'єднання». Я хочу сказати, що до 1954 р. вживався термін «приєднання», вживався і «возз'єднання». Тут справа не в самій формулюванні, а який зміст вкладає людина. Ви відійшли від цього питання, Ви говорите про зовсім інше, а суть малює не в такому плані, як це прийнято в радянській історичній науці. І з тим, як це прийнято, і з тим, що багато робіт вийшло з приводу цього, треба рахуватися. Треба рахуватися з тим, що зроблено. А самі Ви цим питанням не займалися так, як слід було б.

ГОЛОВА: – Слово надається Р.Г.Симоненку.

Р.Г.СИМОНЕНКО: – Спочатку я хотів би зробити два зауваження в зв'язку із обговоренням цієї брошури в Інституті історії.

Наукові обговорення – справа корисна, особливо в тому випадку, коли наукова праця поглиблює наші знання і сприяє розвитку науки.

В даному випадку ми зібрались не в зв'язку із згаданою причиною, як і не тому, щоб обговорювати погляди наших ворогів. Нас цікавить інше: по-перше, як колишній співробітник нашого Інституту написав хибну, шкідливу роботу і, по-друге, чому її використовує ворог.

На превеликий жаль, Михайле Юліановичу, Ви не відповіли на моє перше запитання. Я дуже незадоволений Вашими відповідями і на інші запитання.

Кожна людина знає, коли вона щось не так зробила, знає навіть тоді, коли не може сказати про це своїм близьким. Але суть справи вона дуже глибоко переживає і розуміє.

Я вважаю, що Ви дуже добре розумієте, за що наші вороги так схопились за Вашу брошуру. Питання в тому, чи зможете Ви про це сказати людям.

Ворог – не дурний, і чомусь Ваші концепції сподобались українським буржуазним націоналістам. Це – незаперечний факт, і Ви повинні з цього зробити належні висновки.

Під цим кутом зору Вам треба переглянути Вашу роботу. Це перше.

Друге. Сам факт сьогоднішнього обговорення свідчить про нашу гуманність. Людина зробила велику шкоду, а ми зібрались, погодилися з нею зустрітися і роз'яснюємо їй ту шкоду, яку вона зробила.

Ви повинні відчувати цю гуманність, повинні прислухатись до того, про що говорять, і зробити з цього потрібні висновки.

Щодо самого тексту роботи. Я повністю згоден з Федором Євдокимовичем [Лосем], Федором Павловичем [Шевченком] щодо оцінки роботи як антинаукової.

Звірка тексту поданої до «УІЖу» статті з текстом опублікованої за кордоном брошури показала, що з основного тексту статті справді викинуто місце, яке Ви навели, але на 99,9% текст зберігся.

Безумовно, викинуте дає підставу говорити, що вони це зробили не випадково. Та нас зараз цікавить передусім те, що написано і лишилось в брошурі. Нам здається, що

справа не в слові «возз'єднання» чи «приєднання», а в тому, що Ви проти самого акту возз'єднання, і Ви намагаєтесь будь-якими засобами показати, що возз'єднання принесло велику шкоду українському народу. В цьому головна мета і основний зміст брошури.

Я вже говорив, що був присутнім на трьох наукових обговореннях на Вченій раді наукових монографій з питань возз'єднання України з Росією. Федір Свєдокимович [Лось] знає історію цих обговорень глибоко і ґрунтовно, але я жодного разу не чув, щоб хтось піддав сумніву прогресивність факту возз'єднання України і Росії. Завжди підкреслювалося те велике прогресивне значення, яке відіграла ця подія в історії. Негативних виступів я жодного разу не чув. Більшість висловлювалась і за те, що цей історичний акт слід трактувати як возз'єднання. Так що тут, Михайле Юліановичу, треба зважити на це.

Якби мені дали завдання, чи порадити, чи просто по-дружньому сказали: ну, подумай заголовок для цієї статті (мені особисто важко підбирати заголовок для власних статей), то я б анітрохи не завагався назвати Вашу статтю «Російська агресія проти України». У кожному рядку Вашої статті відчувається саме ця Ваша ідея.

Про орден Богдана Хмельницького вже говорили.

Я тільки хотів сказати, що Богдана Хмельницького навіть українські націоналісти відкрито не лають. Вони вважають Богдана Хмельницького про людське око одним із великих «державних мужів» України. Звичайно, те що Ви про нього написали, й те, що може скомпрометувати Хмельницького, вони охоче передрукують. Але, коли пишуть свої праці про нього, не обливають Богдана брудом. Тому що вони дуже добре розуміють, що це неможливо зробити, тому що вони не наважуються висловити свої справжні почуття подій в історії українського народу, його минулого, які пов'язані з особою Богдана Хмельницького і які становлять предмет особливої гордості народу.

Товариші вже говорили, що в статті практично немає нічого нового. Це правда.

Федір Павлович [Шевченко] вже говорив про аналогізми. [Ви] фактично обмежете документальний – довільно підібраний матеріал своєї брошури періодом після возз'єднання, розглядаючи його цілком в тому плані, в якому розглядав М.С.Грушевський. Він робив проєкцію Руїни в майбутнє, і Ви спрямовуєте цю антиісторичну проєкцію в дальшу історію, в дальший розвиток історії взаємозв'язків між українським та російським народами. Мені здається, що це взагалі і антиісторично, і надзвичайно обурливо.

Навіть українські буржуазні націоналісти, коли вони характеризують відносини України та Росії, ставлять деякі питання в плані дискусії. Вони підходять до аналізу окремих проблем, так би мовити, з порівняльного боку.

В ряді суттєвих випадків Ви йдете далі висловлюваних буржуазно-націоналістичними істориками поглядів.

Вже говорилося, Михайло Юліановичу, що Ви йдете далі українських націоналістів по Богдану Хмельницькому. Навіть вони його так не критикують, як Ви.

Ви багато пишете про Андрусівський договір, дуже багато пишете про Конотоп і навіть «Гадяцькі статті», протиставляючи їх акту 1654 р. в Переяславі.

Ви йдете навіть далі в розвитку цієї концепції.

Ви говорите, що тринадцять років цей договір виконувався. Я цілком згоден з думкою товаришів про те, за що українські націоналісти схопились за Вашу статтю. Ваша стаття відповідає основним напрямкам ідеологічних диверсій проти нас, спробам привнести [їх] в українську радянську історичну науку, піддати критиці її досягнення і підфарбувати все це під марксизм-ленінізм.

Якщо оцінювати Вашу статтю з цього боку, і тому що Вашу статтю надрукували за кордоном, то можна прямо сказати – це для них велика знахідка для тієї підривної роботи, яку вони проводять проти нас.

Як Ви погано робите посилання на класиків, в тому числі на Леніна! Це потрібно Вам лише для того, щоб оновити буржуазно-націоналістичні концепції, прикрашаючи їх посиланнями на марксизм-ленінізм. Прозорою виглядає й Ваша спроба захистити марксизм-ленінізм і історичну науку від Сталіна, Кагановича, Берії та Багірова⁵⁸. Щодо останніх двох, то Ваша позиція є вразливою. Адже [щодо] Берії, то він діяв саме в тому напрямку, щоб розв'язати руки буржуазно-націоналістичним елементам, зокрема на західноукраїнських землях.

В іншому плані неспроможними виглядають Ваші звинувачення на адресу виступу Сталіна «Про статтю Ф.Енгельса “Зовнішня політика російського царизма”»⁵⁹, який я вважаю правильним.

Що ж до Ваших трактовок ленінської спадщини з національного питання, то вони зроблені з позицій чистого догматизму.

Я попросив би текст брошури, якщо можна.

Тут на с.16 Ви говорите про вислів В.І.Леніна після Лютневої революції і говорите, що зберігся національно-визвольний рух на Україні. Тут Ви цитуєте статтю В.І.Леніна. Тут виривається цитата з відомої статті Леніна. А те, що Ленін писав: «Ми підтримуємо національно-визвольний рух, не довіряючи ані на йоту ні буржуазії українській, ні буржуазії російській», Ви забуваєте і не наводите.

Отже, це у Вас не класовий підхід, національне питання абсолютизується. Сам класовий підхід, який був притаманний Леніну, у Вас змінюється. Як на мене, Ви не використали в цій своїй роботі ленінського підходу до національного питання, до національної культури.

У Вас проекція національного питання у минуле. Що ще б я хотів сказати щодо брошури? Ви говорите всюди про націю панівну і ніде не говорите, що Ленін вважав, що, крім націоналізму нації панівної, існує націоналізм нації пригнобленої. Очевидно, про це слід було згадати.

Проте Ви не пригадуєте цього і, здається, там, де с.22, Ви говорите про возз'єднання, і пишете, що «чи було то об'єднання правлячих кіл чи об'єднання людей?». В цьому виявляється Ваш догматизм в розумінні історичного процесу. Це було возз'єднання народів, в якому були зацікавлені різні верстви населення. Це об'єднання розвивалось. І вже 300 чи 250 років спільного життя в одній державі привело до того, що і народ, в першу чергу трудящі маси, відчували себе часткою Росії. Не царської Росії, а Росії такої, про яку мріяв народ і якою він собі уявляв і хотів бачити свою державу.

Я хотів звернути увагу і на те, на що звертав увагу Федір Павлович Шевченко. Ви не вивчили і не оволоділи матеріалом, необхідним для написання роботи на таку складну й відповідальну тему. І, перш за все, це стосується ленінської спадщини з національного питання. Візьмемо роботу В.І.Леніна «Право націй на самовизнання»⁶⁰.

⁵⁸ Див.: Багіров М.Д. К вопросу о характере движения мюридизма и Шамиля. – Москва, 1950. – 32 с. У статті М.Брайчевського йшлося (при цьому наводилося посилання на брошуру М.Д.Багірова):

«Так, у 1950 р. було рішуче переглянуто ставлення до руху північнокавказьких племен під проводом Шамиля. Доти цей рух розглядався як національно-визвольна боротьба проти іноземного гніту, що мала об'єктивно прогресивний характер. Тепер її стали трактувати як реакційний рух, інспірований Туреччиною та Англією»

(див.: *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції. – С.14). М. Брайчевський характеризував таку новопосталу концепцію часів пізнього сталінізму як «націоналізм навиворіт» (див.: Там само. – С.16).

⁵⁹ Див.: *Сталін Й.* О статье Энгельса «Внешняя политика русского царизма» // Большевик. – 1941. – №9. – С.1–5.

⁶⁰ Так у тексті. Правильна назва: «Про право націй на самовизначення» (1914 р.).

В брошурі, якій присвячено обговорення, справа трактується так, ніби за будь-яких умов, завжди, всюди необхідно всіма засобами підтримувати право націй на самовизначення. В цій статті В.І.Ленін пише (я процитую напам'ять його вислів), що в питанні самовизначення позиції буржуазних політиканів, національної буржуазії, з одного боку, і трудящих мас – з другого – різні! Буржуазія розглядає це питання в плані спекулятивному, маси, яких об'єднують економічні, культурні та інші життєві зв'язки між собою, ставляться до цього більш тверезо, і те відокремлення відбувається лише в крайньому разі. Тут у Вас в статті багато говориться про нібито класовий підхід, але у Вас якось, я навіть не можу підібрати вдале слово, щоб визначити Ваш підхід до цієї проблеми – та, мабуть, кращим є визначення, що Ваше розуміння національного питання характеризується догматизмом навиворіт.

Це відбувається й тому, що Ви нехтуєте конкретно-історичним аналізом. Пошлюся лише на кілька прикладів.

Ви зовсім ігноруєте ту обставину, що в історії мало було таких близьких народів, зв'язаних такими братськими узами, як український і російський народ. І завдання радянських істориків України показати, як це сприяло історичному розвитку наших народів і до чого це привело, і що ми відчуваємо сьогодні. Безумовно, цьому сприяло і те, що центр революційного руху перемістився в Росію. Я думаю, що якби Ви це показали, то це було б добре.

Розглядаючи історичний акт возз'єднання, Ви не використовуєте потрібні матеріали, а показуєте мандрівника по Європі [П.Алепського], його відношення до цього.

Ви показуєте Богдана Хмельницького не так, як це потрібно, не враховуєте його дипломатичної діяльності, проходить повз складну систему тогочасних міжнародних відносин. Ви не показуєте східну політику Ватикану, і я це вважаю одним з слабких місць в брошурі.

Я хочу сказати декілька слів про стиль Вашої статті.

Михайле Юліановичу, я Вас не вважаю людиною безталанною, але вважаю Вас людиною спокусливою⁶¹. Мені не зовсім зрозуміло, як сталося, що Ви зробили так із своєю брошурою, що Ви знехтували досягненнями радянської науки, виявили схильність і прагнення до перекручування цих питань. Мене це обурює так само, як і Ваша стаття. Ви пишете в такому тоні, що хочете показати, що український народ ображений історичним актом возз'єднання. Ви пишете дуже роздратовано.

Я скажу навіть більше. Ви хочете українському народу протиставити російський народ, а чому Ви не приводите цитати Герцена щодо питання національно-визвольної боротьби?

Я побачив тут вплив історіографії 20–30-х років. Про це говорить і Покровський. Деякі Ваші формулювання запозичені у Слабченка, Оглобліна. Я вважаю Вас ерудованим істориком і, безумовно, Ви читали цих авторів.

Ви говорили про те, що Ви непричетні до перевидання Вашої брошури за кордоном. Це справа не нашої аудиторії.

Це не в нашій аудиторії розглядається. Нас воно не цікавить. Нас цікавлять об'єктивні факти, ми звертаємо об'єктивну увагу на Ваші концепції, об'єктивне їх значення і їх використання в ідеологічних підступах проти нас. Я повторюю, нас цікавить використання Ваших концепцій ворогом в ідеологічних підступах проти нас. В цьому зміст нашого обговорення даної статті.

Відомо, що вона передруковувалась чи не десять раз[ів] в різні роки і різною мовою. Зараз чи не третій раз виходить англійське видання. Все це здобрюється відповідними коментарями. Все це піднімається проти нас, використовується націоналістами ці Ваші погляди.

⁶¹ Так у тексті. Очевидно, мається на увазі особа, яка легко піддається на спокуси.

Все це говорить про шкоду, яку Ви причинили.

Знайдіть сили якимсь чином виправити шкоду, яку Ви заподіяли. А шкода велика, дуже велика.

[ГОЛОВА]: – Слово надається доктору історичних наук Котляр Миколі Федоровичу.

М.Ф.КОТЛЯР: – Я не був присутній на трьох засіданнях Вченої ради Інституту історії АН УРСР, на яких, як каже Михайло Юліанович, піднімалися питання з приводу термінології «возз'єднання» чи «приєднання». Не сумніваюсь, що йшлося про щось більше, ніж термінологія, судячи з того складу людей, про яких тут йшла мова, бо я знаю, що це були люди серйозні і солідні історики.

Але коли тут ці два терміни вписані в заголовок «Приєднання чи возз'єднання?», коли вкладається в них більший зміст, ніж вони того при всій своїй важливості заслуговують, я з цієї причини теж зупинюсь на цих двох термінах, як вони висвітлюються радянською історіографією. Якщо я не помиляюсь, вперше в історіографію ввів термін «возз'єднання» Куліш. У нього є термін «возз'єднання», навіть «восприсоединение». «История воссоединения Южной Руси». Адже Куліша не можна запідозрити в симпатіях до російського народу.

Термін «приєднання» використовується Грушевським в дев'ятому томі багатотомника «Історія України-Руси», де він доводить, що це якесь механічне приєднання, яке зроблене задля досягнення вигод, що термін «приєднання» означає, отже, механічний процес.

Позиція Михайла Юліановича така, що не може бути возз'єднання двох різних народів, бо термін «возз'єднання» може вживатись лише щодо частин одного цілого.

Федір Павлович [Шевченко] був правий, коли запитав, чи займався автор раніше цією проблемою. Наскільки мені відомо, автор історію України також не займався, бо, якби займався, то знав би, що в XVII ст. представники трьох братніх східнослов'янських народів вважали себе єдиним народом, вони вважали себе єдиним народом ще двісті і менше років тому. Якщо б українцю із середини XIX ст. сказали, що він – українець і не належить до руського народу, він образився б.

Ще в кінці XIX ст. відомий лінгвіст О.Котляревський⁶² використовував термін «Южная Русь», а не «Україна». Так само користувався ним у значенні «Україна» історик Максимович. Навіть О.Єфименко на початку XX ст. ще називала Україну «Південною Руссю».

Я хочу сказати, що історично склалося так, що народи весь час були роз'єднані, роз'єднані татаро-монголами, роз'єднані польськими, литовськими магнатами, роз'єднані феодалною розособленістю. Але відчувалась єдність трьох народів, і ця єдність була у всьому: в побуті і особливо в культурному і духовному взаємозбагаченні народів, в економіці і т. д. І цю єдність відображено в народній творчості. Вона знайшла відбиття у науковій літературі. Я можу назвати безліч праць.

Якраз не випадково ці праці друкувались в журналі «Советская этнография» до 300-річчя возз'єднання України з Росією. Я можу назвати прекрасні статті Зеленіна,

⁶² Олександр Олександрович Котляревський (1837 – 29 вересня (11 жовтня) 1881 рр.) – український і російський філолог-славист, народознавець, історик, археолог, бібліограф, доктор слов'янознавства (1874 р.), чл.-кор. Петербурзької АН (1875 р.), уродженець Полтавщини. Закінчив Московський університет (1857 р.). У 1864–1867 рр. – секретар Московського археологічного товариства; 1867–1873 рр. – професор Дерптського (тепер Тартуський), з 1875 р. – Київського університетів. Був головою Історичного товариства Нестора-літописця (1879–1881 рр.). Обстоював самобутність і самостійність української мови, потребу розвитку її літературної форми. Обґрунтовано спростував теорію М.Погодіна про неавтохтонність українців (див.: *Плачинда В.П.* Котляревський Олександр Олександрович // *Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М.Русанівський, О.О.Тараненко (співголови) та ін. – 3-те вид., зі змінами і доп. – К., 2007. – С.290–291).*

Токарева, Маслової. Всі ці автори підкреслювали дуже велику спільність матеріальної і духовної культури росіян, українців і білорусів з давнини і до наших днів, збереження пам'яті про спільність походження й історичного шляху серед представників цих народів⁶³.

Ми знаємо, що в той період українці, білоруси, росіяни – всі ці народи вважали себе єдиним руським народом. Це визнають всі, але цього не визнає тільки Михайло Юліанович.

Я міг би тут навести приклади з праць багатьох авторів, які також пишуть про те, що ці народи були єдиним руським народом. Така позиція була до Костомарова.

[П Е Р Е Р В А]

(ПІСЛЯ ПЕРЕРВИ)

ГОЛОВА: – Продовжуємо нашу роботу. Слово надається к. і. н. Толочку.

[П.П.] **ТОЛОЧКО:** – Я багато чув про цю роботу, але ознайомився з нею тут вперше.

Відверто скажу: вона мене вразила. По-перше, тенденційністю, відвертою ворожістю до

⁶³ Див., напр.: *Зеленин Д.К.* Об исторической общности культуры русского и украинского народов // Советская этнография: Сб. науч. тр. – Сб. III. – Ленинград, 1940; *Козаченко А.И.* Древнерусская народность – общая этническая база русского, украинского и белорусского народов // Советская этнография. – 1954. – №2. – С.3–20; *Токарев С.А.* О культурной общности восточнославянских народов // Там же. – С.21–31; *Маслова Г.С.* Историко-культурные связи русских и украинцев по данным народной одежды // Там же. – С.42–59; *Сухобрис Г.С.* Основные черты общности русского и украинского народно-поэтического творчества // Там же. – С.60–68; *Лавров Ф.И.* Дружба русского, украинского и других народов СССР в украинском народно-поэтическом творчестве // Там же. – С.69–79; *Бломквист Е.Э.* Общие черты в крестьянском жилище русских и украинцев // Там же. – №4. – С.25–47; *Кравец Е.М.* Из истории русско-украинских связей в области этнографии в XIX в. // Там же. – С.132–141 та ін. Варто зауважити, що за 20 років до липневого 1974 р. «обговорення» в Інституті історії АН УРСР у тому самому московському часопису з'явилася й дискусійна публікація Михайла Юліановича (див.: *Брайчевский М.Ю.* Об «антах» Псевдомаврикия // Там же. – 1953. – №2. – С.21–36). Підтримуючи обговорення, запропоноване київським ученим, авторитетний ленинградський історик В.В.Мавродін писав:

«В №2 журнала “Советская этнография” за 1953 г. опубликована статья М.Ю.Брайчевского “Об «антах» Псевдомаврикия”. Она по-новому, свежо и оригинально решает некоторые важные вопросы древнейшей истории восточного славянства. Автор её весьма умело анализирует текст “Стратегикона” и, опираясь на некоторые другие синхронные письменные источники и на археологические материалы, приходит к весьма убедительным выводам.

Основные положения М.Ю.Брайчевского: 1) о переселении части северян из Приднепровья на Дунай и за Дунай, 2) о различном уровне культурного и социального развития восточных славян, 3) о принадлежности “антов” “Стратегикона” к северянам, переселившимся за Дунай, – мне кажется, вполне приемлемы и заслуживают внимания.

Откликаясь на предложение редакции “Советской этнографии”, обратившейся к специалистам с просьбой высказаться по затронутым в статье М.Ю.Брайчевского вопросам, я, со своей стороны, оговорив своё несогласие с трактовкой её автором отдельных проблем, хочу лишь уточнить некоторые вопросы, дополнить и расширить некоторые положения.

Статью М.Ю.Брайчевского следует приветствовать прежде всего потому, что она ещё раз обратила внимание советских историков на необходимость серьёзной научной критики источников о славянах»

(див.: *Мавродин В.В.* К вопросу об «антах» Псевдомаврикия // Советская этнография. – 1954. – №2. – С.32).

Поддавши власні доповнення до статті київського колеги, ленинградський професор так підсумовував свою аргументацію:

«Некоторые положения М.Ю.Брайчевского вызывают сомнения: утверждение об архаичности обряда сопроводительных погребений (с.31–32), доказательство высокого военного искусства славян (с.24–25), хотя византийцы их отличали друг от друга, напрасные поиски противоречий в датировке городищ роменско-борщевского типа (с.32 и др.), но они не могут повлиять на основные его выводы»

(див.: *Мавродин В.В.* К вопросу об «антах» Псевдомаврикия. – С.41).

російського народу. Я уже не говорю про те, що вона не витримана в академічному стилі. Непристойно так писати про серйозні питання. По-друге, науковою неспроможністю. З першого погляду, наче все викладено об'єктивно, а коли придивишся ближче, то виявляється, що в плані історичному, методологічному робота абсолютно неспроможна.

Я працюю над проблемами феодальної роздробленості, доводилось також торкатись питань етнічного розвитку часів Київської Русі, тож питання більш-менш знайомі. І мене здивував підхід автора – абсолютно антиісторичний: він бачить все в якійсь застиглоті, без динаміки розвитку. Але хто, як не Брайчевський, повинен знати, що східні слов'яни пережили кілька етапів розвитку: спершу – споріднені племена, потім – давньоруська народність, після монголо-татарської навали і розриву єдиної народності – російський, український і білоруський народи. Прагнення до об'єднання, можна сказати, до возз'єднання цих народів, які колись мали єдину мову, культуру, жили в умовах єдиної держави, було глибоко народним прагненням. Його фінал – Переяславська Рада, це – торжество історичної справедливості.

Я можу навести слова Чернишевського про те, що «удельная роздробленность не оставила никаких следов в понятиях славянского народа, потому что никогда не была в его сердце». Східні слов'яни себе розглядали як єдиний народ.

Тут говорили товариші, що навіть у XVI–XVII ст. вони називались «руськими».

Кілька зауважень по тексту. Брайчевський відстоює стовпову дорогу розвитку держави в умовах єдинопідрозробленого розвитку і вважає цей розвиток оптимальним.

Об'єднання різних народів в одній державі вважає злом. Він абстрагується від конкретної обстановки. Чим були б народи Півночі, Кавказу, Середньої Азії і інших районів, коли б вони не увійшли до єдиної [Російської] держави?

Далі протиставляє не лише панівний клас Росії українському народу, а в багатьох випадках протиставляє і народи, коли говорить, що російський народ давив національно-визвольну боротьбу українського народу.

Тенденція Брайчевського звучить там, де він пише про союз з Польщею і Швецією, який, начебто, для України був би вигідніший, ніж союз з Росією. Аналогії української історії автор відшукує також переважно на Заході.

Це робиться для того, щоб протиставити історичний процес на Україні історичному процесу в Росії. Автор ідеалізує Україну XVI–XVII ст. Справді, це період високого розвитку всіх культурних виявів народу, але ідеалізувати нема чого. Аналізуючи цей період історії Росії, видно, що в XVII–XVIII ст. там також відбувався бурхливий ріст міст за рахунок приросту населення з сіл, розвивались культура, наука. Від возз'єднання України з Росією виграли обидва братні народи, а не один з них (російський), як безпідставно твердить Брайчевський.

Я не скажу нічого нового, коли відзначу, що брошура протиставляє Україну Росії не лише в минулому, а й у наш час. Брошура шкідлива.

На закінчення хочу підтримати товаришів, які зауважували про необхідність ширшої розробки проблем феодалізму на Україні. Проблеми ці різнопланові, їх треба не замовчувати, а досліджувати. До тих пір, поки обходили мовчанням питання про роль норманів на Русі, його посилено «розробляли» на Заході. Після того, як радянські історики (зокрема, Б.О.Рибаков) дали спокійний і глибоко науковий аналіз цієї проблеми і показали дійсне місце норманів на Русі, питання це втратило гостроту.

Очевидно, і до цих питань треба поставитися серйозно, об'єктивно їх висвітлити і пояснити, і тоді не будуть публікуватися такі брошури, як ця.

Брайчевський в цій проблемі дилетант, і з дилетантських позицій написана робота. Те, що вона користується таким попитом, пояснюється тим, що ми не даємо контр-робіт з марксистсько-ленінських позицій.

ГОЛОВА: – Слово надається П.М.Калениченку.

[П.М.] КАЛЕНИЧЕНКО: – Я дуже добре пам'ятаю історію написання цієї брошури. Це було наприкінці 1966 р., коли наш невеликий авторський колектив під керівництвом нині покійного директора Інституту К.К.Дубини готував науково-популярний нарис «Історія Української РСР». Саме тоді Михайло Юліанович запропонував у розділах з історії феодалізму замінити термін «возз'єднання» на «приєднання». Ми не погодились з цим.

К.К.Дубина в ході обговорення питання, яке виникло, сказав М.Ю.Брайчевському, що той, мовляв, може написати, як сприйме його наукова громадськість.

Через деякий час стаття М.Ю.Брайчевського, озаглавлена «Возз'єднання чи приєднання?», з'явилась у редакції нашого журналу. Федір Павлович Шевченко говорив сьогодні, що статтю читали він і нині покійний І.О.Гуржій, а також, що вони обидва мали розмову з Браїчевським, в ході якої сказали, що стаття не піде. Я теж тоді читав названу статтю, яка по суті являє собою брошуру, що сьогодні обговорюється. Як тоді, так і зараз я вважаю, що цю статтю ніяк не можна друкувати.

На перший погляд, може здатися, що стаття має нібито лінгвістичний характер, але це тільки на перший погляд. За цією лінгвістичною назвою приховується ворожий нам зміст.

Всупереч історичним фактам, автор статті намагається довести, що возз'єднання українського народу з російським мало негативне значення. Зокрема, він твердить, що возз'єднання привело, мовляв, до занедбання української культури.

В деяких місцях автор посилається на В.І.Леніна. Але, як відомо, [І.] Дзюба в своєму пасквілі «Інтернаціоналізм і русифікація»⁶⁴ теж посилався на Леніна, щоб довести свої антирадянські тези.

М.Ю.Брайчевський, на перший погляд, стоїть на класових позиціях (він про це сам говорить), але це, якщо хочете, класовий підхід навиворіт.

Я хочу також сказати, що Михайло Юліанович дає неправильну оцінку Гадяцькому договору 1658 р. (Тов. Калениченко далі цитує відповідне місце з брошури)⁶⁵.

Брошура Михайла Юліановича сподобалась би і польським буржуазним націоналістам, вона дуже сподобалась би і польським буржуазним націоналістам, з якими у них теж тісні зв'язки.

Далі, товариші, я хотів би сказати, що я певною мірою знаю Михайла Юліановича Браїчевського вже кілька, якщо не кільканадцять років. Мені вже доводилось виступати з осудженням деяких антирадянських вчинків Михайла Юліановича Браїчевського. Це було в квітні 1968 р., коли в нашому приміщенні відбувався партактив Академії наук УРСР. Я виступав на цьому партактиві. Партактив осудив факт підписання групою науковців, у тому числі Михайлом Юліановичем Браїчевським, звернення до Комітету ООН в питанні про захист прав людини, сесія якого якраз тоді відбувалась у Тегерані.

⁶⁴ Так у тексті. Правильна назва: «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965 р.).

⁶⁵ У брошурі йшлося:

«Не можна відвертатися й від таких факторів, як те, що, скажімо, Гадяцький трактат 1658 р. (який в нашій літературі називається не інакше, як "ганебний") надавав Україні в рамках Речі Посполитої значно більші автономні права, ніж Березневі статті 1654 р. – в рамках Російської держави. Як відомо, за цим договором, Річ Посполита мала складатися з трьох формально рівноправних частин – Польського королівства, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського (в кордонах України, приєднаної до Росії 1654 р.), які разом обирали спільного короля. Велике князівство Руське діставало повну внутрішню автономію і самоврядування»

(див.: *Брайчевський М.Ю.* Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції. – С.41).

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ (перебив виступаючого): – Я ніколи не підписував такого звернення. Я підписував лист до Центрального Комітету КПРС⁶⁶. Так це ж різниця!

[*П.М.КАЛЕНИЧЕНКО*]: – Мені здається, що Михайло Юліанович стоїть і сьогодні на тих же позиціях, що і в 1966 р.

Як ця стаття (чи брошура), так і інші деякі вчинки Михайла Юліановича Брайчевського вже завдали і завдають значної шкоди Радянському Союзу, дружбі народів, радянській науці.

Ми, співробітники Інституту історії АН УРСР, колишні колеги Михайла Юліановича Брайчевського, засуджуємо його вчинки, його брошуру.

ГОЛОВА: – Слово для виступу надається к. і. н. Сергієнку Григорію Яковичу.

*Г.Я.СЕРГІЄНКО*⁶⁷: – Всі ми глибоко засвоїли марксистсько-ленінські методологічні аксіоми, викладені в Тезах ЦК КПРС про [300-річчя] возз'єднання України з Росією (1954 р.).

Возз'єднання України з Росією стало закономірним результатом всієї попередньої історії російського і українського народів. Воно зумовлювалось багатомісячним розвитком економічних, політичних і культурних зв'язків України з Росією і відповідало корінним інтересам і сподіванням братніх народів, бо вони зберегли і пронесли через віки свідомість єдності походження, близькості мови і культури, свідомість спільності своєї долі.

Навіки зв'язавши свою долю з братнім російським народом, український народ врятував себе від іноземного поневолення і забезпечив можливість свого національного розвитку. Возз'єднання мало величезне прогресивне значення для дальшого розвитку обох народів, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією» (В.І.Ленін. ПЗТ, т.32, с.334).

За фасадом назви брошури М.Ю.Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?» криється досить виразна ворожа концепційна підкладка.

Автор брошури намагається будь-що кинути тінь на історію стосунків братніх українського і російського народів, заперечує їх возз'єднання як закономірне історичне явище. Кому це вигідно?

Звичайно, посяти ворожнечу між народами СРСР вигідно нашим зарубіжним ворогам – націоналістам і антикомуністам.

Возз'єднання України з Росією висвітлено в радянській літературі глибоко і всебічно, а також отримало принципову оцінку в партійному документі – Тезах про [300-річчя] возз'єднання України з Росією (1954 р.).

Здавалося б, що всі ці проблеми зрозумілі і ясні. Та виявилось, що колишній член колективу Інституту історії АН УРСР М.Ю.Брайчевський іншої, діаметрально протилежної думки, яку ще в 1966 р. він намагався опублікувати в «УІЖ» в статті «Возз'єднання чи приєднання?», а потім злочинно поширив рукопис, який ворогами виданий за кордоном і неодноразово переданий по радіо.

В брошурі М.Ю.Брайчевського дивна постановка питання, що, мовляв, возз'єднання можуть народи однієї національності, а російський і український народи – різні.

⁶⁶ У квітні 1968 р. М.Брайчевський у групі 139 представників української інтелігенції та робітничих верств підписав листа до органів влади СРСР із протестом проти політичних репресій в УССР/СССР (див.: Лист до Генерального секретаря ЦК КПРС Л.І.Брежнєва, Голови РМ СРСР О.М.Косигіна, Голови ПВР СРСР М.В.Підгорного 139 культурних діячів України проти політичних переслідувань, квітень 1968 р. // Сучасність. – 1999. – Ч.1. – С.88–90).

⁶⁷ У матеріалах наради дирекції Інституту історії АН УССР від 4 липня 1974 р. збереглися два варіанти виступу Г.Я.Сергієнка – неправлена та правлена стенограми. Тут текст подається за останньою.

Досить-таки формалістична і, я б сказав, філістерська позиція. Возз'єднання російських земель це – возз'єднання, українських земель – теж возз'єднання, але коли мова заходить про возз'єднання України з Росією, то це тільки приєднання і захват. А чому не може бути законним (а воно таким є) возз'єднання двох народів, яких Ленін називав близькими мовою, місцем проживання, характером і історією, які сформувалися і жили в одній державі – Давньоруській. Чому ж їм не добровільно возз'єднатися? Знаходяться «історики», які шукають в цьому щось негативне і вороже українському народові.

М.Ю.Брайчевський намагається знову підняти ворожу теорію про так звану меціанську роль Росії. В брошурі сказано, що ця теорія висвітлена одним радянським істориком, хоч і не названо його імені. І тут неприхований наклеп на історичну роль російського народу серед інших народів нашої країни в минулі епохи. А саме для них братній союз з російським народом став символом прогресу.

В брошурі безпідставно виправдовується зрадницький Гадяцький договір 1658 р. [І.] Виговського з Польщею. Договір був засуджений українським народом, який тоді відстоював возз'єднання з Росією зі зброєю в руках.

Або ж взяти національно-визвольний рух на Україні. В брошурі до його діячів відносяться такі одіозні особи, як Виговський, Юрій Хмельницький, Лісницький, Дорошенко, Мазепа, які закінчили свою діяльність зрадою. Навіть в народних піснях на кожного [з них] можна знайти відповідну негативну характеристику. Всупереч неспростовним даним документів і досліджень радянських учених, М.Ю.Брайчевський висуває власну антинаукову «теорію» національно-визвольного руху, безглуздість якої цілком очевидна.

Автор брошури безсоромно спекулює теорією марксизму-ленінізму, притягаючи цитати класиків для обґрунтування ворожих концепцій. Ці фальсифікаторські вправи не можуть не викликати обурення радянських людей. Ми відстоювали, відстоюємо і завжди будемо відстоювати марксизм-ленінізм від посягань на його чистоту з боку антикомуністів.

Викликає подив й обурення, що Михайло Юліанович Брайчевський, людина, яка виховувалась за радянського часу в школах і університеті, працювала в науковому колективі, а виступає з такою ворожою концепцією радянській історичній науці. Очевидно, тут є якийсь недолік виховання, можливо, навіть недогляд в партійній роботі. Хоч він безпартійний, але вплив нашої партійної організації, очевидно, виявився неефективним, щоб не допускати таких політично шкідливих рецидивів.

Не підлягає сумніву, що ця брошура політично шкідлива. І дуже прикро, що Інститут історії АН УРСР тоді, коли стаття під назвою «Возз'єднання чи приєднання?» (1966 р.) була передана в «Український історичний журнал», фактично не звернув уваги на неї, а можна було б своєчасно обговорити її на Вченій раді, розкритикувати і, можливо, не довелось б нам обговорювати політичний пасквіль, виданий ворогами за кордоном.

Ми бачимо тут і натяжки, і фальсифікацію, і вороже ставлення до радянської історіографії, підгасовки, вільне поводження з цитатами, ревізію методології марксистсько-ленінської науки, ревізію політики партії в галузі історичної науки.

В цій брошурі паплюжаться найсвятіші здобутки дружби українського і російського народів. Ясно, що це – проповідь націоналізму. Ця стаття – пасквіль на радянську історіографію, марксистсько-ленінську методологію.

Складний розвиток радянської історичної науки Михайло Юліанович Брайчевський спекулятивно використовує, щоб кинути тінь на марксистсько-ленінську теорію.

В статті говориться презирливо і досить двозначно про святкування возз'єднання України з Росією в 1954 р. як «гучне». Всі пам'ятають, як весь радянський народ урочисто відзначив цю подію. Це був триумф дружби народів СРСР.

Автор брошури «Возз'єднання чи приєднання?» відверто проповідує ідеї націоналізму. Будь-які ворожі виступи проти Росії (груп старшин) він кваліфікує як прогресивне явище. А те, що загинув у боротьбі за возз'єднання полтавський полковник М.Пушкар, автор не згадує. Ця постать його не влаштовує. Він описує в позитивному плані антинародні дії Виговського, Мазепи, Брюховецького і т. д. А взяв би та й згадав, що М.Пушкар наклав головою в Полтаві у боротьбі зі зрадником Виговським, запеклим ворогом українського народу.

В брошурі заперечується ідея єдності народів Росії. Тут згадується і Грузія, що була приєднана до Росії. Царизм справді проводив політику захоплення територій на Кавказі, в Середній Азії, гальмував їхній економічний, політичний і культурний розвиток. Разом з тим в брошурі відкинуто благотворний вплив возз'єднання України з Росією. А приєднання відсталих народів Кавказу, Сибіру, Середньої Азії до Росії розглядається як «зло». Це – антинауковий підхід до історичних явищ.

Автор брошури бере відомий крилатий вислів В.Г.Белінського, що разом з Росією Україні відкрились двері до цивілізації, освіти і науки. І тут же тенденційно він протиставить висловлюванню Белінського цитату В.І.Леніна про те, що освіта в Росії відставала від потреб розвитку суспільства⁶⁸. А що в Австрії, під владою якої перебувала

⁶⁸ У статті М.Брайчевського буквально йшлося:

«У нашій літературі велике поширення має твердження, що приєднання неросійських народів до Росії мало благотворний вплив на їх культурний розвиток. Маючи на увазі Україну, здебільшого наводять цитату з творів В.Г.Белінського: “Злившись навіки з єдинокровою Росією, Малоросія (так Белінський називав Україну – М.Б.) відкрила свої двері цивілізації, освіті, мистецтву, науці. Разом з Росією її чекає тепер велике майбутнє”. Прочитавши цей гарячий вислів, автори ювілейної монографії “Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією”, наприклад, заявляли: “Історія блискуче підтвердила це пророцтво видатного сина російського народу” [К., 1954, с.267].

А ось що писав з цього приводу В.І.Ленін: “У той час, коли всі цивілізовані нації світу змагаються одна з одною в галузі народної освіти для того, щоб урятувати від розвалу, гниття і розкладу країни, в Росії переслідування цієї письменності слов'янських націй в галузі освіти рідною мовою набирають нечуванних розмірів, українських і польських селян штучно охороняють від письменності. Візьмемо офіційні дані ‘Щорічника Росії’ за 1910 р. [...] Ці дані говорять, що в Європейській Росії письменне населення становить всього 30% – це менше половини того, що ми маємо в найвідсталішій з європейських країн – в Австрії.

Але якщо і кріпосницько ганебна є взагалі російська неписьменність, охоронювана і насаджувана нашим урядом, то ще вона жахливіша на Україні. Я взяв сім чисто українських губерній [...]. Це губернії: Полтавська, Подільська, Харківська, Волинська, Катеринославська, Чернігівська (і Київська – *Ред.*) і що ж виявилось? Ні в одній з цих губерній письменність не досягає і тієї середньоросійської величини, яку я щойно навів з офіційного щорічника [...] Отже, я вам подав дані відносно процентової норми письменності російського населення і українців із щорічника міністерства внутрішніх справ 1910 р. Я мушу вам сказати, що розвідка 1652 р. архієпископа Павла Алепського про письменність на Україні говорить, що майже всі домашні – і не тільки чоловічий персонал, але й жінки і дочки – вміють читати. Перепис 1740 р. і 1748 р. говорить, що в семи полках Гетьманщини Полтавської і Чернігівської губерній на 1034 села припадало 866 шкіл з викладанням українською мовою. Одна школа припадала на 740 душ. В 1804 р. видано указ про заборону вчитися українською мовою. Перепис 1897 р. показав, що найбільш неписьменний народ у Росії – українці. Вони на найнижчому ступені. Це було в 1897 р., і тоді виходило на 100 душ 13 письменних” [В.І.Ленін. Статті й промови про Україну. К., 1936, с.206–207].

Галичина і Буковина, вона не відставала? Фальсифікаторські викрутаси не з кращої сторони характеризують автора даної брошури.

М.Ю.Брайчевський приводить цитату П.Алепського про те, що нібито в XVII ст. на Україні була суцільна грамотність, а після возз'єднання України з Росією з'явилися царські укази про заборону української мови, і це, мовляв, негативно вплинуло на розвиток освіти. Справа не в тому, що заборонялося навчання українською мовою, а в тому, що при феодализмі шкіль було надто мало. Якби існували школи, то діти оволоділи б знаннями і російською мовою. Цей недолік взагалі був характерним для епох феодализму і капіталізму.

Як міг автор брошури дійти до абсурдного твердження, що російська культура в XVII–XVIII ст. стояла нижче від української? Допускається в брошурі перебільшення ролі Київської академії. І інші його висловлювання, що заперечують культурне взаємозбагачення народів, не витримують ніякої критики.

Посилаючись на хибні висновки дослідниці О.С.Компан, М.Ю.Брайчевський твердить, що на Україні в другій половині XVII і у XVIII ст. не було закріпаченого населення. І починає доводити: 46% населення були мешканці міст. Звичайно, мешканець міста повинен бути вільним від кріпосництва. А 54% – селяни, з яких половина – козацтво. Виходить, що лише близько 25% поселення перебувало в кріпосницькій залежності. Ці цифри не витримують критики. Вони знадобилися Брайчевському, щоб заявити, нібито возз'єднання принесло українському народові кріпосницьке поневолення! Це – наляжка, що її використовують у своїх писаннях українські буржуазні націоналісти.

Брошура М.Ю.Брайчевського містить прямий наклеп на особу Богдана Хмельницького, діяльність якого в сучасній українській радянській історіографії нібито ідеалізується. Навіть ставиться під сумнів законність створення урядом СРСР ордена Богдана Хмельницького в роки Великої Вітчизняної війни. Все це – злісні вигадки Брайчевського. Богдан Хмельницький – видатна історична особа, яка заслуговує на те, щоб був створений орден його імені.

В брошурі говориться, що возз'єднання відбулось між Російською державою і урядом України, а не між народами. Але не можна відривати уряд Російської держави і гетьманський уряд від народів, над якими вони стояли. Коли відбулось возз'єднання урядів і країн, то возз'єдналися і народи. Автор доходить до абсурдного твердження, що уряди нібито возз'єдналися всупереч волі народів, що возз'єднання України з Росією – акт зради народних інтересів. Подібні висновки вигадані для наших ворогів за рубежом.

Возз'єднанню з Росією на Україні радів простий селянин і козак, який брав участь в Переяславській Раді, бо він стояв вище, ніж учений такого типу, як Брайчевський.

Створюючи багатотомну «Історію Української РСР», треба врахувати досвід викриття ворожої писанини і домогтися, щоб у цій великій праці були піддані найгострішій критиці антинаукові й буржуазно-націоналістичні тлумачення історії взаємовідносин українського і російського народів. Всі члени авторського колективу і редколегій повинні мобілізувати зусилля для правильного партійного висвітлення історичного значення возз'єднання України з Росією.

Ось до якої «цивілізації» відкрила свої двері Україна, опинившись під владою царизму. Сказаного, здається, досить, щоб оцінити належним чином заяву і Белінського і любителів цитувати його. Адже історичне значення кожного явища найточніше визначаємо на підставі його наслідків»

(див.: *Брайчевський М.Ю.* Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції. – С.35–36).

ГОЛОВА: – Оголошується перерва на 15 хвилин.

(Після перерви)

ГОЛОВА: – Продовжимо нашу роботу.

Все желающие товарищи выступили. Я думаю, что и Михаил Юлианович хочет также сказать несколько слов.

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Я хочу сказати, що зараз почуваю себе в складному становищі. Обговорення затягнулось на 8 років. Статтю я читав уже давно, а сьогоднішнє обговорення виявилось для мене повною несподіванкою. Тим часом висунуто дуже й дуже серйозні обвинувачення.

Я повинен переварити все це як слід, зокрема, звернутись і до свого тексту, і до інших (зокрема, ще раз до творів В.І.Леніна). Говорили про неправильне використання цитат Леніна, на це теж треба відповісти.

Тому я свій заключний виступ зарезервую і трохи пізніше подам у письмовому вигляді. За цей час буде готова стенограма, якою я зможу скористатися для максимальної точності формулювань.

Г.Я.СЕРГІЄНКО: – Всі ми люди, і перше реагування завжди буває дуже вагоме. Ми б дуже хотіли б почути від Вас відповідь зараз, при першому реагуванні, бо воно дуже вагоме, воно дуже щире. Хотілось би, щоб Ви висловились зараз. Це буде мати недругорядне значення.

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Обвинувачення вийшло за наукові рамки.

Ф.Є.ЛОСЬ: – Скажіть про своє ставлення до питання видання Вашої брошури за кордоном.

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Про це я вже заявляв у пресі і по радіо. Я маю право заявити офіційний протест щодо збереження авторських прав, оскільки СРСР приєднався до конвенції по захисту авторських прав.

А.Г.ШЕВЕЛЄВ: – Заявить протест по поводу несоблюдения авторских прав – это Вы можете сделать, это – Ваше право.

Товарищі, як я зрозумів Михайла Юліановича, він просив би дати йому час для того, щоб подумати над тими положеннями, які були висловлені на його адресу. Взагалі, може ще раз обміркувати ті загальні позиції, які є в статті. І потім сказати своє слово. Але таке слово, яке було б досить обмірковане, щоб воно було висновком. Я не заперечую, щоб не було, щоб деякий час пройшов і Ви дали нам відповідь.

Але мені здається, що деякі питання, то, власне кажучи, Ваша точка зору, а я свою точку зору хочу висловити, мені здається, що деякі питання, може, і не потребують якогось, скажімо, глибокого роздуму, глибоких роздумів. Я маю на увазі відношення до того, що, наприклад, з даними купюрами, що вони були використані Вашими запеклими ворогами, що деякі міркування, деякі формулювання стали зброєю проти марксизму-ленінізму, проти марксистсько-ленінської ідеології, проти наших окремих оцінок, окремого заниження історичних тем. Нам приємно було б почути зараз Ваше до всього цього відношення.

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Я про це говорив ще тоді, як ця свистопляска почалась. Мені була надана можливість виступити з заявою. Я виступив з заявою, в якій рішуче заявив свою непричетність до всього того, що там робиться. Ішлося про сам факт викрадення цієї роботи, пересилки її без відома автора за кордон, видання без відома автора, одним словом – порушення всіх юридичних, моральних і етичних норм. Це було в 1972 році. Йшла підготовка до святкування 50-річчя утворення СРСР. І ви розумієте, як це все було зроблено, як це було продумано, підстроєно. Зараз це не припиняється, а продовжується далі, отже, я ще в більшій мірі можу висловити своє

обурення. Треба подумати, що зробити, щоб припинити це неподобство. Так що з приводу цього питання я і зараз можу висловитися цілком категорично.

ГОЛОВА: – Які є запитання до Михайла Юліановича?

[Немає].

Як ми домовимося, коли б Ви могли дати остаточну відповідь?

М.Ю.БРАЙЧЕВСЬКИЙ: – Очевидно, це буде в кінці наступного тижня, – коли буде готова стенограма.

[А.Г.ШЕВЕЛЄВ]: – Я в заключенні хотів би сказати, що колектив нашого Інститута, естественно, глибоко возмущений тем, що іменем нашого Інститута, іменем бывшего сотрудника нашего Института воспользовались наши идеологические враги, и в своей клеветнической кампании против нашей Родины, против идеологии коммунизма, против всего социалистического лагеря использовали строки, которые были написаны нашим же бывшим сотрудником.

Я хотів би сказати Михайлу Юліановичу, що я полагаю, що йому внятливі будуть те мотиви і те почуття, котрими керується колектив, членом якого він був, і в його адресу, і в адресу його брошури, про яку йдеться.

В плані моральному, якщо розвивати цю думку, то потрібно прямо сказати, що ця брошура нанесла серйозний урон всьому нашому загальному справу, і як для громадян нашої країни, тяжкі звинувачення, і хотілось би, щоб і як історик Михайл Юліанович зробив правильні висновки з цього.

Друге. Я хотів би сказати, що, несомненно, те зауваження, які були висказані нашими товаришами в стосунку науковій неспроможності підходу до матеріалу, манери викладу, під час підготовки, настільки проникли глибоко в турботу всіх наших товаришів долі і добрим іменем нашого колективу, загальним великим справою протидії соціалістичній і капіталістичній системі, і ми надаємо собі звіт, що ми, вчені, повинні були висказати це раніше, шкодуємо, що не змогли цього зробити раніше. Я не можу не відчувати почуття задоволення, як керівник Інститута, що наші товариші знайшли гнівні слова, і я розділяю їх точку зору по справу обговорюваної брошури.

Я хочу сказати, що, не вступивши в обговорення існування питання, товариші висказали і мій підхід до цього питання.

Я хотів би залишити за собою право, коли ми одержимо письмову відповідь автора на те висказування, які були тут, ще раз зібратися в такому ж складі і, по ознайомленню з листом, висказати заключительне обговорення по цьому питанню.

Поэтому я полагаю, что наше совещание не окончено, а прерывается до получения ответа. И по получению такового, мы, очевидно, в таком же кругу соберёмся. И, естественно, Михаил Юлианович вправе услышать и наш окончательный ответ, наше окончательное заключение по Вашему объяснению, ибо для Вас, как бывшего сотрудника Института, историка, безразлично мнение такого авторитетного собрания.

Туту нас зібралась дуже кваліфікована аудиторія, не мені вам розповідати, всі, хто тут присутствує, можуть найбільш авторитетно, дуже кваліфіковано, вельми висказатися по затруненим тут звідси, в цій брошурі питанням.

Поэтому, если вы не возражаете, мы договоримся, что мы продолжим встречу по получению заключительного слова или ответа Михаила Юлиановича.

Нет возражений против такой постановки вопроса?

[С мест: – Нет].

Тогда, товарищи, большое спасибо за участие в совещании в этой части его, мы соберёмся несколько позже и продолжим нашу работу.

К О Н Е Ц

Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Ч.2. – Спр. «Стенограма наради у директора Інституту історії АН УРСР, 4 липня 1974 року». – Арк.1–58. Пращений машинопис

The author in this article displays the historiographical atmosphere in the first half of 1960s, scientific discussions among employees of Institute of History of Ukraine of Academy of Sciences of Ukrainian SSR. Those discussions caused the considerable article by M. Braichevs'kyi "Annexation or Reunion? Critical Notes of One of the Conceptions" (1966). In this article traced the further destiny of the work and author's life. The main attention is paid to the governmental project of "scientific denial" of the theoretical structures of M. Braichevs'kyi. The failed realisation of this turned into the "discussion" in the Institute of History of Ukraine on July 4, 1974. In the end of the article published the shorthand record of this "discussion".

Keywords: Braichevs'kyi, article "Annexation or Reunion?", Pereiaslav Council 1654, Ukrainian-Russian relations, NASU Institute of History of Ukraine.

УДК 929(477)Гру:[930.25:821.161.2'-6Гру](045)

**«ЖИТТЯ ОКРІМ РОБОТИ Я СОБІ Й ПОМИСЛИТИ НЕ МОЖУ»:
ВИБРАНІ ЛИСТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДО
ГАННИ ЯМПОЛЬСЬКОЇ (1890–1892 рр.)**

Публікується 7 листів М.Грушевського до Г.Ямпольської за 1890–1892 рр. з масиву їхнього взаємного листування, що зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Київ. Проаналізований епістолярій слугує важливим джерелом до біографії визначного історика періоду його роботи над магістерською дисертацією.

Ключові слова: Грушевський, Ямпольська, листування, лексикон.

Серед епістолярію М.Грушевського зберігся корпус, що досі лише фрагментарно був використаний у дослідженнях, присвячених університетському періоду у житті вченого¹ та не публікувався, за винятком одного листа². Ідеться про «епістолярну дружбу» з Г.Ямпольською, яка тривала понад десятиріччя, особливо активно – у роки навчання й магістерських студій М.Грушевського в київському Університеті св. Володимира. Окрім фактичного матеріалу, що перегукується з даними щоденника історика за 1888–1894 рр., у його листах ширше розкриваються деталі побуту, подробиці дослідницької роботи, лунають думки про перечитані книжки, про плани на майбутнє, а також містяться додаткові штрихи до психологічного портрета М.Грушевського тих часів.

Історією свого знайомства з вихованкою Харківського інституту шляхетних дівчат Ганною Платонівною Ямпольською та її родиною вчений поділився у споминах³. У травні 1885 р. адміністрація Тифліської чоловічої гімназії, де навчався майбутній історик, улаштувала гучну святкову академію з нагоди тисячолітнього ювілею просвітителя св. Мефодія. Зачитати на врочистостях невеликий реферат від учнівської громади довірили найкращому учневі – Михайлові Грушевському. У цей тріумфальний момент у залі була присутня родина його гімназійного товариша Володимира Ямпольського. Вражені виступом промовця, сестри В.Ямпольського умовили згодом брата запросити хлопця додому. Із того часу М.Грушевський частенько навідувався до їхнього будинку в Тифлісі⁴, де зазвичай було «людно і гамірно, бували гості, багато молодіжжі, організовувались різні забави, домашні спектаклі тощо»⁵. Знаючи про

¹ *Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894 рр.) / Підгот. до вид., передне слово, упорядк., ком. і післям. Л.Зашкільняка. – К., 1997.*

² *Кондаурова Г.В. «Так я розумію свій характер»: Роздуми Михайла Грушевського про власне «Я» у листі до приятельки Ганни Ямпольської [Електронний ресурс]: http://vuam.org.ua/uk/802:«Так_я_розумію_свій_характер»*

³ Зазначимо, що дані про біографію Г.Ямпольської ґрунтуються переважно на спогадах М.Грушевського, а також відомостях з їхнього листування (див.: *Грушевський М. Спомини / Публ., підгот. тексту і прим. С.І.Білокопя // Київ. – 1992. – №2. – С.115–117*; Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.273, 301.

⁴ Нині – Тбілісі.

⁵ *Грушевський М. Спомини. – С.116.*

українські «симпатії» Михайла, свого батька Володимир представляв українцем, показавши як доказ примірник «Кобзаря» 1860 р., проте сам М.Грушевський особливих проявів українства у цій родині не помічав. Пригадувала момент особистої зустрічі з Михайлом також і Ганна в листі до нього від 19 грудня 1887 р.: «Это было 24 ноября, в день Володиного рожденья. Вы пришли к нам перед обедом и остались обедать и сидели около меня; я помню всё до мельчайших подробностей»⁶.

Дівчина, за словами М.Грушевського, «любила дотепкувати [...], вести розмови на літературні теми, багато справді читала і взагалі “інтересувалась” усім, що виникало на поверхні життя»⁷. Головною ж рисою Ганни називав сентиментальність, яка й підштовхнула її взяти на себе місію «облагородити індивідуальність гімназиста». З її ініціативи між ними зав'язалося дружнє листування, в якому трішки старша за віком дівчина відігравала «ролю менторки і моральної виховательки»⁸. Так, Михайло на декілька років потрапив під приятельську «опіку» Ганни (або «Ніни», як її називали близькі та рідні).

Якщо спочатку М.Грушевського здебільшого дратували нарікання та настанови Г.Ямпольської, про що він неодноразово писав у щоденнику⁹, то з часом їх приятелювання стало для нього настільки важливим і бажаним, що навіть з'явилися думки про одруження. У щоденнику занотовано почуття сумніву щодо майбутніх взаємин, які огортали М.Грушевського. 10 січня 1892 р. він писав: «Учора одібрав лист од Анни Ямпольської; він дуже потурбував мене – “ніхто, каже, не вивів мене з тюрми” – се мені гірке дорікання, й воно мене і кучить, так що я завагався; але все таки я дуже не певний, щоб вона була зо мною щаслива – і враз тяжко зріктися їй»¹⁰. Згодом від планів одруження з Г.Ямпольською він таки відмовився, але жінка залишиться відданим другом на довгі роки не лише Михайлові, але й усій родині Грушевських.

У 1893 р. Ганна переїхала до Києва разом зі своїм братом Миколою Ямпольським, котрий отримав посаду на київській залізниці¹¹. Тут через посередництво М.Грушевського почала брати участь у діяльності Старої громади, зокрема у створенні біографічного словника українських діячів під керівництвом В.Антоновича¹². Серед епістолярію Михайла збереглась і його коротка записка¹³ із запрошенням Ганни на зібрання редакції словника, що відбулося ввечері 19 вересня 1893 р. в помешканні В.Антоновича.

Після від'їзду в 1894 р. М.Грушевського до Галичини Г.Ямпольська залишилася в Києві та здійснила свій давній задум, який обговорювала з ним у листах¹⁴, – вивчилася на фельдшера, працювала сестрою милосердя. Уже згодом О.Лотоцький згадував: «Наче б виткана з чистого альтруїзму, Ганна Платонівна, хоч і не мала потреби в заробітку, працювала, як сестра жалібниці, в шпиталю Червоного Хреста і до того свого фаху дуже прислужилася доглядом за О.Кониським під час його неодноразової

⁶ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.301. – Арк.29.

⁷ *Грушевський М.* Спомини. – С.117.

⁸ Там само.

⁹ *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.). – С.78, 114–115.

¹⁰ Там само. – С.148.

¹¹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.301. – Арк.429.

¹² *Лотоцький О.* Сторінки минулого: в 4 ч. – Ч.1. – [Б.м.], 1966. – С.203.

¹³ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.273. – Арк.79.

¹⁴ Там само. – Спр.301. – Арк.143–146.

хвороби»¹⁵. Як про людину добру, порядну та інтелігентну про неї відгукувалася й Ганна Берло, із чітких слів відомо, що саме Г.Ямпольській О.Кониський довірив свій архів та заповіт на зберігання (згодом вона передала папери письменника Г.Берло)¹⁶.

Активне спілкування М.Грушевського з Г.Ямпольською відновилося вже 1909 р. Плануючи нове видання газети «Село» в Києві, він звернувся до неї з проханням виконати функції офіційного видавця-редактора. На цю пропозицію відразу отримав відповідь: «Коли моє ймення потрібно для загального добра, дак я з великою охотою приношу його в жертву»¹⁷. Проте ця роль виявилась нетривалою: відбувши другий арешт у в'язниці за заборонені цензурою публікації, серед них і М.Грушевського, Г.Ямпольська відмовилася від участі у виданні¹⁸.

Подальша доля цієї людини майже незнана. Останні збережені листи від Г.Ямпольської до сестри М.Грушевського – Ганни Шамраєвої (Шамрай) датовано 1928 р.¹⁹ Із Києва вона виїхала на Кавказ і знову повертатися в Україну не планувала. Будучи самотньою жінкою в поважному віці, не маючи засобів для існування, змушена була працювати гувернанткою. Коли та за яких обставин закінчився її життєвий шлях нам невідомо.

У поданих нижче листах М.Грушевського до Г.Ямпольської кінця 1890–1892 рр. є декілька важливих сюжетів, вартих детального розгляду. Один із них – питання вступу Михайла до магістратури Київського університету та підготовки дисертаційної праці – ґрунтовно розглянули М.Крикун (у заключній статті до перевидання дисертації²⁰), а також Л.Зашкільняк (у післямові до університетського щоденника М.Грушевського²¹). Інформація, подана М.Грушевським у листах до Г.Ямпольської, щодо цього сюжету не додає якихось нових деталей, утім дозволяє краще зрозуміти його ставлення до тодішніх обставин (див. листи №1–2, 4–6).

Серед найбільш обговорюваних тем листування М.Грушевського та Г.Ямпольської була література. Майже в кожному листі кореспонденти обмінювалися думками про перечитані твори. Під впливом М.Грушевського, який надсилав книжки зі власної бібліотеки, дівчина зацікавилася українською літературою. Діючи делікатно та поступово, таким чином він намагався її «українізувати».

Перший час друзі листувалися російською мовою, а у жовтні 1887 р., судячи зі слів Ганни, Михайло вперше надіслав їй лист українською, котрий, утім, справив на адресатку гнітюче враження: «Ваши русские письма были часто сухи и безжизненны, но Ваше малороссийское письмо превзошло их все. [...] от него веет таким мертвящим холодом, что пропадает всякая охота говорить по душам; лучше уж пишите по-русски; хотя, конечно, виноват не язык, кот[орый] я полюбила последнее время»²². Згодом,

¹⁵ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.301. – Арк.203–204.

¹⁶ Берло Г. Мої знайомства з деякими українськими діячами // Україна. – 1929. – №3/4. – С.99–100. Про долю архіву та заповіту О.Кониського див.: Панькова С. Заповіти Олександра Кониського // Вісник НТШ. – Л., 2011. – С.26–30.

¹⁷ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.301. – Арк.676.

¹⁸ Див.: Панькова С. Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Український історик. – 2004–2005. – №4/1. – С.25–46.

¹⁹ Згадані листи Г.Ямпольської до М.Грушевської-Шамрай зберігаються у приватному зібранні С.Білокона.

²⁰ Див.: Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського // Грушевський М. Барское старство: Исторические очерки (XV–XVIII в.). – Л., 1996 [репринт. вид.]. – С.577–622.

²¹ Див. прим.1.

²² ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.301. – Арк.5.

передумавши, просила його продовжувати писати українською. Сама ж наважилася відправити україномовного листа через чотири роки, 28 червня 1891 р. У відповідь Михайло, схваливши цю спробу, зробив і деякі зауваження (див. лист №4).

У процесі вивчення мови в Ганни виникло, зокрема, питання: «Разрешите, пожалуйста, мои сомнения: я записала июнь – червецъ, июль – липецъ, а по-Вашему – наоборот. Кто же из нас прав. Напишите мне, пожалуйста, все месяцы по-Вашему»²³. У наступному ж листі від кінця липня 1891 р. (див. лист №4) він перелічив українські назви місяців: «січень, лютий, березіль, квітень, травень, липець, червець, серпень, жовтень, листопад, грудень, студень»²⁴. Спровокувавши М.Грушевського на відповідь, Г.Ямпольська зробила велику послугу дослідникам його спадщини, адже цей перелік став орієнтиром при датуванні університетського щоденника, епістолярію та рукописів ранніх літературних творів²⁵. Спробуємо з'ясувати, як витворилася ця своєрідна схема, що в дечому відрізнялася від поширеної як на українських землях Російської імперії, так і на Галичині в ХІХ ст.²⁶, і скільки часу М.Грушевський нею користувався.

Одна з відповідей міститься в нотатці гімназійного щоденника за 5 березня 1884 р., де є згадка про замовлення за каталогом київської книгарні Л.Льницького найповнішого на той час російсько-українського словника М.Левченка 1874 р.²⁷ Для юнака він мав особливе значення: завдяки цій книжці він міг «доповнити своє знання української мови, властиво – запас слів, щоб мати змогу літературно писати по-українськи»²⁸. Упорядник словника, поряд із перекладом деяких місяців, зазначив у дужках джерело – часопис «Основа» 1862 р.²⁹ Нижче для порівняння подаємо три варіанти перекладу:

Місяць	У М.Грушевського	За словником М.Левченка	У часопису «Основа» 1862 р. (останнє число вийшло у вересні)
Январь	Січень	Січень	Січень
Февраль	Лютий	Лютий	Лютий
Март	Березіль	Березіль	Березіль
Апрель	Квітень	Квітень	Квітень
Май	Травень	Травень	Травень

²³ Там само. – Арк.196.

²⁴ Там само. – Спр.273. – Арк.28–29 зв.

²⁵ Див.: *Грушевський М.С.* Щоденник (1888–1894 рр.). – С.14; *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.13: Проза, драматичні твори, переклади (1887–1924) / Підгот. тексту, упор., ком., уклад. покажч. Г.Бурлаки – Л., 2012. – С.547. У коментарі до датування чистого автографа оповідання М.Грушевського «Старий терен» упорядник використовує згаданий перелік місяців із листа до Г.Ямпольської, але допускає неточність: замість «січень» указано «просинець».

²⁶ У ХІХ ст. на Наддніпрянщині використовувалися такі назви місяців у порядку від першого до дванадцятого (через ризку подано варіанти, поширені на Галичині): січень, лютий, березіль/березень, квітень/цвітень, травень, червець/червень, липець/липень, серпень, жовтень/вересень, листопад/жовтень, грудень/листопад, студень/грудень (див.: Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала «Киевская старина» / Редактировал, с добавлением собственных материалов, Б.Д.Гринченко. – Т.1–4. – К., 1907–1909).

²⁷ Опыт русско-украинского словаря / Сост. М.Левченко. – К., 1874. – IV, 188, 2 с. Див.: *Грушевський М.* Щоденник (1883–1884) // Київська старовина. – 1993. – №5. – С.21.

²⁸ *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1988. – №12. – С.125.

²⁹ На обкладинці й титулі журналу «Основа» було позначено рік і місяць: 1861 р. російською мовою, а з 1862 р. – як російською, так і українською.

Июнь	Липець	Липець	Червець
Июль	Червець	Червець	Липець
Август	Серпень	Серпень	Серпень
Сентябрь	Жовтень	Жовтень	Жовтень
Октябрь	Листопад	Листопад	–
Ноябрь	Грудень	Грудень	–
Декабрь	Студень	[Відсутня назва]	–

Акцентуємо, що у Грушевського повторено за словником Левченка, зокрема, незвичний порядок перших двох літніх місяців як «липець», «червець». Про те, що це – помилка впорядника, а не свідомий переклад, говорить посилання М.Левченка на «Основу» 1862 р. у випадку перекладу «июнь – липець»³⁰, хоча має бути – «июнь – червець». У переліку головних друкарських помилок, доданому наприкінці словника, про цю похибку не згадано, натомість виправлено тільки «ноябрь – грудень» на «ноябрь – листопад»³¹, що ще більше заплутало користувачів видання. М.Грушевський не зауважив цю примітку. Або, можливо, у його примірнику останні сторінки були відсутніми, адже книгу, як він писав у щоденнику, прислали «обшарпану»³².

На підтвердження припущення, що Михайло скористався словником М.Левченка, а не одразу «Основою» 1862 р., свідчить також його спомин про намір придбати комплект часопису лише роком пізніше. Улітку 1885 р. йому випала нагода особисто відвідати книгарню Л.Ільницького в Києві, де він «поповнив всім можливим прогалини українського відділу» і купив серед іншого «Основу» за 1861 р., а річник 1862 р. придбати «не рішився» через його завищу ціну³³.

Отже, уважаємо, М.Грушевський запозичив переклад саме зі словника М.Левченка, за винятком «декабрь – студень», який був пропущений у книзі, як і багато інших широкоживаних слів. На цю хибу юнак нарікав, щойно ознайомившись із виданням: «Словниця Левченкова нічого собі, словень багато, але ж деяких я не найшов тамечки»³⁴.

Проте на цьому він не припинив процес формування власного лексикону, вкраплюючи у схему місяців альтернативні назви. Так, у його університетському щоденнику за 1889, 1891 рр.³⁵ замість «січня» вжито також слово «просинець», від якого з 1892 р. М.Грушевський відмовився, зупинившись остаточно на «січні». Імовірно, під час навчання в університеті до його рук потрапив українсько-німецький словник Є.Желехівського, що вийшов друком 1886 р. у Львові³⁶, де зафіксовано назви першого місяця року – «просинець»³⁷ та останнього – «студень»³⁸.

³⁰ Опыт русско-украинского словаря. – С.55.

³¹ Там же. – С.2. Обидва варіанти були у слововжитку: перший – на Наддніпрянщині, другий – на Галичині (див.: Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала «Киевская старина». – Т.1. – К., 1907. – С.333; Т.2. – К., 1908. – С.362–363).

³² Грушевський М. Щоденник (1883–1884). – С.21.

³³ Грушевський М. Спомини // Київ. – 1992. – №2. – С.122.

³⁴ Грушевський М. Щоденник (1883–1884). – С.21.

³⁵ Записи початку 1890 р. у щоденнику відсутні.

³⁶ Малоруско-німецький словар / Уложив Є.Желеховский. – Т.1. – Л., 1886; Малоруско-німецький словар / Уложили Є.Желеховский і С.Недільский. – Т.2. – Л., 1886.

³⁷ Там само. – Т.2. – С.777.

³⁸ Там само. – С.930.

Не виключено, що схема, викладена М.Грушевським 1891 р. в листі до Г.Ямпольської (див. лист №4), не завжди була сталою для нього. На цю думку наводить ще одна згадка в листах до Г.Ямпольської: у листопаді 1891 р. він писав про плани пробути в Києві до «студня (грудня/декабря)» (див. лист №5). Паралельне вживання перекладу «декабрь» як «студень» або «грудень», до того ж повторене в листі двічі, дає підстави припустити, що М.Грушевський і в інших ситуаціях міг використовувати або один, або другий варіанти. Хоча наразі таких прикладів не виявлено, але при дослідженні епістолярію історика слід мати цей нюанс на увазі.

Цікаво, що одна з головних особливостей у схемі Грушевського, – переплутані місцями, слідом за М.Левченком, «липець» із «червцем» – теж зазнала корегувань. Якщо простежити за щоденником, то впродовж 1889–1891 рр. ця послідовність не змінювалася, проте у записях літа 1892 р. спостерігається дивна ситуація: назва «липець» випала, на її місці з'явився «червень», при цьому звичний для нього «червець», як сьомий місяць року, залишився³⁹. Цей приклад ілюструє, що, виробляючи свій лексикон, М.Грушевський не уникнув плутанини та непорозумінь. Тож не дивно, що згодом дедалі частіше обмежувався позначеннями римськими цифрами: у щоденнику з 1 вересня 1892 і до 5 березня 1894 рр. не зустрічаємо жодної назви місяця ані російською, ані українською мовами (так само, переважно, і в листуванні з Г.Ямпольською).

Чергову редакцію в назвах місяців року, уже за галицькою традицією, зафіксовано знову ж завдяки Г.Ямпольській. У першому ж листі після прибуття М.Грушевського до Львова восени 1894 р. вона запитувала: «Ви міні колись написали усі місяці по українску, але тепер я перечитала усі Ваши листи (які є гарні меж ними!) й не знайшла; дак, коли ласка, напишіть міні ще раз»⁴⁰. Цього разу М.Грушевський зробив правки в її ж тексті відповідно до нової практики, та відправив назад:

«Январь – січень
 февраль – лютий
 март – березиль (дописано: “і марець” – А.К.)
 апрель – квітень
 май – травень (дописано: “май”)
 июнь – червець (виправлено на “червень”)
 июль – липець (виправлено на “липень”)
 август – вересень (закреслено й дописано: “серпень”)
 сентябрь – жовтень (виправлено на “вересень”)
 октябрь – листопад (виправлено на “жовтень”)
 ноябрь – грудень (виправлено на “листопад”)
 декабрь – студень (закреслено й дописано: “грудень”)⁴¹»

На основі даних листування М.Грушевського з Г.Ямпольською та записів у його щоденнику можна простежити зміни у використанні ним українських назв місяців:

³⁹ Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.). – С.174–175.

⁴⁰ ЦДАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.301. – Арк.607–608.

⁴¹ Там само. – Арк. 561. За припущенням С.М.Панькової, з яким погоджуємося, цитований фрагмент листа, написаний на окремому аркуші та вкладений у справі до листа Г.Ямпольської від 8 листопада 1894 р. між арк.559–566, слід віднести до іншого – за кінець вересня – початок жовтня 1894 р. (див. прим.40).

	Березень 1884–1888 рр.	1889–1891 рр.	1892 р.	1893 р.	Із жовтня 1894 р.
I	Січень	Просинець/Січень	Січень	I	Січень
II	Лютий	–	–	II	Лютий
III	Березіль	–	–	III	Березіль/Марець
IV	Квітень	–	–	IV	Квітень
V	Травень	–	–	V	Травень/Май
VI	Липець	–	Червень	VI	Червень
VII	Червець	–	Червець	VII	Липень
VIII	Серпень	–	–	VIII	Серпень
IX	Жовтень	–	IX	IX	Вересень
X	Листопад	–	X	X	Жовтень
XI	Грудень	–	[XI]	XI	Листопад
XII	(Уживав рос. «Декабрь»)	Студень/Грудень	[XII]	XII	Грудень

М.Грушевський зазвичай лаконічно розповідав про свої студії, особливо архівні, для сторонньої людини доволі одноманітні. У листах до Ганни навіть жартома називав себе «старим архівним пацюком»⁴², перепрошуючи за нецікаві подробиці свого життя. Але дівчина уважно читала не лише його листи, але й історичні студії, та зізнавалася: «Ваши Мстислави, Святослави, Святополки и т. п. снились мне во сне, и Вы вместе с ними»⁴³.

У листі до Г.Ямпольської від 20 червня 1891 р. М.Грушевський повідомив, що наступного дня, тобто 21 червня, вирушає в подорож Поділлям у товаристві проф. В.Антоновича⁴⁴. Мандрівку було заплановано ще навесні. Про запрошення В.Антоновича приєднатися до «екскурсії в Бакоту» є згадка у щоденнику М.Грушевського від 26 березня 1891 р.⁴⁵ Повернувшись у Київ, він поділився своїми враженнями з приятелькою (див. лист №3). Із його розповіді відомо, що тиждень минув на розкопках залишків Бакітського Михайлівського чоловічого скельного монастиря. Окрім цього, дослідники відвідали міста Бар і Кам'янець-Подільський. А далі, з 27 червня по 7 липня, М.Грушевський мандрував Подільською губернією вже наодинці.

За протекцією В.Антоновича в Кам'янці-Подільському М.Грушевський зустрівся з місцевим істориком Ю.Ролле (псевдонім – «Антоні Й.»), автором численних праць з минувшини краю⁴⁶. Адже головною метою поїздки, як він зазначав згодом у піврічному звіті від 6 листопада 1891 р. про хід підготовки дисертації, окрім бажання побачити на власні очі терени колишнього Барського староства, було ще й налагодження зв'язків із місцевими дослідниками⁴⁷.

Наступного року В.Антонович повернувся до археологічного вивчення Бакітського

⁴² ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.273. – Арк.83 зв.

⁴³ Там само. – Спр.301. – Арк.318.

⁴⁴ Там само. – Спр.273. – Арк.38–38 зв.

⁴⁵ *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.). – С.101.

⁴⁶ Там само. – С.583.

⁴⁷ *Крикун М.* Магістерська дисертація Михайла Грушевського. – С.583–584.

монастиря, цього разу більш тривалого. 1 серпня 1892 р. в листі до М.Грушевського закликав його знову заїхати до Бакоти⁴⁸, але запланована останнім подорож не відбулася. Певно, надихнувшись роботою на розкопках, М.Грушевський згодом у передмові до дисертації образно порівняв методику свого дослідження з прийомами археологічної розвідки. Його праця – наче «пробні свердловини, що дають можливість простежити у землі розташування шарів»⁴⁹. Учасник розкопок у Бакоті 1891–1892 рр., один із керівників Подільського епархіального історико-статистичного комітету, історик, археолог, протоіерей Ю.Сіцінський, вітаючи 1910 р. М.Грушевського з 25-літнім ювілеєм його науково-літературної діяльності, писав: «Я мало що старше від Вас літами, пригадую, як назад тому 20 літ я з Вами та з приснопам'ятним Владимиром Боніфатьєвичем був кілька часу в Бакоті (пам'ятні для мене години! Гарний час!)»⁵⁰. Тож цей епізод, згаданий у листі до Г.Ямпольської, є ще однією маловідомою сторінкою діяльності молодого історика на ниві української археології.

Листування з Г.Ямпольською торкається й історії взаємин М.Грушевського з родиною члена Старої громади, публіциста та перекладача В.Вовка-Карачевського⁵¹. Заприятелювали вони наприкінці 1890 р. – тоді з'явилися перші згадки у щоденнику М.Грушевського про відвідування їхнього будинку⁵². Найвірогідніше, особисте знайомство між ними відбулося через посередництво В.Антоновича чи О.Кониського, або ж їх обох.

У листі до Ганни Михайло писав про атмосферу, що панувала у сімействі Карачевських, близьку йому за духом (див. лист №2). Спілкувався він і з молодшим поколінням родини – сином Василем та донькою Марією. За його нотатками відомо, що у цьому товаристві Михайло проводив вільний час, разом із ними відвідував театр.

Промовисто про взаємини з В.Вовком-Карачевським свідчить звістка М.Грушевського в листі до Г.Ямпольської від 24 лютого 1893 р. про смерть відомого старогромадівця: «Не подивуйтесь, друже, що так довгенько не одзивався на останній лист Ваший: одібрав я его за день перед дорогою, а приїхавши, застав при смерті одного з найкращих своїх приятелів і вкупі з тим – одного з найповажніших людей тутейших; три роки прожили ми з ним, як рідні або й краще рідних. В среду кінчився він при мині, а в суботу поховали; на мою долю випало клопотатись коло проводів его в далеку дорогу [...] й досі я не зовсім притомний»⁵³.

Ганні Ямпольській чи не єдиній Михайло повідав про свою закоханість у Марію Василівну Вовк-Карачевську, утім найпотаємніші думки про власні почуття довірив лише щоденникові⁵⁴. Закритість Михайла й раніше обурювала Ганну, але тепер вона з особливою заповзятливістю розпитувала подробиці: «Напишите мне, милый, что Ваша симпатия – блондинка или брюнетка, и хорошенькая или нет? Мне очень

⁴⁸ Ситник О. Листи В.Антоновича до М.Грушевського // Український історик. – 1991–1992. – №3/4. – С.400.

⁴⁹ Грушевський М. Барское староство: Исторические очерки (XV–XVIII в.). – Л., 1996. – С.III.

⁵⁰ Тарасенко І. Листи Ю.Й.Сіцінського до М.С.Грушевського // Проблеми країн Центральної і Східної Європи: Зб. наук. праць. – Вип.2. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С.222.

⁵¹ Про участь В.Вовка-Карачевського у житті Старої громади згадував у споминах О.Лотоцький (див.: Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч.I. – С.62, 65, 169, 177, 201).

⁵² Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.). – С.57, 59, 61, 65–67.

⁵³ ЦДАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.273. – Арк.69. Лист датовано березнем 1893 р. на основі щоденника (див.: Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.). – С.201).

⁵⁴ Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.). – С.57, 61, 65–66, 94, 99, 128, 167, 203–213.

інтересно побольше о ней узнать»⁵⁵. Не бажаючи продовжувати ці дразливі розмови, М.Грушевський відписав, що вирішення справи «своєї симпатії» відклав (див. лист №3). Лише із записів у його щоденнику дізнаємося про розвиток взаємин із дівчиною, нещасливе освідчення, гіркі переживання...

Зізнання М.Грушевського в 1891 р. про симпатію до М.Вовк-Карачевської та його роздуми про одруження підштовхнули Г.Ямпольську попросити знищити її попередні листи та висловити обіцянку писати надалі такі, щоб можна було читати як його дружині, так і майбутнім дітям⁵⁶. Але оскільки з освідченням Михайло вирішив зачекати, Ганна заспокоїлася. Удруге вона порушила це питання вже після переїзду історика до Львова. 26 березня 1895 р. писала: «Зробіть мені велику ласку: зпалить усі мої листи. Я навіть згожусь вернути Вам Ваши, як будете в Києві. Тільки не сердьтесь й не ображайтесь, благаю Вас!»⁵⁷. Що спровокувало її на таке рішення – невідомо. Але наступного разу, у червні того ж року, прохала ще більш наполегливо: «Нащо Ви возите мої листи з собою? Я ж просила Вас зпалить їх усі й більш нічого. Знов повторюю – як приїдете у Львів, зараз зберіть їх до купи й зпалить усі, а мині напишіть, що це зробили, я Вам повірю на слово.[...] А Ваши я Вам верну, як побачу вас, з тими робить, що знаєте»⁵⁸. І дотримала свого слова: листи Михайла до Ганни повернулися до нього, але її листи він так і не знищив, незважаючи на висунуті умови. Найпізніші збережені листи М.Грушевського до Г.Ямпольської з цього епістолярію датовано кінцем 1894 р., отже передача відбулася приблизно після червня 1895 р. Так склався цей унікальний діалог у листах, фрагмент якого пропонується нижче.

У фонді №1235 Центрального державного історичного архіву України в м. Київ виявлено 55 листів М.Грушевського⁵⁹ до Г.Ямпольської та 183 її відповіді. Обрані для цієї публікації 7 листів за 1890–1892 рр. оприлюднюються вперше. Авторські скорочення розкрито у квадратних дужках. Непрочитані слова позначено трьома крапками у кутових дужках. Листи відтворюються мовою оригіналу, із незначними правками відповідно до сучасного правопису та зі збереженням лексики. Дати в документах і коментарях подано за старим стилем. Місця написання й датування листів, установлені за змістом, узяті у квадратні дужки.

**Провідний науковий співробітник
Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (Київ)
Г.В.Кондаурова**

⁵⁵ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.273. – Арк.186. Лист за 19–22 червня 1891 р. (арк.182–187).

⁵⁶ Там само. – Арк.187.

⁵⁷ Там само. – Арк.648–649.

⁵⁸ Там само. – Арк.652–655.

⁵⁹ Серед 56 листів М.Грушевського до Г.Ямпольської, включених до справи, 1 належить іншій, невстановленій, особі з оточення адресантки (див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.273. – Арк.73–74).

№1

[Київ] 28 вересня 1890 р.

Простите, дорогой друг, что несколько промедлил с ответом; письмо Ваше я получил во время экзаменов, но и после экзаменов, каюсь, не тотчас собрался с ответом. 22-го окончились мои экзамены⁶⁰; прошли они даже лучше, чем я рассчитывал и чем сколько я к ним подготовился – занятый сочинением, усталый, я не мог уделить им достаточно времени; на днях я получил уже и свой диплом⁶¹ – «первой степени» – и свернул его вместе с картою Киевской земли. Сообщу ещё несколько подробностей о себе, о своих намерениях, которые, может быть, будут интересны для Вас вследствие дружеского Вашего внимания. Возбуждён вопрос о моём оставлении при университете; на днях он должен рассматриваться в факультете, поднял его председатель той комиссии, где я экзаменовался⁶², и мне особенно приятно, что его подняли совершенно безо всякого участия с моей стороны; буду ли я оставлен, это, конечно, другой вопрос, который, впрочем, не имеет для меня существенной важности, так как несколько не влияет на планы моих занятий. Планы же мои таковы: в настоящее время я приступил к окончанию своего сочинения о Киевской земле – оно уже подано, ещё 1 сентября, но не вполне. Эту работу я надеюсь окончить к концу октября⁶³. Затем, отчасти одновременно с этим, я намерен

⁶⁰ Першу частину державних випускних іспитів по закінченню історичного відділення історико-філологічного факультету Університету св. Володимира М. Грушевський склав 5–28 травня 1890 р., другу – 1–22 вересня того ж року (див.: *Міяковський В.* До біографії М. Грушевського (Студентські роки 1886–1890) // *Український історик.* – 1976. – №1/4. – С.120).

⁶¹ Опубл.: *Гирич І.* Архів М. Грушевського // *Київська старовина.* – 1992. – №1. – С.32.

⁶² Головою екзаменаційної комісії на іспитах 1890 р. був професор грецької філології Казанського університету Д. Беляєв. У щоденнику за 22 вересня 1890 р. М. Грушевський записав, що почув від В. Антоновича, ніби «Беляєв дуже задоволений (в восхищенні) моїм екзаменом і непременно хоче в міністерстві просити, щоб мене zostавили» (див.: *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.). – С.63). Опублікований витяг із загальних підсумків іспитів, поданий Д. Беляєвим кураторові шкільної округи, дійсно засвідчував схвальну оцінку ним складених студентом М. Грушевським випробувань та містив рекомендації щодо підтримки клопотання університету про зарахування його до магістратури (див.: *Міяковський В.* До біографії М. Грушевського. – С.120).

⁶³ Мається на увазі дипломна праця М. Грушевського «Нариси історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття», подана на розгляд факультету (як дізнаємося з листа) 1 вересня 1890 р., із початком іспитів. У щоденнику за 1 вересня М. Грушевський зауважував, що планував передати працю напередодні, 31 серпня, але не вийшло («шкода тільки, що не одніє учора сочинення – через годинник, думав, що вже спізнився, а воно було ще рано»; див.: *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.). – С.57). Певно, до 1 вересня 1890 р. М. Грушевський не встиг, як планував, завершити дипломну працю, адже у щоденнику за вересень – жовтень 1890 р. згадував про її доопрацювання, зокрема останній розділ. Імовірно також, що йому довелося враховувати зауваження наукового керівника – В. Антоновича. Про таку вірогідність він і сам писав 29 серпня: «[...] знаю, що буде читати Антон[ович], і якщо [щось не так], то дасть і поправити» (див.: Там само. – С.56). Як і розраховував, закінчив «Нариси...» наприкінці жовтня – 22-го числа занотував у щоденнику: «Властиво кажучи, не багато пішло часу на докінчення Київщини, а тижнів зо два, трохи більше» (див.: Там само. – С.72). Працю було відзначено золотою медаллю. Упродовж 1891 р. готував її до публікації у журналі «Университетские известия» (1891 р., №3, 4, 6, 7, 9, 10, 12) та окремою книжкою (див.: *Грушевський М.* Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891). Про напружену роботу автора над

посещать здешний архив, чтобы собрать постепенно материал для диссертации – тема для неё у меня ещё раньше была намечена⁶⁴: её рекомендовал тот профессор, В.Б.Антонович, под ближайшим руководством которого я занимался во время университетского курса. Наконец, я должен готовиться исподволь к магистерскому экзамену и вскоре намерен преступить в переговоры по этому вопросу с профессорами. Вот мои намерения на ближайшие 2–3 года, к которым, конечно, следует применить, прежде всего, пословицу *l'homme propose, Dieu dispose*⁶⁵, и которые я сообщаю Вам, как доброму другу, уверенный, что и в случае неудачи у Вас не найдётся насмешки или осуждения на мой счёт.

Спасибо Вам, дорогая, за приглашение в Тифлис: мне самому хотелось бы посетить сей городок, который, по мере того, [как] идёт время, представляется мне всё в более привлекательном виде; но мне хотелось бы совершить эту прогулку вместе с сестрой, а зимнее время для этого не годится; но, во всяком случае, я надеюсь явиться к Вам, хоть в Тифлисе, хоть в Одессе. Домой я думаю двинуться отсюда не раньше начала ноября и пробыть там до конца святок. Адрес мой теперешний таков: Мариинско-Благовещенская (М[алая] Жандармская), №8, М.С.Грушевскому; напишите подробнее о себе, дорогой друг! Сообщите, как устроился Ив[ан] Плат[онович]; передайте поклон Ольге Платоновне, а также Ив[ану] Плат[оновичу] и Юлии Платоновне, если они теперь в Тифлисе; поклонитесь также Александру Плат[оновичу]⁶⁶, если ему известно об этой переписке.

В котором классе теперь Володя маленький⁶⁷?

Ваш М.Г[рушевский]

1890.IX.28

*Центральний державний історичний архів України, м. Київ. –
Ф.1235. – Оп.1. – Спр.273. – Арк.14–15 зв.*

«Нарисами...» згадував у своїх споминах Л.Добровольський (див.: *Добровольський Л.* Спогади про М.Грушевського // *Український історик.* – 2002. – №1/4. – С.409); про це ж ідеться в листах №2, 4, 5.

⁶⁴ Темою магістерського дослідження М.Грушевського стало Барське староство XV–XVIII ст. Про історію його підготовки див.: *Крикун М.* Магістерська дисертація Михайла Грушевського. – С.577–622; *Зашкільняк Л.* М.С.Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.) // *Грушевський М.С.* Щоденник (1888–1894 рр.). – С.222–254.

⁶⁵ Людина планує, а Бог вершить (лат.).

⁶⁶ Як згадував у споминах М.Грушевський, Г.Ямпольська мала чотирьох братів – Івана, Олександра, Миколу, Володимира, та двох сестер – Ольгу, Юлію. Із родиною Ямпольських Михайло познайомився, гостюючи в будинку свого гімназійного товариша В.Ямпольського в Тифлісі 1885 р. (див.: *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1988. – №9. – С.116.). У листах №3, 4, 7 М.Грушевський переказує родичам Г.Ямпольської вітання.

⁶⁷ Імовірно, син Івана Платоновича Ямпольського.

№2

[Київ] 23 лютого 1891 р.

23/II 1891

Спасибо Вам, дорогая, за доброе письмо Ваше, ещё раз обнаружившее Ваше участие ко мне, моим интересам и планам.

Я не отвечал на него некоторое время именно потому, что мне хотелось по возможности основательно ответить на вопрос относительно моего оставления, а я не мог ответить на него раньше, потому что ожидал своего руководителя проф. Антоновича, человека, к которому я отношусь с глубоким уважением и доверием, и которого ждал, чтобы посоветоваться насчёт своих обстоятельств.

Университетское начальство по приезде моём объявило, что министерство на ходатайство ответило, что не может исполнить его по недостатку средств. В университетских сферах такого ответа не ожидали, ибо обыкновенно министерство, если отказывало в содержании, предоставляло искателю возможность остаться на свой счёт, как и оставило одного из окончивших со мною⁶⁸ – по всеобщей истории. Университет постановил ходатайствовать вторично, ссылаясь на присуждение медали, об оставлении с содержанием или без содержания. Это представление было решено ещё до моего приезда, но его остановили, ожидая проф. Антоновича, который был рецензентом моего сочинения. Последний приехал завчера.

Во всяком случае, я весьма мало огорчён всем происшедшим и Вам не советую беспокоиться. Оставление при университете не обеспечивает в будущем кафедры и неоставление не загораживает к ней дороги. Для занятия её единственным условием и правом служат учёные степени (магистра и доктора), которые приобретаются экзаменом и представлением диссертаций. Оставление даёт только следующее: оставленный считается на государств[енной] службе, может пользоваться библиотекой университета, может (а может и не получать) содержание.

Служба меня не особенно искушает, библиотекой я пользуюсь и так, содержание пока имею, благодаря моему отцу. Остаётся некоторое щекотание тщеславия. О моих занятиях и ближайших планах напишу следующий раз. Теперь я занят исправлением для печати своего сочинения (оно уже началось печататься) о Киевской земле, недавно приготовил к печати ещё одну

⁶⁸ Деться про історика-медієвіста В.Пікорського (1867–1910 рр.), котрий разом з М.Грушевським навчався на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира в Києві (1886–1890 рр.) і був залишений на кафедрі професорським стипендіатом. У 1898 р. захистив магістерську працю «Кастильські кортеси в перехідну добу від середніх віків до нового часу (1188–1520)» (див.: *Університетские известия*. – 1897. – №10/12). Див.: *Пікорський В.К.* Вибрані твори та епістолярна спадщина. – К., 1997; *Труш О.М.* Науково-педагогічна та громадська діяльність В.К.Пікорського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009. Згадки про В.Пікорського неодноразово трапляються в університетських нотатках М.Грушевського (див.: *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.). – С.24, 41, 56–57, 59–60, 66–68, 77, 84, 88, 91, 94, 105, 108, 124, 152, 159, 165–166, 204).

небольшую работу: «Волынский вопрос 1097–1102 г.»⁶⁹. Сижу дома и <...>, в опере не буду; теперь для меня лучше состояние – душевный покой (Вы, вероятно, покачаете укоризненно головою и назовёте мёртвым человеком); недавно был, впрочем, в многолюдном обществе у моих близких знакомых⁷⁰, у которых я бываю с удовольствием – очень простая и интеллигентная семья, придерживающаяся одних со мною воззрений, с оттенком патриархальности, которая мне очень нравится.

Прощайте пока, мой дорогой друг! Простите, если это письмо не понравится Вам! Пишите!

Ваш преданный М[ихаил] Г[рушевский].

Простите небрежность: спешу, занят!..

[Дописано на берегах] Напишите, дорогая, побольше о себе и своей жизни; пишите почаще моей сестре: она, бедная, скучает и будет рада Вашим письмам.

Адрес мой: Нижне-Владимирская ул., д. №16, кв. Белицкой⁷¹.

Я собираюсь давно написать Вам о «Без догмата»⁷². Главные персонажи обрисованы прекрасно, хотя описания душевного состояния Леона слишком утомительны; Анелю я вполне понимаю; существо чувства – она хотела игнорировать его и это её убило. Леона я понимаю тоже, но это характер совершенно чуждый мне; я погиб бы без труда, регулярного, упорного, и труд был выходом (хотя и не единственным) из всех душевных невзгод.

Там само. – Арк.24–25 зв.

⁶⁹ Грушевський М. Волынский вопрос 1097–1102 г. // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXIII. – №4. – С.32–55; №5. – С.259–272.

⁷⁰ Ідеться про родину члена київської Старої громади В.Вовка-Карачевського (1834–1893 рр.). Можливо, М.Грушевський згадував у листі про візит до них напередодні, 22 лютого 1891 р., де його, як писав, «приймали добре, посадили за стіл із старими між О[лександром] Як[овичем Кониським] і Мик[олою] В[італійовичем Лисенком]» (див.: Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.). – С.56).

⁷¹ Враженнями про своє помешкання М.Грушевський поділився в листі до батьків від середни лютого 1891 р. (див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.84–85 зв.):

«Квартира у мене в общем ничего, только всё-таки темновата – говорят, выбор квартир был слишком мал; комната довольно большая, тёплая, на втором этаже, ход с улицы, коридором, вся беда в том, что окно выходит в соседнюю стену; когда на эту стену падает свет, – у меня светло и весело, а в пасмурные дни – пасмурно. Комнату нанимаю не у самих хозяев, а у польки, которая снимает верхний этаж и занимается тем, что держит квартирантов и нахлебников [...] у неё же беру и стол – приносят мне в комнату, стол порядочный, только 9 р. (а в прошлом году было 8), по желанию могу иметь и постный стол».

Про Т.Беліцьку – орендарку квартир, кімнати в яких близько трьох років після закінчення університету винаймав М.Грушевський, – він коротко згадував також у спогадах (див.: Магунь М. Фрагмент споминів Михайла Грушевського 1934 р. // Український історик. – 2002. – №1/4. – С.150). Про київські адреси історика див.: Мельник О. Київські адреси Михайла Грушевського університетських років (1886–1894) // Київ і кияни. – Вип.6. – К., 2006. – С.213–228; Її ж. Київ Михайла Грушевського // Пам'ятки України. – 2013. – №10. – С.16–29.

⁷² Ідеться про роман польського письменника Г.Сенкевича.

№3

Київ, 13 липня [1891 р.⁷³]

Київ 13 июля

Дорогой мой «большой шалуныя»! По общей судьбе человеческих планов я приехал в Киев как раз неделюю позже, чем рассчитывал, а потому и письмецо Ваше пролежало некоторое время; низенько кланяюсь Вам за него – оно такое хорошее и милое, особенно если выкинуть несколько шпилек, вложенных в него. Вы напрасно так подозрительно и пессимистически относитесь ко мне – я, откровенно говорю, вполне верю Вам, верю тому, что у Вас нет задних мыслей на мой счёт, что Вы на меня не рассчитывали и не рассчитываете. Кстати, я тогда именно и обрадовался известию о Вашей свадьбе только потому, что это показывало совершенную простоту и безрасчётность Ваших отношений ко мне, а в безучастии к вашей судьбе (в чём Вы меня обвиняли) я совершенно не виновен. Итак, верьте в искренность и правдивость моих к Вам отношений; только с своей стороны не применяйте талейрановских правил – мне было тяжело узнать, что Вы притворялись – хотя и с добрыми намерениями.

Вы просите написать Вам о «моей симпатии»⁷⁴; мне не хочется исполнить этой просьбы – не потому, чтобы я скрытничал или стыдился Вас, а потому, что, как писал Вам, вопрос о своих симпатиях отложил, для выяснения его временем и обстоятельствами; говорю Вам это совершенно искренно, и Вы искренно скажите, если что-нибудь в этих словах Вы нашли нехорошего, больного и т.д.

В Киев я приехал вчера вечером – 12-го; по Подольской губернии проездил 27 [липня] – 7 [червця]⁷⁵, а по дороге заезжал к деду на четыре дня, оттуда и приехал вместе с Галею и её мужем⁷⁶. Путешествие по Подолью было интересное и освежительное⁷⁷. Мы проехали в г. Бар, оттуда в Каменец, оттуда в с. Бакоту, где пробыли целую неделю на раскопках, целые дни проводя на горе, стремною возвышающейся над самым Днестром, в пещерах монастыря, который раскапывали; это ряд пещер, высеченных в известняке; монастырь древний – он упоминается лишь однажды, в конце

⁷³ Рік установлено за щоденником М.Грушевського. У нотатці від 13 червця [липня 1891 р.] йдеться про його повернення до Києва з подорожі Поділлям (див.: *Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.)*. – С.115).

⁷⁴ «Симпатією» М.Грушевського була донька В.Вовка-Карачевського – Марія.

⁷⁵ Див. у вступній статті таблицю використання М.Грушевський назв місяців.

⁷⁶ У щоденнику М.Грушевський занотував, що повернувся до Києва з с. Сестринівка (нині – Козятинський р-н Вінницької обл.), парафії діда по матері З.Опокова, 13 липня 1891 р. разом із сестрою Ганною та її чоловіком В.Шамраєвим (див.: *Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.)*. – С.115). У Сестринівці зібралася родина М.Грушевського на вінчання сестри Ганни, яке відбулося 14 червня 1891 р. (див.: Там само. – С.114).

⁷⁷ У листі до Г.Ямпольської від 20 червня 1891 р. М.Грушевський повідомляв, що 21 червня вони з В.Антоновичем вирушають у подорож Поділлям (див.: ЦДАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.273. – Арк.38–38 зв.). Тож перша частина мандрівки, проведена, переважно, на розкопках у Бакоті, тривала 21–27 червня. Другу частину подорожі М.Грушевський присвятив знайомству з теренами колишнього Барського староства та подорожував Поділлям наодинці впродовж 27 червня – 7 липня.

XVI в., но мы раскопали лишь часть его – для окончания работ Антонович хочет предпринять новую, более продолжительную экскурсию; отсюда я проехал вёрст 250 на лошадях, через Могилёв-Подольский, на железную дорогу, и приехал опалённый солнцем, загорелый, вымазанный как трубочист и с огромную скукою по обычным занятиям. О прочем оставлю на следующий раз; пишите мне по адресу: Нижне-Владимирская ул., №25, кв. Белицкой⁷⁸.

Галя Вас благодарит за характеристику⁷⁹; она, точно, не совсем с нею согласна, хоть и не обижена. Поздравьте от меня Вашу сестрицу Ольгу Платоновну с прошедшими именинами и извинитесь, что опоздал с этим поздравлением.

Не успел зайти в редакцию по поводу брошюрок, там задержка какая-то по поводу смены цензора.

Прощайте, мой добрый, мой искренний друг, моя маленькая сестричка Нина⁸⁰!

Ваш М.Г[рушевский].

[Дописано на берегах] Саша⁸¹ остался на несколько дней в селе у деда с матушкою. Во Владикавказ наши собираются выезжать 20–21-го.

Там само. – Арк.32–33 зв.

№4

[Київ, кінець липня 1891 р.⁸²]

Маленький Ніна, большой шалуныя! Одібрав я Ваший лист і од его повіяло мені теплом і пахощами – не тіми пахощами, якими він був прилитий, а пахощами приязні й ласки.

Ви пишете, як загадували мені щастя... не дякую – бо дяка сама собою есть – я хтів тільки сказати, що я якось ніколи не жадав гля⁸³ себе щастя особистого, і я не вмів би навіть сказати, чого б я хтів гля него, гля себе, але перша основа мого щастя – щоб були щасливі близькі мені люде – меж ними й Ви, моя Ганнуся (можна Вас так назвати?).

⁷⁸ У червні 1891 р. М.Грушевський змінив адресу. Поки він гостював у батьків у Владикавказі, орендарка квартир, де він займав кімнату, Т.Беліцька (див. прим.71) повідомила йому про переїзд із будинку №16 на вул. Нижньо-Володимирській до сусіднього – №25 (див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.871. – Арк.6–6 зв.).

⁷⁹ Очевидно, ідеться про враження Г.Ямпольської від характеру сестри Грушевського – Ганни, подібно до надісланого нею опису характеру Михайла. Його лист-відповідь від 18 травня 1891 р. стосовно думок Г.Ямпольської про нього опубліковано (див.: Кондаурова Г.В. «Так я розумію свій характер»: Роздуми Михайла Грушевського про власне «Я» у листі до приятельки Ганни Ямпольської [Електронний ресурс]: http://vuam.org.ua/uk/802:«Так_я_розумію_свій_характер»).

⁸⁰ «Ніною» Ганну Ямпольську називали у сімейному колі та у середовищі близьких людей.

⁸¹ О.Грушевський (1877–1943 рр.) – історик, літературознавець, громадський діяч. Молодший брат М.Грушевського.

⁸² Це – відповідь відразу на декілька листів Г.Ямпольської (за 19–22 червня 1891 р.; 28 червня – 12 липня 1891 р.; див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.301. – Арк.182–187, 192–197).

⁸³ Тут: у значенні «для».

В понеділок ввечері я провів своїх усіх додому, на Кавказ, й зостався знову – як звичайно – на самоті, бурлакою. Сі дні, живучи вкупі із сестрою, багато мусив думати за неї, за її будуче життя; багато добрих подає надій її чоловік – дай Боже, щоб справдилися!

Я, як виїхали вони, з головою окунувся у звичайну свою працю – так щоб і місця не зосталося инчим думкам як про «Київщину» та «Барське старство»; вранці хожу в архив (архивиста ще не бачив: мабуть, ще не скоро побачу), а дома правлю «Київщину»; дрібніше за се напишу Вам другий раз, а поки що, що инче.

Дуже дякую зарані за Вашу мережку; Ваши рушник висить в мене под іконою, а підчасник – з часами, тільки що може Вам незручно, то киньте – новий подарунок не надасть мені пам'яті про Вас – Ви й так у мене в думці. Дуже мило мені було прочитати Ваш лист український, гля першого разу дуже добрий, найбільше з початку, де Ви, очевидячки, більш пільнували; от які у Вас єсть помилки: не насмілилась – а осмілилась, оно (воно) тронуло – вразило (добре чи зле), маю себе добре – міні добре, приятно – мило, цель – мета, попасть – уллучити, желаніе – бажання, жаданія (дуже), между прочим – меж инчого, оправдаетесь – оправитесь, викрутитесь, считаю – маю за ..., виноват – винен (виноват значит «должен» (гроші)). Місяці я пишу так: січень, лютий, березіль, квітень, травень, липець, червець, серпень, жовтень, листопад, грудень, студень – але тепер більше пишуть не так; треба довідатись, з якої причини.

З того разу ще зосталось кілька питань, на які я не відповів (вибачайте – голова як решето). Од поганих слів (хоч і не дуже!) я ще не одвик, але здержуюсь; «Оксану»⁸⁴ можна дати, тільки якщо не зрозуміє, про яке повстання писано там, – коротко пояснити; «Дівоче серце»⁸⁵ й міні подобалось, тільки я читав его давно й на свій смак не здався, бо Петров в «Іст[орії] літерат[ури]»⁸⁶ не поважав сего писання – тим я й не давав его Вам. Листи Ваші я одержую добре. Щодо вини моєї, то її немає, здаєця, через те вже, про що я писав.

Тут у нас новина. Єсть у мене кілька родичів Грушевських – добрі хлопці, з ідеалами; один із них⁸⁷ збераєця женитися – він семінарист,

⁸⁴ М.Грушевський дає відповідь на питання Г.Ямпольської в листі до нього від 20 червня 1891 р.: «Милый друг, я хочу спросить у Вас совета. У нас денщик поляк, грамотный и довольно развитый, как Вы думаете, можно дать ему прочитать “Оксану”?» (див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Спр.301. – Арк.182–187). Наймовірніше, мається на увазі присвячена подіям польського повстання 1863–1864 рр. на Правобережжі України історична поема київського літератора й фотографа В.Висоцького (1846–1894 рр.), надрукована на початку 1891 р. в Києві польською мовою («Oksana: szkic sielankowy»). Оголошення про її продаж одна львівська газета подала в рубриці книжкових новинок 5 лютого 1891 р. (див.: *Nowości księgarskie // Gazeta Lwowska*. – 1891. – №27. – S.4).

⁸⁵ Оповідання-ідилія П.Куліша «Дівоче серце».

⁸⁶ *Петров Н.И.* Очерки истории украинской литературы XIX столетия. – К., 1884.

⁸⁷ Ідеться про Григорія Михайловича Грушевського (1867–1938 рр.) – священика, брата у других М.Грушевського, випускника Київської духовної семінарії. Був учасником семінарської громади на чолі з М.Грушевським. 1 вересня 1891 р. взяв шлюб з О.Ранцовою (1867–1945 рр.), донькою російського письменника й перекладача В.Ранцова (М.Грушевський був одним зі свідків на весіллі). Дівчина приїхала 1890 р. з Петербурга до Києва проти волі батьків разом з українським письменником Т.Зіньківським, котрий невдовзі помер від сухот. Після його смерті деякий час О.Ранцовою опікувалася семінарська громада, зокрема О.Кониський, який історію її «українізації» взяв за тему для оповідання «Вісім день з життя Люлі. Фотографія». Після вінчання

буде священником, вона – з заможної, як кажуть, сім'ї; вихована на аристократичний (хоч з претензіями) кшталт, хоче стати на користь сільському люду – як «на действительной службі» (тільки не з сего прикладу, бо в нас і раніше меж братією були добрі ідеали); і добре се бачити, й шкода – дівчина все-таки жертвує себе, а нема, про мене, тяжче бачити, як дівочу жертву. Чи не прийде каяття, чи буде тяготою життя десь у тісному закутку, чи не буде одзиватись ветхий панський хвост, хоч і проти волі, і навіть непримітно, коли пройде перший запал? Звичаї виховання, громади зоставляють глибокий слід, глибоко залегають і дають себе дуже знати. А тільки зъявицца незадоволення – усему годі! Шкода; а дівчина дуже симпатична, я її бачив кілька разів. Таке то.

Послав я Вам, сестричко моя, книжочку, що обіцяв давно, чи одержали її? Надпись зробив офіціальний через те, що вона мала переходити через чужі руки. Сей раз посилаю карточку гля Юлії Платоновни – обясніть їй, будьте ласкаві, що я мав за ніякове попереду посилати, а спитавши Вас – одважився.

Прощайте, серце моє, й не забувайте вашого приятеля й брата Михайла.
Поклоніцца од мене Ользі Платоновні!

Там само. – Арк.28–29 зв.

№5

[Київ, середина листопада 1891 р.⁸⁸]

Більш як місяць не мав я листа од Вас, і з такої прояви навіть став думати, що Ви, мабуть, хочете зірвати зносини свої зо мною. Тім не посилав досі і книжки про Київщину⁸⁹, хоча й вона раніше вийшла. Зате тепера так трапилось, що ми ніби розмінялися подарунками – в той самий день, як я написав Вам лист, я одержав сорочку од Вас (вона була прислана раніше, та я не зібрався раніше одєбрати ту посилку). Дуже дякую Вам за подарунок Ваший – дуже гарна сорочка, та ще й усенька Вашої роботи!

Г.Грушевський із дружиною поїхав на Чигиринщину, де змінив кілька парафій. Як зазначав згодом М.Грушевський, поступово подружжя відійшло від демократичних ідеалів семінарського гуртка та зійшло на «попівський кар'єризм». Спомини про епізод в історії семінарського гуртка, пов'язаний із О.Ранцовою, залишили О.Лотоцький, М.Грушевський (див.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч.1. – С.68–70; *Магунь М.* Фрагмент споминів Михайла Грушевського 1934 р. – С.143–144). Про долю подружжя Грушевського-Ранцової див.: *Кучеренко М.О., Панькова С.М., Шевчук Г.В.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С.290, 337.

⁸⁸ Місце та дату листа встановлено за змістом. Під 12 листопада 1891 р. М.Грушевський згадував про отримання листа та сорочки, надісланих Г.Ямпольською (див.: *Грушевський М.* Щоденник (1888–1894 рр.). – С.139). А про книгу, відправлену М.Грушевським разом із цим листом, Г.Ямпольська згадувала в кореспонденції до нього за 25 листопада 1891 р. (див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Спр.301. – Арк.256).

⁸⁹ Див. прим.63.

Щодо книжки Данилевського⁹⁰, то вона, як книжка розумного чоловіка, дуже цікава, й під взглядом корисно прочитати его, хоч провідні ідеї, а ще більше – висновки практичні з них – дуже несправедливі й несимпатичні. Щодо схеми прогресивного руху, то думка, що рух се[ї] не йде простим пругом, єсть дуже розповсюжена, ба навіть не всі признають і взагалі прогресивний рух в історії й натомість бачуть тільки рух взагалі, еволюцію.

Я пробуду ще в Києві до початку студня (грудня/декабря) і звідти поїду, мабуть, просто додому. В Камінець сеї осені міні поїхати не довелось: одобрив лист, що хазяїн цікавих мені документів не може привести їх раніше весни, бо ще не розпорядкував їх⁹¹. Коли я поїду в Москву, ще все-таки міні не певно. Поки що маю роботу й у тугейшій архіві. Тепер готую реферат гля Товариства тугейшого історичного про барську околичну шляхту⁹² й розпочав

⁹⁰ Ідеться про головну працю російського філософа М.Данилевського «Росія та Європа» (1870 р.). М.Грушевський радив Г.Ямпольській ознайомитися з книжкою й раніше. У 1888 р. в листі до неї писав (див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Спр.273. – Арк.63–64 зв.):

«Вы ещё ничего не написали о книге Данилевского, как она Вам понравилась? Против неё есть статья [В.]Соловьёва в “Вестнике Европы”, но я ещё не прочёл её до сих пор, знаю только, что тот нападает на идеи Данилевского во имя единства человеческого прогресса, человеческого духа. Но я думаю, что национализм, если откинуть некоторые увлечения им (к которым склонен действительно Данилевский), несколько не помешает общечеловеческому прогрессу. А что касается соединения церквей, которые проповедует Соловьёв, то ведь религия должна особенно быть свободною от всяких национальных увлечений, и потому национализм не может повредить ей, национализм истинный, очищенный, – что нужно строго различать от шовинистских увлечений. Если действительно на религиозных заблуждениях отражаются именно национальные склонности, национальный характер, то это только должно научить изгонять из области религии всякие национальные инстинкты, а испорченное ими нужно восстановить, а не признавать совершившимся фактом, с которым нужно идти на сделку. Путём такой сделки, конечно, не может и соединение церквей состояться».

У цитованому уривку листа М.Грушевський згадував статтю російського філософа В.Соловйова «Росія та Європа» (див.: Вестник Европы. – 1888. – №2). Критичні зауваги з приводу філософських концепцій М.Данилевського та В.Соловйова М.Грушевський висловив 1893 р. в рецензії на публікацію П.Мілокова (див.: *Грушевський М.С.* Твори: У 50 т. – Т.14: Серія «Рецензії та огляди» (1888–1897). – Л., 2002. – С.57–61).

⁹¹ Мається на увазі В.Гурський (1822–1902 рр.) – власник приватного архіву з документами стосовно Барського старства з с. Котюжани Могилівського повіту (тепер – Мурованкуриловецький р-н Вінницької обл.). Історик Ю.Ролле, з яким М.Грушевський познайомився в Кам'янці-Подільському під час згаданої в листі №3 подорожі Поділлям, пообіцяв йому доступ до зібрання В.Гурського. 4 вересня 1891 р. М.Грушевський занотував у щоденнику: «Ролле написав, що вже списувався з Гурським, хто его зна: мені так[а] ще тепера [приходить] думка, що чи не краще б обійтися зовсім без поляків у сій справі» (див.: *Грушевський М.С.* Щоденник (1888–1894 рр.). – С.126). Утім він так і не скористався матеріалами з цього архіву у своїй дисертації, побудувавши її на власних знахідках у документосховищах Києва, Москви, Варшави. У серпні 1892 р. М.Грушевський дізнався від В.Антоновича, що син подільського історика – М.Ролле – також працює над темою Барського старства, тож занотував у щоденнику: «[...] неприємно [це] – найбільше з психологичн[ого] погляду гля мене» (див.: Там само. – С.185). У 1897 р. в рецензії на дослідження М.Ролле М.Грушевський, згадуючи обставини знайомства з його батьком 1891 р., зауважував: «[...] опублікована тепер книжка д. Ролле має для мене особливу цікавість: цікаво було знати, що містив в собі для Барщини архів Гурського; цікаво було знати й те, як скористав з них автор, як уложив свою працю, що мала предметом ту ж тему, що й моя, але написана незалежно від неї» (див.: *Грушевський М.* [Рец.] Michal Rolle. *Z przeszłości. Okręg Rowski – starostwo Barskie // Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.14: Серія «Рецензії та огляди» (1888–1897). – С.183–188).

⁹² 24 листопада 1891 р. на засіданні київського Історичного товариства Нестора-літописця М.Грушевський виголосив реферат «Етнографічні дані про барську околичну шляхту до кінця

діло з тuteйшою археографічною комісією, що вона надрукувала мій збірник барських документів⁹³. Се діло вчиниця в початку студня/грудня, й міні тра почекати его кінця. Роботи дуже багато, і дуже шкода, що вже так мало зостаєця часу до нового року.

У нас зима; сніг, вітер сьогодні. Взагалі мало де буваю, та й то більше по оффіції⁹⁴; в театрі не був сей сезон ні разу, там, мабуть, в сему році й не буду. Сумний настрій взагалі громадський. Одводиш душу роботою.

Прощайте, мій друже, й будьте здоровеньки! Писати можна, щоб ув усякім разі лист дійшов моїх рук, в архів – в Центральний архив університ[ета] св. Владимира, міні просто.

Ваш М.Г[рушевський]

Там само. – Арх.100–101 зв.

№6

Москва, 3 березня [1892 р.]⁹⁵

Ось уже весна починаєця – по календару, бо на дворі ще добра зима струже! В Вас у Тифлісі, сестричко, мабуть таки й справді тепленько, а тут вуха добре мерзнуть. Та справжнеї весни я тут і не діждусь, і так вже хочєця швидче вибратися звіці. Куди попростую, не знаю, се буде залежать від того, що, приїхавши, почую в Києві; як не буде треба їхати ані в Варшаву, ані в Каменець, то перебувши кілька днів, думаю поїхати на село до діда й там перебути аж до Паски – там мені буде добре готуватись до екзамена, до котрого хтів би приступитись у травні (май), як тільки факультет не накопилить губу, що дуже швидко, бо й се може бути.

Тут провожу я час самим монотонним способом. О одинадцятій годині іду в архів⁹⁶, там сижу до 3–4[-ї], звіти на обід, з обіда в бібліотеку Публичного музея, звіти о 8-й годині додому; таким способом я вдома переважно тільки що ночую. Після масниці я мало де був – в Румянц[евському] музеї, в Архиві інострани[их] дел. Постановив, що на сей раз буде з мене й що тепера не побачив, то може другим разом побачу. А таки я маю певну думку, що як

XVIII ст.», згодом опублікований (див.: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.6. – Отд.1. – К., 1892. – С.15–16). Відбитку статті надіслав Г.Ямпольський (див. лист №6).

⁹³ Ідеться про Київську археографічну комісію, з якою М.Грушевський погодив друк збірки документів з історії Барського старства (див.: Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского старства XV–XVI в. / Под ред. М.Грушевского // Архив Юго-Западной России. – Ч. VIII. – Т. I. – К., 1893. – 502 с.; Материалы для истории местного управления в связи с историей сословной организации. Акты Барского старства XVII–XVIII в. / Под ред. М.Грушевского // Там же. – Т. II. – К., 1894. – 772 с.).

⁹⁴ Тобто з офіційної, службової нагоди.

⁹⁵ 7 лютого – 13 березня 1892 р. історик працював в архівах та бібліотеках Москви над дисертацією (див.: *Грушевський М.С.* Щоденник (1888–1894 рр.). – С.150–159; *Крикун М.* Магістерська дисертація Михайла Грушевського. – С.586–587; *Зашкільняк Л.* М.С.Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.). – С.244–245).

⁹⁶ Московський архів міністерства юстиції.

нещо не перешкодить, приїхати на той рік сюди знову, на кілька місяців вже й засісти [за] Литовську метрику таки добре. І тепер в неї ж пораюсь, і ще на кілька днів застаєця роботи. Також почав ходити і в Архив иностранн[их] дел, та там мало що поживлюсь.

Вибачайте, що архивною матерією Вас поштую; мало що більше маю сказати; час проходить у роботі. Вчора заходив до одного молодого хлопця⁹⁷ з нашої сторони, з котрим припадково тут познаємився; добрий хлопець собі і ширий, як буде робити, будуть з него люде. Дак ото з ним балакали, і его здивувала думка, щоб усе робити – так і життя перебіжить... А мене так обставини зклали, що про життя окрім роботи я собі й помислити не можу. «Праця єдина нас вільними робить – нумо до праці, брати!»⁹⁸.

Послав я Вам вчора брошюрку свою – реферат, читаний в історич[ному] товаристві; Ви знаєте по-польску і вам не заважать польські розмови. Пробачте моїм барянам – вони неохайні й незвичайні. На сю мою бідну «Барщину» як у Києві, так і в Москві зкоса поглядають – кажуть, що нічого цікавого не буде, і не варто працювати. Але я таки се діло хочу довести до кінця, чи вийде з него чи леміш, чи ніж, чи пшик, як то приказка єсть⁹⁹.

Буваю я ще тут часом у архиваріуса Литов[ської] метр[ики] одного¹⁰⁰, трохи киянина; що зійдемося, то сперечаємося і сваримося аж за північ, одначе розходимося поки що як приятелі.

Числа 12–[1]5-го сподіваюсь бути в Київі; напишіть міні по адресу Центральн[ого] архіву – туди, бо не знаю, де я потім буду. Напишіть за Володю¹⁰¹. Будьте здоровеньки! Ваш щиро прихильний брат

Мих[айло] Г[рушевський].

Москва, 3 березіля

Там само. – Арк. 47–48 зв.

⁹⁷ У щоденнику за 3 березня 1892 р. М.Грушевський зафіксував прізвище нового знайомого – Миколаєнко (див.: *Грушевський М.С.* Щоденник (1888–1894 рр.). – С.156), утім докладніших даних про цю людину в нас немає.

⁹⁸ Цитата з поезії Б.Грінченка «До праці!».

⁹⁹ Про складнощі в опрацюванні теми магістерської праці М.Грушевський згадував в «Автобіографії» (див.: *Грушевський М.* Автобіографія, 1906 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.201).

¹⁰⁰ Ідеться про М.Оглобліна (1852–? рр.) – історика-архівіста, співробітника Московського архіву міністерства юстиції. У щоденнику історика неодноразово зустрічаються згадки про неофіційні зустрічі та розмови з М.Оглобліним під час архівних студій у Москві (див.: *Грушевський М.С.* Щоденник (1888–1894 рр.). – С.151–152, 155–158). Згодом, у передмові до монографії «Барське старство», М.Грушевський умістив подяку М.Оглобліну за сприяння в роботі над документами Литовської метрики (див.: *Грушевський М.* Барське старство: Исторические очерки (XV–XVIII в.). – К., 1894. – С.VI).

¹⁰¹ Ідеться про В.Ямпольського.

№7

[Владикавказ] 29 грудня 1892 р.

На поздоровлене Ваше з Різдвяними святами поздоровлю Вас новим роком і пожичу Вам всего найкращого! Лист Ваший одержав зараз по приїзді, бо приїхав в північ під Різдво – поспівав на кутю, да не вдалося. Екзамени дотяглися аж до 20-го¹⁰², так що я скорохвацько зібравшись, 20-го ж виїхав, втомлений і побитий, фізично й морально! За поздоровлене Вас дякую, тільки я ще не магістр, а тільки «магістрант», та й з тим не тра б поздоровляти, бо й досі нудно, як згадаю за всі ті коверзування та приключки, аж вночі сниця!

Тепер би я міг сказати – я ищу свободы и покоя, я б желал забыться и уснуть¹⁰³, ці слова дуже підходять до мого сучасного духовного стану. Міні більш, як коли, тепер хочецця покою, волі й самоти. Через се ж міні дуже б тяжко було б куди-небудь зрушитись і свою думку – побувати колись у Тифлісі – приходиця одікласти на час. Перші три дні свят пройшли, хоч і весело, але метушливо – сімья наша зібралася до купи, приїхали ще двоє родичів; з учорашнього дня стало міні вільніше. Переглядаю «Руську мисль»¹⁰⁴ за сей рік (хоч вона щось сей год порожненька!) – сей год я зовсім одбився од усякої «текучої» публіцистики й літератури то за своїми мандрівками, то за пригодами, то студіюю потроху дещо привезене з собою – роботи багато, й давати собі довго спочивку я не можу.

Добра погода также стоїть тепера – зима, але не люта.

Як же проводите Ви час? Що доброго, нового в Тифлісі? Поклоніця од мене Юлії Платоновні, а Володі я й сам пишу.

Ваш М.Грушев[ський]

1892 29/XII

Там само. – Арк.65–66

¹⁰² Про здачу М.Грушевським магістерських іспитів див: Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського. – С.581–582; Запкільняк Л. М.С.Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.). – С.247.

¹⁰³ Цитата з поезії М.Лермонтова «Выхожу один я на дорогу...».

¹⁰⁴ «Русская мысль» – літературно-політичний щомісячник (Москва, 1880–1918 рр.).

The article deals with the publication of seven letters of M.Hrushevs'kyi to H.Yampol's'ka for the years 1890 to 1892 from collection of their correspondence, which is stored in the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv. The analyzed epistolary sources are important for M.Hrushevs'kyi's biography in the period, when he was working on master's dissertation.

Keywords: Hrushevs'kyi, Yampol's'ka, correspondence, lexicon.

І.Б.Гирич *

**М.ГРУШЕВСЬКИЙ У ДОСЯГНЕННІ
ІДЕЙНО-КУЛЬТУРНОЇ СОБОРНОСТІ ТА ПОДОЛАННІ
НАДДНІПРЯНСЬКОГО ПАРТИКУЛЯРИЗМУ
В 1906–1907 рр. (за матеріалами щоденника)**

На основі щоденника, який повністю планується опублікувати в наступному році, поетапно простежено механізм перенесення наукової та політичної діяльності Михайла Грушевського зі Львова до Києва. Обґрунтовано його соборницькі проекти та шляхи їх реалізації. Розкрито ставлення «старої фамілії» (львівської) до ідеї переїзду в Київ та створення «нової фамілії» (київської), а також взаємини М.Грушевського з Київською громадою, журналами «Вік», «Громадська думка», «Рада» та петербурзькими українцями.

Ключові слова: *Наукове товариство імені Шевченка, Українське наукове товариство, Стара громада, «Вік», «Громадська думка», «Рада», «Український вестник».*

Михайла Грушевського як соборника історіографія загалом досі недооцінює. Хоча саме він відіграв ключову роль в об'єднанні двох Україн, у «зшиванні» південноукраїнської та північноукраїнської частин в одне культурне тіло. Процес цей набув практичних рис лише в 1905–1907 рр. Без цього періоду дуже складно було б говорити про спільну боротьбу УНР і ЗУНР за незалежність у 1917–1921 рр., про Акт злуки 1919 р. та й сучасну українську історію.

М.Грушевський потрапив до Львова 1894 р. внаслідок здійснення політики «галицького П'ємонту», яку домовилися проводити у середині 1880-х рр. лідери наддніпрянського та галицького українських рухів В.Антонович, О.Кониський, О.Барвінський. М.Грушевський мав розвинути загальноукраїнські культурно-громадські установи, щоб за слушної нагоди перенести їх у Київ як майбутню українську столицю. Така мить настала з російською революцією 1905 р. На середину 1900-х рр. не було серед живих О.Кониського, він помер 1900 р. Через вік і здоров'я (пішов із життя 1908 р.) майже припинив активну політичну роботу В.Антонович. О.Барвінський уже не вважався лідером українського руху Галичини та вийшов із націонал-демократичної партії. Свої позиції він втратив ще під кінець 1890-х рр. М.Грушевський виконав покладену на нього в 1894 р. функцію здійснювача політики «галицького П'ємонту». Цій ідеї він залишився до кінця вірним. Вона була одним із наріжних каменів усієї його громадсько-політичної діяльності.

Здавалося б, М.Грушевський мав більше підстав залишатися на Галичині та не кидатися у вир подій на Наддніпрянщині. Він осів у Львові, завів сім'ю, мав гарний дім, одружився з галичанкою, увійшов до світу місцевих нотаблів,

* Гирич Георг Борисович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, завідувач відділу джерелознавства нової історії України
E-mail: ihor_hyrych@ukr.net

які хотіли розділити з ним моральну владу над українським суспільством краю, став шанованою людиною як професор Львівського університету та голова Наукового товариства імені Шевченка. Сконцентрував у своїх руках значну фінансову потугу, творив нову українську інтелігенцію на базі товариства та університетського семінару, активно керував Видавничою спілкою, розгорнув повномасштабне видавництво навколо «Літературно-наукового вістника». Розбудовував матеріальну базу своїх інституцій, придбав будівлі для НТШ. І все ж відразу вирішив залишити обжиту галицьку столицю та зробити ставку на Київ, обравши дуже непевну й хитку ситуацію в підросійській Україні, що перебувала під царською деспотією, пожертвувавши розбудованою структурою у Львові. Він мав розпочинати своє життя в Києві з нуля, обзаводитися житлом, перевозити родину, яка не звикла до російський порядків. Власті в будь-який момент могли закрити і «ЛНВ», і Українське наукове товариство як «мазепинські», «антидержавні» інституції. Бачачи послідовність дій М.Грушевського у цьому напрямі, не можемо не зауважити високих ідейних спонук його акції.

Про початки перенесення М.Грушевським структур загальноукраїнського характеру до Києва в 1905 р. ми вже писали¹. Тут спробуємо відновити подальший хід подій у 1906–1907 рр. згідно з подією канвою щоденника Михайла Сергійовича за 1904–1910 рр.², який тепер готується до повного видання у 18–19-му томах п'ятдесятитомного зібрання творів М.Грушевського.

Радше з підстави говорити не стільки про перенесення зі Львова до Києва журналу «ЛНВ» і НТШ/УНТ, скільки про редуплікацію – подвоєння цих інституцій, їх клонування в наддніпрянських умовах. М.Грушевський не ліквідував редакцію у Львові, а творив паралельну в Києві. Часопис друкувався як у Львові (для України Західної), так і в Києві (для України Східної). Існували дві контори журналу: київську очолював Ю.Сірий (Тищенко), львівську – В.Козловський. Але редакційна праця вже відбувалася не у Львові, а саме в Києві. Аналогічно УНТ в Києві – це було нове наукове товариство, яке попри подібність до НТШ мало й свої особливості, проте воно в головних рисах повторювало НТШ – було його копією для підросійської України. Треба також мати на увазі не лише «ЛНВ» та УНТ, але долю старих видань Київської громади (ідеться передусім про «Киевскую старину»), а також і про спільну всеукраїнську газету в Києві «Громадська думка»/«Рада», котра видавалася під ідейним керівництвом М.Грушевського як лідера українського національно-визвольного руху.

Ті співробітники М.Грушевського, що залишалися у Львові, не були у захопленні від ідеї переносу «ЛНВ» і НТШ до Києва. На зміну «старої фамілії» (І.Франко, В.Гнатюк) М.Грушевський творив нову (І.Джиджора, Ю.Сірий) – саме остання допомагатиме здійснювати практичні кроки у задуманій справі. При перенесенні М.Грушевському довелося долати спротив тих культурних установ Києва, які прагнули залишатися при старому ідейному багажі,

¹ Див.: Гирич І. Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (за його щоденником) // Український історик. – 2007–2008. – Ч.3/4. – С.229–233; Його ж. Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (За його щоденником) // Його ж. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – К., 2016. – С.274–351.

² Щоденник М.Грушевського // Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.1235.– Оп.1. – Спр.25.

ідеологічно перебуваючи на сервілістичних позиціях щодо російської культури й політики. Стара Київська громада під проводом В.Науменка стояла опозицією до Загальної української безпартійної демократичної організації В.Антоновича та О.Кониського, їх взаємовідносини заслуговують на окреме висвітлення.

Молоді українські сили, що гуртувалися навколо видавництва на паях «Вік», були найближчими спільниками М.Грушевського наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., але після переїзду до Києва Б.Грінченка й пов'язання з останнім С.Єфремова відбувся дрейф «віківців» від М.Грушевського у бік наддніпрянського партикуляризму. «Гоголівці» (С.Єфремов, В.Дурдуківський, Б.Грінченко, М.Загірня мешкали в Києві на вул. Гоголівський, 27) теж стали опозицією до М.Грушевського, не співчуваючи ідеї переносу. Окреме місце займали пертрактації М.Грушевського з Петербургом. Союзником львівського історика став О.Лотоцький і почасти П.Стебницький, але інші українські петербуржці радше поділяли позицію київських старогромадівців і В.Антоновича стосовно проєктів М.Грушевського. У Києві союзниками останнього стали Є.Чикаленко і В.Леонтович. Опосередковано зі справою здійснення політики культурного «галицького П'ємонту» були пов'язані й політичні кола віденської та галицької парламентських репрезентацій (К.Левицький, Є.Петрушевич та ін.). Депутати («посли»), міцно заангажовані в австрійську політику, були зацікавлені в перенесенні установ М.Грушевського до Києва, але, з іншого боку, хотіли пристігнути його політичну діяльність до вузькогалицької політики західноукраїнських кіл, чого не бажав сам львівський професор, котрий позиціонував себе борцем як із галицьким, так і наддніпрянським партикуляризмом/сепаратизмом. До всього слід додати потужний опір ідеї М.Грушевського з боку політиків і громадської думки росіян у Російській, та поляків – в Австро-Угорській імперіях.

Як бачимо розклад сил перед акцією М.Грушевського був переважно неприхильним, він мав навколо себе не стільки симпатиків, скільки скептиків, а то й прихованих та відвертих супротивників. На перших порах, у 1905–1906 рр., у нього практично не було союзників, на кого можна було б зіпертися. Лише незламна воля, послідовне нав'язування власної думки більшості дозволили М.Грушевському перемогти, а Україна отримала перші плоди спільної діяльності галицько-наддніпрянської еліти на терені всеукраїнської столиці.

Нижче спробуємо послідовно розглянути всі ланки протистоянь, з яких М.Грушевський вийшов переможцем.

Підготовчі дії М.Грушевського з реалізації сборницького проєкту в 1905 р.

Подання місцевій російській владі щодо дозволу на видання «ЛНВ» у Києві М.Грушевський зробив ще 20 грудня 1904 р., коли Петербурзька академія наук висловила побажання про скасування заборони на українське слово³.

³ *Грич І.* Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (за його щоденником). – С.232–233.

Свій соборницький проект М.Грушевському довелося вести через столичний Петербург, де його правою рукою став О.Лотоцький – відданий прихильник ідеологічної лінії голови НТШ. У травні 1905 р. у відповідь на сподівання історика стосовно можливості заснування «на Великій Україні» україномовного часопису він писав, що кияни «української орієнтації» марно сподіваються на швидкий дозвіл російських властей. Більше надій він покладав на петербурзький російськомовний журнал «Сын Отечества», який пропонував перетворити на рупор української справи, але розумів що редакція не захоче очевидно цього робити, посилаючись на брак місця у виданні⁴. Побоювання О.Лотоцького справдилися: уже у червні «Сын Отечества» не вмістив замітку М.Грушевського зі Львова «На злобу дня»⁵.

7 березня 1905 р. історик занотував у щоденнику розмову з Є.Чикаленком про потребу журналу в Росії й готовність їхати з «компанією» до Києва. Проте з середини 1905 р. почалися контрзаходи Б.Грінченка та С.Єфремова видавати свій журнал без участі М.Грушевського й галичан. Із наміром прозондувати галицький ґрунт до Львова з Києва прибув сам Б.Грінченко (запис у щоденнику від 6 червня 1905 р.). Із ним у М.Грушевського стосунки не заладилися від ранніх часів, натомість з С.Єфремовим творчі взаємини були дуже тісними та плідними. Останнього М.Грушевський сподівався залучити до щільнішої співпраці в Києві. І не лише у «ЛНВ». У листі від 4 (13) вересня 1905 р. М.Грушевський повідомляв С.Єфремову про плани видавання в Києві газети, прообразу «Громадської думки», в якій керівну функцію мав виконувати львівський професор. Він розпочав пайовий збір коштів. Головну суму обіцяв дати поляк-українофіл К.Володкович. Разом зі В.Симиренком і Панкієвим вони виділяли по 5 тис. руб. По 2,5 тис. обіцяли дати Є.Чикаленко, В.Лесевич і В.Леонтович, 2 тис. М.Грушевський давав за себе та НТШ⁶.

Існувала думка видавати російськомовну загальноукраїнську газету в Петербурзі. Львівський історик покладався на широкі автономістичні заходи в російській столиці з боку інших недержавних народів і на хвилі їхньої підтримки намагався творити український часопис. У серпні 1905 р. планувався з'їзд національних меншин Росії. Але відкриття його відтягувалося, адже була не відома позиція кавказців та поляків у Державній думі. Паралельно мав відбутися московський з'їзд земських діячів у питанні про автономію. О.Лотоцький поки що відрадив М.Грушевського їхати відразу в Петербург⁷.

У жовтні 1905 р. почав визрівати план україномовної газети в Києві. Наприкінці місяця у Львові відбулася нарада між киянами, яких представляв Ф.Матушевський, і львів'янами (М.Грушевський, І.Франко, В.Гнатюк). М.Грушевський знову висловив бажання про перенесення «ЛНВ» на Наддніпрянщину⁸.

⁴ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.613. – Арк.354–357.

⁵ Там само. – Арк.380–391.

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського. – Ф.317. – №296.

⁷ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.613. – Арк.231–232.

⁸ *Грушевський М.* Щоденник // Український історик. – 2006/2007. – Ч.4 (172)/1-2 (173-174). – С.67. Запис за 24–26 жовтня 1905 р.

У кінці жовтня О.Лотоцький у складі делегації побував на прийомі у прем'єр-міністра Росії С.Вітте, де той повідомив про скасування заборон на українське слово. Обіцяли дозволити часопис «Вік» у Києві та газети в Катеринославі, Полтаві, Харкові, Одесі, Кам'янці-Подільському. Утім О.Лотоцький сумнівався щодо здійснення таких райдужних перспектив⁹.

У цей самий час М.Грушевський виклав у листі до О.Лотоцького план творення в Києві осередків для пропагування культурної соборності. На що адресат історика відповідав:

«План Ваш – строгий і сміливий. Проведення його – то мрія кількох десятиліть, коли українці працювали в Галичині в надії перевести колись результат тої праці на сей бік кордону. Ви кажете, що тепер вже прийшов час се зробити. Рішучо згоджуюся з Вами, але з одною виїмкою [...] не палити за собою кораблів у Галичині [...] Коли Україна не заявить себе зараз солідною культурною роботою – побіч необхідної політичної – то упаде вона так, що піднятися їй після буде в сотню разів трудніше»¹⁰.

Порада виявилася слухною, адже М.Грушевському не стільки довелося відчувати сприяння в нібито рідному середовищі, скільки стикатися з нерозумінням, заздрістю, а іноді навіть ворожістю. Отже непохитної віри в успішність соборницького проекту М.Грушевського в О.Лотоцького не було. Він радше міг повірити, що справа ця завалиться через кволість і пасивність наддніпрянських українців над розбудовою установ М.Грушевського. Щоб не сталося несподіваного провалу через апатію місцевих кадрів, М.Грушевський проектував не заснування чогось зовсім нового, а відбрунькування наявних у Львові інституцій як їхніх відділів, філій – коли експеримент не вдасться треба було мати можливість повернутися, щоб згодом, за іншої нагоди, спробувати ще раз. Водночас О.Лотоцький визнавав, що іншої людини, яка могла б здійснити цей проект, в Україні не було. Він писав М.Грушевському:

«“Без лєсті” скажу, що Ви – єдиний чоловік, що міг би взяти на себе сю місію. У Вас єсть для того талан, енергія, наука. У Вас єсть також “опит и практика – великое дело” [...] Ви знаєте наших шановних земляків – по своїх замахах – хуторських генералів, а по вдачі – гоголівських Пацюків, що воліли, аби їм все само в рот падало. Найбільш боюся я, що Ви не досить оцінюєте ті їх риси і що через то можете після розчаруватися. Треба розчаровуватися зразу і навіки, щоб після усі неприємності були звичайним ділом, а приемність – несподіваним сюрпризом»¹¹.

⁹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.613. – Арк.386–387.

¹⁰ Там само. – Арк.245–247. У спогадах О.Лотоцький об'єктивно підтверджував напрям листувань і порад щодо перенесення «ЛНВ» і НТШ. Він повторював свою пораду «не палити кораблів», адже ситуація в Росії з політичного боку непевна, давався взаки сильний брак кадрів (див.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Т.3. – Варшава, 1934. – С.354–355).

¹¹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.613. – Арк.246–247.

У листопаді 1905 р. з'явилася ідея творення тимчасової редакції газети в Петербурзі¹², і М.Грушевський був готовий віддатися цій справі¹³. Кияни не виявляли бажання перенесення «ЛНВ» до Києва, як і не прагнули, щоб М.Грушевський керував газетою, яку планували не для інтелігенції, а для селянства¹⁴. Грінченківці наприкінці листопада переконували Є.Чикаленка давати гроші на своє видання – журнал «Нова громада», без «галичан і М.Грушевського», який дозволила цензура. У грудні у своєму щоденнику історик констатував: «Нас там не хочуть»¹⁵.

Нехить львівської «старої фамілії» М.Грушевського щодо планів перенесення «ЛНВ» у Київ

Основою львівської «фамілії» М.Грушевського (наближеного до голови НТШ кола людей, які допомагали йому вести культурно-наукову працю на галицькій ниві) від часів очолення Наукового товариства імені Шевченка та до 1906 р. були І.Франко, В.Гнатюк і С.Томашівський. Саме ці люди ділили з М.Грушевським відповідальність за функціонування НТШ і «ЛНВ». Були й інші наближені до «фамілії» постаті, як-от І.Труш, на котрому була мистецька складова, Д.Лукіянович, що опікувався справами Видавничої спілки. Частим гостем М.Грушевського був психолог І.Копач. Проте саме від перших трьох залежала підтримка на плаву інституцій М.Грушевського. Про «фамілію» ми вже писали раніше, окремо досліджувалися і взаємини Михайла Сергійовича зі І.Франком¹⁶.

Підходячи з позицій практичного інтересу до соборницького проекту, І.Франко та В.Гнатюк розуміли, що для того, аби продовжувати співробітничати й одержувати платню за «ЛНВ» (у «Записки НТШ» вони могли й надалі писати, адже УНТ мало свій друкований орган – «Записки УНТ в Києві») тепер треба буде переїжджати до Києва. А це було неможливо як для першого, так і для другого: в обох погіршилося здоров'я, давався взнаки поважний вік, були родини (у І.Франка – багатодітна, що не сприяло переселенським настроям). Тому не висловлюючись проти самої акції (адже обидва були ідейними соборниками) до справи перенесення інституцій вони поставилися дуже прохолодно, здебільшого відраджуючи М.Грушевського.

Проїснувала «стара фамілія» до жовтня 1907 р. Продатував завершення спільної акції «першої кліки» професора сам М.Грушевський у своєму щоденнику. За 12–13 жовтня він занотував: «Відбули засідання секції, і по ній була розмова – висловив я свої жалі Франкові і Гнатюкові (зачав рано

¹² Грушевський М. Щоденник. – С.68.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – С.70.

¹⁵ Там само. – С.71.

¹⁶ Див.: Гирич І. Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (за його щоденником) // Його ж. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – С.274–351; Його ж. М.Грушевський та І.Франко: громадське і приватне // Там само. – С.604–678; Його ж. М.Грушевський і І.Франко: до історії взаємин // Український історичний журнал. – 2006. – №5. – С.35–67; Іван Франко на сторінках щоденника Михайла Грушевського 1904–1910 рр. // Неопалима купина. – 2007. – Ч.1/2. – С.124–144.

перед Франком). Гнатюк відгризався. Томашівський взяв ролю примирителя. Наврядчи що буде з того. Розійшлася наша фамілія»¹⁷. І головною причиною її «розходження» була важка хвороба І.Франка, а друге, не менш важливе, – перенесення «ЛНВ» до Києва.

У франкознавчій літературі радянського часу було загальним місцем звинувачувати М.Грушевського в тому, що переїзд «ЛНВ» до Києва залишив Івана Яковича без шматка хліба. М.Грушевський сподівався на співробітництво зі І.Франком як автором, чого, утім, не відбулося через хворобу літератора. Він міг би одержувати гроші як гонорари за публікації у журналі, якби мав можливість писати в такому темпі та кількості, що й раніше¹⁸. Коли ж поставити на терези важливість збереження у «ЛНВ» І.Франка як редактора та справу долучення Великої України до загальнонаціонального проекту, міркування суспільного всеукраїнського інтересу виглядають без порівняння важливішими. Власне у М.Грушевського у цьому питанні й не було іншого вибору. Щоб робити Україну українською необхідно було переносити «ЛНВ» до Києва.

Спочатку всіх трьох співробітників М.Грушевського, за наполяганням останнього, було включено у число кореспондентів першої наддніпрянської української газети «Громадська думка». С.Томашівський із подачі М.Грушевського написав для часопису в Києві інформативну рецензію про вихід видання «Науковий збірник, присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904)» (Львів, 1906 р.). 9 березня 1906 р. у «Громадській думці» (ч.55) з'явилося редакційне звернення «До наших галицьких товаришів», яке мало форму роз'яснень дописувачам із Галичини, котрі нарікали на відмову друкувати їхні статті або на значні редакційні й мовні втручання в тексти. У зверненні висловлювалося побажання до галицьких кореспондентів, чий матеріал редакція вважала надзвичайно важливими, «писати популярно, дуже простою народньою мовою, – такою, якою говорить у нас народ [...]. Рукописи мусять бути писані дуже чітко і не тісно, щоб поміж рядками zostавалося досить місця на виправки».

На останній сторінці того ж таки числа газети було подано коротку «Відповідь редакції. Д[оброді]ві С.Томашівському», в якій містилися нарікання на нібито незрозумілу наддніпрянцям мову, і на те, що селянинові, мовляв, нецікаво читати прізвища й назви статей, уміщених в ювілейному збірнику. Коли брати фактичну сторону справи, то вона виглядала суттєво виписаною. Проте існували певні нюанси, що дозволяли М.Грушевському вважати цю замітку провокацією. Збірник на пошану створювався як витвір осіб, котрі визнавали необхідність покінчення у громадському житті з таким явищем, як роздвоєність національної ідентичності – малоросійською самоідентифікацією інтелігенції «на Великій Україні», рутенством і москвофільством на Галичині. М.Грушевський у передмові представлявся як представник Великої України, який здійснює головну ідею політики «галицького

¹⁷ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.162.

¹⁸ Докл. див.: *Гирич І. М.Грушевський та І.Франко: громадське і приватне.* – С.604–678.

Пемонту» для того, щоб спільну культурну матрицю згодом перенести на підросійську Україну. Збірник присвячувався 10-річчю перебування М.Грушевського у Львові. Ювілей цей припадав на 1904 р., а у світ збірник виходив 1906 р., оскільки символізував початок здійснення тих прагнень української еліти, яка в 1880-х рр. і започатковувала політику «нової ери». Отже збірник мав символічне значення, і допис С.Томашівського зовсім не був звичайною рецензією. Формальні зауваження сприйнялися М.Грушевським як виступ проти тієї великої ідеї, яка за ним стояла. Називаючи й історика «галичанином» редакція, можливо підсвідомо, ображала його, адже він навпаки – завжди підкреслював свою наддніпрянськість, а тут його «свої» публічно вважають за «чужого» – представника Західної України, якого вже не чекають у Києві. Не могла здивувати й форма подачі зауваження – нею редакція газети фактично підтверджувала агітаційні атаки чорносотенців про «штучну мову» й різниці культурних уподобань між галичанами і наддніпрянцями, що підважувало ідею соборності. Логічним було б з'ясувати ці питання у приватному листуванні, а не виносити їх на очі широкої публіки. Тому М.Грушевський вирішив діяти рішуче та швидко.

У березні 1906 р. у своєму щоденнику він записав: «Самі прикrostі: в “Громадській думці” появилась відповідь Томашівському, і стаття до галичан; се виходить просто на провокацію; думаю зібрати колективну заяву, щоб зняли наші імена з листа співробітників»¹⁹. І.Франко та В.Гнатюк зовсім не хотіли приставати на демарш щодо киян, але піддалися тиску М.Грушевського. «Гіркий світ, – занотував історик, – а на рішучий виступ теж енергії не мають; з заявою до “Громадської думки” криються»²⁰. 17 березня М.Грушевський підготував відповідний лист і зустрівся з усіма трьома «фаміліятами» у «Віденській кав'ярні» Львова. «Франко пристав на гадку, – писав він, – а Гнатюк хилився, але в кінці стало на тім, щоб післати заяву»²¹. Концепт листа М.Грушевський відчитав членам «фамілії» 20 березня та відправив на адресу «Громадської думки».

Наприкінці березня 1906 р. у Львові перебував Є.Чикаленко. Розмови про спільну культурно-громадську акцію відбувалися за присутності «фамілії». М.Грушевський неодноразово говорив про щирість товаришів по суспільній праці у соборницькій справі²². Такої відвертої позиції від одностумців по НТШ та «ЛНВ» він не відчував ще від кінця 1905 р.

Чи свідомо «виписав» М.Грушевський І.Франка з «ЛНВ»? Ні, навіть улітку 1906 р. він ще намагався зацікавити останнього перспективами співпраці з київською редакцією «ЛНВ». Оскільки І.Франко залишався у Львові М.Грушевський проектував тимчасово відправити до редакції в Київ свого учня – І.Джиджору. І з ними двома він обговорював плани про заснування в місті філії книгарні та залучення кореспондентів²³. 18–19 липня того ж року

¹⁹ Щоденник М.Грушевського, запис від березня 1906 р. // ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.109.

²⁰ Щоденник М.Грушевського, запис від 14 березня 1906 р. // Там само. – Арк.109 зв.

²¹ Щоденник М.Грушевського, запис від 17–20 березня 1906 р. // Там само. – Арк.110.

²² Щоденник М.Грушевського, запис від 25–26 березня 1906 р. // Там само. – Арк.111 зв.

²³ Щоденник М.Грушевського, запис від 16 липня 1906 р. // Там само. – Арк.122 зв.

М.Грушевський знову веде розмови зі І.Франком, «але на мої київські проекти Франко висуває різні скептичні міркування»²⁴.

4 жовтня М.Грушевський у Львові проводив засідання Видавничої спілки у справі перенесення друку до Києва. Він звертає у щоденнику увагу на реакцію І.Франка, найбільшої творчої сили: «Франко як маринований. Один мусів давати собі репліки. Сумний настрої огорнув мене»²⁵.

Коли вже питання початку друку «ЛНВ» у Києві було вирішено в листопаді 1906 р. у М.Грушевського з І.Франком відбулася розмова на тему «кислоти», яка тече від членів «старої фамілії» до Києва. Останній стверджував, що не казав нічого поганого про М.Грушевського²⁶. 6 грудня 1906 р. той провів нараду зі співробітниками з приводу перенесення журналу до Києва. Підтримували І.Труш і М.Лозинський, а І.Франко взагалі не прийшов²⁷. Через три дні, 9 грудня, Михайло Сергійович написав у «Раду» статтю про початок виходу в Києві «ЛНВ». Цей матеріал він попередньо публічно прочитав за присутності С.Томашівського та І.Франка. «Франкові стаття здалася заважкою написаною», – відзначав історик²⁸. Він ще раз її прочитав уголос і нічого такого не завважив. І.Франко не хотів цього переносу, він відчував, що йому буде важко писати для нового «ЛНВ».

Поряд зі «старою фамілією» М.Грушевському треба було з'ясувати питання щодо підтримки соборницької ідеї лідерами національно-демократичної партії, які керували українською політикою на Галичині. Останніх М.Грушевський своєю чергою звинувачував у крайовому сепаратизмі. Провід націонал-демократів стояв за конфліктами у середині НТШ на початку 1900-х рр. Дуже напруженими були стосунки М.Грушевського з лідером ендеків К.Левицьким. Опозиція у середині НТШ (С.Дністрянський, І.Горбачевський, В.Шухевич та ін.) завжди мала підтримку з боку «Тіснійшого комітету» (ЦК) націонал-демократичної партії. Ця ситуація змусила М.Грушевського вийти з її лав, хоч він був одним із членів-засновників партії в 1899 р. Націонал-демократичні політики, члени Галицького сейму та австрійського парламенту, об'єктивно були зацікавленими у від'їзді опозиційного їм політика, якого не вдалося переагітувати на свій бік, зробити прихильником австрійської орієнтації в політиці, як це сталося під їхнім впливом з одним із головних представників «фамілії» – С.Томашівським. М.Грушевський завжди керувався пріоритетним інтересом Великої України порівняно з Галичиною з огляду на кількісне переважання підросійського українства над підавстрійським. За відкритої підтримки австрійської політичної орієнтації соборницький проєкт ставав неможливим для реалізації. Занадто сильними були проросійські настрої серед інтелігенції в російській Україні. Подвійна національна самоідентифікація робила наголос на виборі представником Великої України російської політичної нації з підпорядкуванням російській національній ідеї з

²⁴ Там само.

²⁵ Щоденник М.Грушевського, запис від 4 жовтня 1906 р. // Там само. – Арк.131 зв.

²⁶ Щоденник М.Грушевського, запис від 22 листопада 1906 р. // Там само. – Арк.134.

²⁷ Щоденник М.Грушевського, запис від 6 грудня 1906 р. // Там само. – Арк.138 зв.

²⁸ Там само.

її імперським прагненням нових завоювань на Заході, у тому числі Західної України.

Галицькі політики з позитивом сприйняли ідеї М.Грушевського. І побачили для себе той плюс, що Східна Україна через нього більше знатиме про Західну Україну, а це збільшить дивіденди українських націонал-демократів в їхній боротьбі з польським політичним впливом на Галичині. 11 грудня 1906 р. відбулася конференція лідерів націонал-демократів із групою М.Грушевського з приводу галицько-українських літературних і політичних відносин. Присутніми на ній були Л.Бачинський, В.Охримович, М.Заячківський, Л.Цегельський та Т.Ревакович. Від НТШ на зборах були О.Колесса, І.Франко, С.Томашівський, В.Гнатюк, І.Джиджора, М.Лозинський, Д.Лукиjanович. Ідеї М.Грушевського, за його визнанням у щоденнику, сприйняли «дуже прихильно». Йому було запропоновано увійти до «Тіснішого комітету» націонал-демократичної партії. М.Грушевський погоджувався, якщо це не в'ягатиме його партійною дисципліною. Л.Цегельський говорив про необхідність бодай позірною пов'язання. С.Томашівський підтримав таке входження. Відчувалося, що в нього існували певні домовленості з керівництвом і преференції у випадку, коли вдасться прив'язати М.Грушевського до стратегії націонал-демократів на Галичині. І.Франко зайняв подвійну очікувальну позицію, і «за», і «проти», коли так уважатиме М.Грушевський. «За» був і найвірніший учень останнього – І.Джиджора, Д.Лукиjanович вагався. М.Лозинський виступив проти²⁹.

12 грудня 1906 р. перемовини тривали. М.Грушевський виставив дві умови: 1) входження на правах гостей; 2) спілка з газетою «Діло», яка до цього часу постійно опонувала М.Грушевському та підтримувала його опозиціонерів. Керівництво націонал-демократів, схоже, визнало ці умови й у стосунках М.Грушевського з галицькою націонал-демократією настав нетривалий мир. 16 грудня часопис «Діло» передрукував статтю М.Грушевського з «ЛНВ» і вусами головного редактора Л.Цегельського обіцяв дальшу підтримку, визнаючи, що раніше воював із ним³⁰.

Того ж таки 16 грудня у М.Грушевського відбулася розмова з В.Гнатюком, яку він у щоденнику записав так: «Я сьому докоряв, що з Франком підозрівають мене, що я всякі жалі на них перевозжу на грошеві їх відносини. Гнатюк заперечував, аби він або Франко щось подібне казали: взагалі запевняв у щирості»³¹.

Ситуація між колишніми найбільшими моторами Наукового товариства імені Шевченка загострювалася й надалі. М.Грушевський у щоденнику за 6 і 9 березня 1907 р. відзначав, що його засмучує апатія І.Франка до вже київського «Вісника». Він продовжував тиснути на останнього, аби той давав щось на друк у видання, підконтрольні історикові. Іван Якович написав рецензію на журнал Старої громади «Україна», в якій проводив думки М.Грушевського про ідейне малоросійство часопису, відставання його від суспільних потреб. Цю рецензію читали публічно в редакції «Ради»³².

²⁹ Щоденник М.Грушевського, запис від 6 грудня 1906 р. // Там само. – Арк.138 зв.

³⁰ Щоденник М.Грушевського, запис від 16 грудня 1906 р. // Там само. – Арк.139 зв.

³¹ Там само.

³² Щоденник М.Грушевського, запис від 10 квітня 1907 р. // Там само. – Арк.13.

У Києві справи пішли, і Львів для М.Грушевського перетворився на «тиху пристань»³³. Підтримки з боку «старої фамілії» він уже зовсім не відчував і 12–13 жовтня 1907 р. констатував її кінець, мовляв, І.Франко водився з О.Сушком (істориком школи М.Грушевського, який поширював відому чутку про подорож того та І.Франка до Італії у вагонах різного класу), С.Томашівський робив різні зауваження щодо вад «ЛНВ»³⁴.

«Нова фамілія» – «нова кров» для здійснення соборницького проекту

Ключовою постаттю в «новій фамілії» став І.Джиджора³⁵. М.Грушевський починав його вводити в гурт «старої фамілії» ще в 1906 р. Символічно, що саме при І.Джиджорі М.Грушевський покликав 16 липня І.Франка й обговорював з ними план перенесення «ЛНВ» у Київ³⁶. Улітку 1906 р. І.Джиджору М.Грушевський запросив на конференцію з парламентською та сеймовою репрезентацією українських депутатів. У 1907 р. Іван Миколайович уже став головним виконавцем громадських доручень М.Грушевського в Києві, правою рукою його діяльності щодо перенесення спільних культурних здобутків до міста над Дніпром. 10–12 лютого 1907 р. разом зі І.Джиджорою М.Грушевський відвідав П.Житецького для підготовки матеріалу щодо спільного правопису киян і галичан у журналі. 11–17 червня М.Грушевський знову відрядив І.Джиджору до Києва, де загострювалася політична ситуація через розпуск І Державної думи, а він був єдиною людиною, хто міг відразу вирушити з Галичини до Російської імперії, і також єдиним, кому беззастережно довіряв М.Грушевський.

І.Джиджора налагоджував справу з друком «ЛНВ», писав статті в руслі суспільної концепції вчителя для «Ради», став «очима й вухами» голови НТШ у Києві, повідомляв про всі закулісні перемовини та новини з протиборчих кіл як у середовищі українського руху, так і у стані російських чорносотенців, губернаторської влади, цензури. Як знавець літературної мови, львівських видань професора, він допомагав із редагуванням «скриптів» (рукописів). Зустрічався за дорученням М.Грушевського з ключовими постатями, які підтримували його акцію.

На тимчасових правах помічника М.Грушевського в Києві був І.Кревецький, проте довірою І.Джиджори він не користувався. Лише допомагав останньому в роботі редакційної контори журналу. Зокрема 28–31 січня 1907 р. щоденник М.Грушевського зафіксував заклик І.Кревецького їхати до Києва, щоб провести перемовини з цензором О.Сидоровим, аби той не наказав закрити

³³ Щоденник М.Грушевського, запис від 9 травня 1907 р. // Там само. – Арк.149.

³⁴ Щоденник М.Грушевського, запис від 18 жовтня 1907 р. // Там само. – Арк.163.

³⁵ Докл. про співпрацю І.Джиджори з М.Грушевським див.: Пришляк В. Михайло Грушевський та Іван Джиджора: учитель і учень у світлі взаємного листування // Листування Михайла Грушевського: листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упор. С.Панькова, В.Пришляк. – К., 2008. – С.11–47 (серія «Епістолярні джерела грушевськознавства», т.4).

³⁶ Щоденник М.Грушевського, запис від 16 липня 1906 р. // ЦДАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.122 зв.

«ЛНВ». Лист цей було написано 22 січня, і в ньому він оповідав, як у розмові О.Сидорова з М.Синицьким (офіційним відповідальним редактором «ЛНВ») цензор сказав: «А Вістник пропагує сепаратизм, він старається розбити “руський” народ... Чому Ви не видаєте “Нової Громади”, – там ся справа не ставилася так остро. Ми дістали приказ з канцелярії генерал-губернатора слідити дуже строго за “Літературно-науковим вістником” і на щось подібного не дозволити»³⁷. Відігравши епізодичну роль, І.Кревецький повернувся до Львова й там незабаром пристав до опозиції голові НТШ, яку очолив С.Томашівський.

Найбільшою фігурою, яка допомогла М.Грушевському налагодити всі його видання від 1907 р. і до часів Першої світової війни, був Ю.Сірий (Тищенко), котрий працював у конторі як нелегал, тож мав документи на ім'я «Павла Пилиповича Лаврова»³⁸. Він став ключовою особою в «ЛНВ» (формував зміст журналу), вів книгарню «ЛНВ», провадив експедицію номерів, листувався та спілкувався з авторами і друкарями, виплачував іонорари, активно працював у Видавничій спілці, вів пізніше редакцію газети «Село», взаємодіяв із цензорами й т. п. Наддніпрянець Ю.Сірий випадково потрапив у поле зору М.Грушевського. До 1906 р. він був діяльним еседеком, брав участь у збройних сутичках під час першої російської революції, змушений був нелегально переїхати до Львова, де й був «завербований» М.Грушевським на працю у видавничій сфері.

У роботі редакції Ю.Сірому допомагав галицький українець Л.Будай (паспорт мав на прізвище «Михайла Котика», під таким ім'ям і проходив у листуванні історика). Л.Будай спільно з Ю.Сірим провадив редакційну діяльність київської контори «ЛНВ». Проте називати його представником «нової фамілії» не варто. Він був просто виконавцем розпоряджень М.Грушевського, і не мав права, як члени «старої фамілії», відстоювати свою думку.

Секретарем редакції «ЛНВ» у Києві став наддніпрянець Ю.Квасницький. Він працював ще на Б.Грінченка та на редакцію, що вела «Громадську думку» й «Нову громаду». А після закриття цих видань перейшов до М.Грушевського, де можна було заробити. За поглядами він був близьким до грінченківців і це насторожувало М.Грушевського. Коли Є.Чикаленко написав у листі, що хоче забрати Ю.Квасницького в «Раду», де залишилася більшість співробітників «Громадської думки» М.Грушевський запротестував, мовляв занадто сконсолідована група збирається в «Раді». Отже і Ю.Квасницького не слід зараховувати до «нової фамілії» – він був лише тимчасовим співробітником М.Грушевського в Києві.

Натомість до «нової фамілії» можна зарахувати галичан М.Мочульського та М.Лозинського. Обидва активно співпрацювали в «ЛНВ». Але якщо літературознавець М.Мочульський більше допомагав у львівських справах і ніби замінив собою І.Франка та В.Гнатюка, то суспільствознавець М.Лозинський

³⁷ Там само. – Спр.567. – С.22–23.

³⁸ Докл. див.: Мельник О. Михайло Грушевський та Юрій Тищенко: розмова упродовж двох десятиліть // Листування Михайла Грушевського: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упор. О.Мельник. – К., 2012. – С.14–48 (серія «Епістолярні джерела грушевськознавства», т.6).

долучився й до київських видань М.Грушевського. Багато писав він і для «Ради».

Між «старою» й «ноюю» «фаміліями» була та відмінність, що в першій перебували люди, рівнозначні з М.Грушевським за науковим і громадським значенням. Усі вони були концептуалістами з власним баченням шляхів розвитку України. У «фамілії» мали своє вагоме слово, яке брав до відома М.Грушевський. Навіть коли він ухвалював власне рішення, то змушений був переконувати, аргументувати, а іноді приставати на іншу думку, коли члени «фамілії» виступали разом. У матеріальному розумінні І.Франко, В.Гнатюк, С.Томашівський були лише частково залежними від М.Грушевського, оскільки перебували на платній роботі в НТШ, але мали й інші заробітки, як-от гонорари за численні праці, читання лекцій тощо. До того ж за віком вони майже не поступалися М.Грушевському. І.Франко був на десять років старшим, а В.Гнатюк і С.Томашівський – на декілька років молодшими. «Нова фамілія» – це був гурт фінансово залежних людей, представників молодшого покоління, які народилися в 1880-х рр. Їх стосунки ґрунтувалися на взаєминах шанованого вчителя й молодших послідовників. М.Грушевський виступав метром, а учні мали лише прислуховуватися та виконувати його побажання, рішення. Не всі з них мали повну вищу освіту, як, приміром, Ю.Тищенко (Сірій).

У наступні роки відбувалося омолодження «нової фамілії». Упродовж 1908–1910 рр. до неї ввійшли етнограф О.Роздольський, літературознавець М.Євшан (Федюшка), М.Залізник, історик громадського руху й бібліограф В.Дорошенко. Останнього, власне, можна вважати проміжною ланкою між початковою «ноюю фамілією» та її новим доповненим складом. До нової версії «нової фамілії» зі «старої – нової» долучилися лише І.Джиджора (уже як головний лідер) та Ю.Тищенко.

Звісно, можемо говорити про умовність такого поділу, адже тут ми не врахували ще учнів історика по Львівському університету. Таких, як І.Крип'якевич, М.Кордуба, В.Герасимчук. Утім їх М.Грушевський і не використовував у своїх суспільно-політичних акціях (а саме це – головний критерій потрапляння у число членів «фамілії»). Слід також назвати й людей, які склали своєрідну київську «нову фамілію». Відбувалося це поступово в 1906–1912 рр., коли в київській редакції фактично постала нова видавнича група (Л.Старицька-Черняхівська, В.Леонтович, О.Олесь (Кандиба)).

Протистояння М.Грушевського зі Старою київською громадою

Стара київська громада склалася як ідеологічний гурток однодумців на початку 1890-х рр. Його друкованим органом був журнал «Киевская старина» (1882–1906 рр.), лояльно налаштований до російської влади загалом та до факту російського культурного впливу на Україну зокрема. Тут уважали за нормальний стан вірнопідданство щодо імперії та плекання українофільського культурництва на противагу політичному українству. Усі трое редакторів

«Киевской старинь» – Ф.Лебединцев, О.Лашкевич, В.Науменко – належали до ліберального кола українофілів, але російських державників. Проте у часи перших двох ідеологічний вплив на журнал справляв В.Антонович, що дозволяло провадити через видання ідеї українського політичного культурництва. Але з виходом В.Антоновича та О.Кониського з Київської громади у середині 1880-х рр. остання перетворилася на речника лише неполітичного культурництва. Цю ідеологію сповідували В.Науменко, І.Луцицький, О.Лазаревський, Є.Ківлицький, О.Левицький. Стара громада стала антиподом заснованій у 1897 р. Загальноукраїнській безпартійній демократичній організації (ЗУБДО) з В.Антоновичем і О.Кониським на чолі. Стара громада та її лідер В.Науменко не сприймали тези «Галичина – український Р'ємонт», будучи прихильниками російської національної ідеї, вірили в можливість узгодження її з українським культурним, але не політичним інтересом.

До М.Грушевського керівництво Старої громади ставилося від початку як до «відпоручника» В.Антоновича й О.Кониського, його діяльність уважали «австрофільською», а політичну позицію – «антиросійською». Російську національну ідею В.Науменко сприймав як даність, до котрої треба пристосовуватися, а не з якою слід боротися. Політика Старої громади полягала в пошуку союзників у таборі «кадетствующих» росіян, що мали «зглянутися» над українською інтелігенцією й дозволити в обмежених рамках національну освіту, літературу, науку.

Стара громада не воювала з М.Грушевським та його установами, але й не брала участі в них. Як автори її члени писали свої праці російською, воліючи друкуватися в ліберальних виданнях Петербурґа, Москви. Під тиском «віківців» С.Єфремова й В.Доманицького у рубриках «Хроніка» і «Критика» друкувалися матеріали «на злобу дня», але принципових кроків до зміну формату В.Науменко в «Киевской старине» робити не збирався.

Переносячи «ЛНВ» до Києва, М.Грушевський не бажав конкуренції з боку «Киевской старинь», що могло розбити й так незначні літературні сили між трьома напрямками: українофільським (старогромадівським), партикулярним (наддніпрянським «Нової громади») та всеукраїнським («вісниківським» М.Грушевського). Кволе українське суспільство Києва не могло утримувати відразу три видання – реально могло існувати лише одне. «Киевская старина» була дотаційним проектом. А ці гроші надходили з того ж джерела, що й кошти для «Нової громади» та почасти «ЛНВ» – із бюджету В.Симиренка, Є.Чикаленка, В.Леонтовича.

В.Науменко, розуміючи патову ситуацію, а також неприхильне ставлення В.Симиренка та Є.Чикаленка до його політичної лінії, не хотів втрачати «Киевскую старину» й пропонував модернізувати останню в «Україну», змінивши назву, а не сутність видання. Під такою новою назвою журнал виходив весь 1906-й рік, поки остаточно не було визнано під тиском М.Грушевського, що це видання виконало свою історичну суспільну місію на період українофільства та має поступитися місцем загальноукраїнському «ЛНВ», який стоїть на соборницьких національних позиціях, покінчив із мовним утравізмом і пропагує ідею української окремішності від Росії.

М.Грушевський при перебуванні в Києві мало зустрічався з В.Науменком. Та й той не прагнув зближення з М.Грушевським, розуміючи, що переконаати останнього у продовженні малоросійської лінії у його журналі не вдасться. Але такі зустрічі були необхідними, щоб законним способом припинити друк «Киевской старины». Під 27 серпня 1906 р. у щоденнику історика є запис про нараду між В.Науменком та І.Стешенком у зв'язку з ситуацією у «Громадській думці» та «ексклюзивністю компанії», яка цю газету робить³⁹.

Закриття «Киевской старины» було болючою справою для всіх її давніх симпатиків. Окрім В.Науменка, видання захищав і секретар редакції О.Левицький, і К.Мельник. Сьогодні може виникнути спокуса звинувачувати М.Грушевського у загибелі добротного історико-краєзнавчого часопису. Проте до оцінки такого рішення треба підходити, маючи на увазі дві важливі обставини: 1) чи можливо було й надалі фінансово підтримувати видання, яке мало більше антикварну цінність як збірка цікавого архівного матеріалу, але було малоцінним під кутом зору тодішніх суспільно-політичних завдань українського руху; 2) відсутність належної кількості передплатників, які могли б утримувати його «на плаву». Натомість тираж «ЛНВ» із першого ж року був більшим удвічі за наклад «Киевской старины», що красномовно свідчило про вподобання публіки.

Чи переймався М.Грушевський фактом відсутності джерелознавчого видання із закриттям «Киевской старины»? Думається, так. Не випадково він відразу заснував у Києві «Записки УНТ», що фактично продовжували той самий жанр наукової літератури, а згодом заснував ще й «Україну» як науково-популярний журнал. Отже замість однієї «Киевской старины» постало два часописи. До того ж суто національного, а не амбівалентного характеру.

Байдуже ставлення до заходів львівського професора з боку старих прихильників «нової ери» (В.Антонович, К.Мельник-Антонович, О.Левицький)

В.Антонович із О.Кониським відправляли М.Грушевського до Львова з напутнім словом повернутися в Київ зі спільним культурним надбанням. О.Кониський на 1906-й рік уже помер. Обидва вчителі залишалися вірними народовському курсу, і здавалося (це стало аксіомою у загальних курсах історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст.), що В.Антонович буде ревним союзником М.Грушевського, підтримуватиме того в усіх соборницьких починаннях, які власне й започатковувалися ним спільно з О.Барвінським на початку 1880-х рр. Проте не так сталося, як гадалося⁴⁰. Часи змінилися, Володимир Боніфатійович підупав на здоров'я, із політика він перетворився на археолога, відійшов від активної громадської роботи. Від підтримки М.Грушевського

³⁹ Щоденник М.Грушевського, запис від 27 серпня 1906 р. // ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.126.

⁴⁰ Докл. про стосунки М.Грушевського й В.Антоновича див.: *Гурич І.* М.Грушевський та В.Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // *Його ж.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – С.453–485.

у справах НТШ усунувся майже повністю. Обіцяних наукових праць для «Записок НТШ» і «ЛНВ» не давав.

Однією з причин охолодження взаємин між М.Грушевським і В.Антоновичем стала зміна головою НТШ напрямних політичної лінії. Він переглянув своє ставлення до О.Барвінського та старих народолюбів, почав орієнтуватися на І.Франка й молодих радикалів. Це підтверджують спогади іншого учня В.Антоновича – чернігівця А.Верзилова, який писав: «Як мені під час київського археологічного з'їзду казав Т.Рильський, у Антоновича попусувались відносини з Грушевським на ґрунті політики, і то галицької переважно»⁴¹.

У 1906 р. в Києві силами професури місцевого університету та представниками Старої громади відзначили 35-річний ювілей професорської діяльності В.Антоновича. М.Грушевський одержав листа від професора М.Довнара-Запольського із запрошенням узяти участь в ювілейному збірнику. В.Антоновича вшановували як «малоросійського» історика, котрий, належачи до «російських» істориків, розробляв «обласну» минувшину «Південно-Західного краю». Називався збірник «Сину України», але за сутнісними ознаками це було бажання російської історіографії за старою звичкою привласнити собі українського історика. М.Грушевський зайняв принципову позицію – він прагнув відзначення В.Антоновича як українця. Хотів зробити явним те, що сам В.Антонович завжди побоювався афішувати. Цікава реакція М.Грушевського у щоденнику. Він писав про жаль М.Довнара-Запольського від того, що «первые малороссы» не ідуть за ними, коли вони надумали виручити їх в їх індиенції й справити їм ювілей «українського діяча», як пани справляють весілля довголітній слугі»⁴².

Нам нічого не відомо про лист-відповідь М.Грушевського. Але після М.Довнара-Запольського йому написав О.Левицький із тим самим проханням. М.Грушевський розумів, що промовчати ювілей (нехай і не круглий), не можна, і «треба ладити привіти»⁴³. До слова, вплив М.Грушевського, якого ще не було в Києві, на місцеві наукові справи виявився дуже відчутним. Його думка мала чи не визначальне значення для тієї чи іншої справи. Він та його співробітники відмовилися брати участь у збірнику ювілейних статей, який так і не вийшов друком. В.Антоновичу подарували незавершене видання в кількості одного примірника. Те саме сталося й в Петербурзі, де українознавчий збірник планували видати О. та С. Русови.

Знаючи про ювілей М.Грушевський замовив С.Томашівському історіографічну статтю про В.Антоновича для своїх журналів⁴⁴. У листі від 26 листопада 1905 р. С.Томашівський писав про плани такої студії: «Вона не може бути поверховна, але має дати дійсний образ наукового доробку В.Б.Антоновича. Зроблю се так, що перейду його всі важніші праці в історичній хронології

⁴¹ *Верзилов А.* Мої спогади про чернігівських археологів // Український історик. – 1991. – Ч.1/2 (108/109). – С.101–102.

⁴² Щоденник М.Грушевського, запис від 7 квітня 1906 р. // ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.113.

⁴³ Щоденник М.Грушевського, запис від 24 квітня 1906 р. // Там само. – Арк.114.

⁴⁴ Див.: *Гирич І.* Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (за його щоденником) // Український історик. – С.221–223.

(археологія, княжі часи, литовські, козаччина і т.и.), а не в хронологічному порядку написання»⁴⁵.

М.Грушевський якраз у час свого переїзду до Києва в 1906 р. почав кристалізувати «канонічну» історіографічну оцінку постаті В.Антоновича, яка лягла в основу його відомих класичних статей, передусім зі «Записок УНТ». Не беручи участь у відзначенні ювілею «малоросійського», не поцінував він і вшанування В.Антоновича «партикулярно-наддніпрянського», що його здійснила «Нова громада», надрукувавши статтю В.Доманицького про ювіляра. «Незручно, блідо, анекдотично», – так оцінив концептуальний рівень матеріалу М.Грушевський у своєму щоденнику⁴⁶. Але не взяти зовсім участі у святкуванні ювілею В.Антоновича НТШ М.Грушевського не могло. Вони присвятили Володимирові Боніфатійовичу черговий випуск «ЗНТШ». Вручав том «Записок НТШ», присвячений В.Антоновичу, М.Грушевський у Києві особисто 31 грудня 1906 р.⁴⁷

В.Антонович завжди перебував у полі зору М.Грушевського як непомильний авторитет та єдина (крім В.Леонтовича) людина, хто мав вплив на мецената В.Смиренка. Через В.Антоновича М.Грушевський тиснув на Василя Федоровича, щоб отримати чергові суми коштів на українські культурні справи. 28 квітня 1907 р. В.Антонович повідомив йому, що В.Смиренко дає половину грошей на друкарню, і що виступає за продовження субсидій на галицькі культурні справи – львівське НТШ⁴⁸.

Зі смертю П.Голубовського звільнялася посада завідувача кафедри «російської» історії в Київському університеті. М.Грушевський у зв'язку з планами перебраться до Києва виношував думку податися на вибори професора на історико-філологічному факультеті, заміщення посади завідувача кафедри. У цій справі сподівався на підтримку професора В.Антоновича, але несподівано для себе дізнався, що Володимир Боніфатійович протегував на це місце В.Данилевича – іншого свого учня, котрий не займався політикою та українським рухом. У щоденнику Михайло Сергійович відзначав, що В.Антонович ніби «благоволіт» до нього, але проводить на посаду в університеті В.Данилевича⁴⁹. Це було дійсно несподівано, ураховуючи, що справою влаштування М.Грушевського в Київський університет займався філолог В.Перетц – росіянин, колишній професор Петербурзького університету, який обійняв кафедру в Києві лише декілька років тому.

У цій ситуації до креатури В.Антоновича в Києві М.Грушевський ставився з підозрою. О.Левицький сподівався очолити або філологічну або історичну секцію УНТ. Відбулися загальні збори товариства, на яких в обох випадках Ореста Івановича «провалили». М.Грушевський задоволено й не без злорадства відзначав: «Ор.Левицький (на засіданні Філологічної секції – І.Г.) вийшов з себе на моїй промові. Вважав, що його оберуть, як приятеля

⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.792. – Арк.208 зв.

⁴⁶ Щоденник М.Грушевського, запис від 10 жовтня 1906 р. // Там само. – Спр.25. – Арк.132.

⁴⁷ Щоденник М.Грушевського, запис від 31 грудня 1906 р. // Там само. – Арк.5.

⁴⁸ Щоденник М.Грушевського, запис від 28 квітня 1907 р. // Там само. – Арк.148.

⁴⁹ Щоденник М.Грушевського, запис від 18–24 червня 1907 р. // Там само. – Арк.151 зв. – 152.

В.Антоновича»⁵⁰. При конституюванні Історичної секції та у справі наукового органу «О.Левицький хотів бути головою, але я відсадив “генеральський чин”» (працюючи у 4-й гімназії О.Левицький дослужився до високого звання дійсного статського радника). Тоді ж відбулася «баталія» за збереження «Киевской старинь», яку відстоювали О.Левицький, К.Мельник та О.Косач⁵¹.

Позиція львівського історика в публічному дискурсі була настільки очевидною, що М.Грушевський навіть не хотів перед Новим роком зайти до В.Антоновича. Заважали ситуація з виборами О.Левицького та київською кафедрою. Проте він зайшов привітати В.Антоновича – зустріч відбулася в офіційному тоні⁵².

Під самий кінець 1907 р. пройшли загальні збори УНТ. У своїй промові Г.Павлуцький – професор мистецтва Київського університету, вніс кандидатуру М.Грушевського на голову. Обрали саме останнього, а О.Левицький знову не набрав голосів на першого заступника – переміг В.Щербина як більш бажаний для М.Грушевського. До 1905 р. В.Щербина мало ангажувався до української політики. Він був пасивнішим за О.Левицького, котрий до початку 1890-х рр. через своє українофільство вже перебував під негласним поліцейським наглядом. Утім В.Щербина не відзначався кар’єрними амбіціями. О.Левицький стояв незмірно вище за свого конкурента в наукових колах, тож із ним М.Грушевський міг мати тертя як із людиною авторитетною, за якою була Стара громада, вужче – редакція «Киевской старинь».

Віківці та Б.Грінченко у спробі не допустити розгортання інституцій М.Грушевського в Києві

Віківці становили молоде крило Старої громади, були членами ЗУБДО, а згодом – активістами Української демократично-радикальної партії. Усі вони склали видавниче товариство акціонерного типу «Вік», яке постало в 1895–1898 рр., до нього входили вихованці Київської духовної семінарії. Його кістяком були О.Лотоцький, С.Єфремов, В.Доманицький, Ф.Матушевський, В.Прокопович, В.Дурдуківський. Усіх їх більшою, або меншою мірою можна вважати вихованцями О.Кониського. Усі відвідували нелегальні приватні лекції з українознавства В.Антоновича, а В.Доманицький навчався у Володимира Боніфатійовича в Університеті св. Володимира. Як члени семінарської громади, усі перебували під опікою М.Грушевського та становили з останнім органічний гурток, в якому він був молодшим учителем, середнім наставником і виховником у праці з засвоєння основ гуманітарних українознавчих дисциплін. Саме ці люди й надавали Михайлові Сергійовичу головну допомогу в його праці над виданнями «ЗНТШ» та «ЛНВ», коли той переїхав у 1894 р. до Львова. Вони писали рецензії на підросійські наукові періодики й окремі книжки, подавали оригінальні праці історичного характеру. С.Єфремов вів рубрику хроніки літературно-культурного життя Наддніпрянщини для «ЛНВ».

⁵⁰ Щоденник М.Грушевського, запис від 11 листопада 1907 р. // Там само. – Арк.165 зв.

⁵¹ Щоденник М.Грушевського, запис від 14 листопада 1907 р. // Там само. – Арк.166.

⁵² Щоденник М.Грушевського, запис від 26 грудня 1907 р. // Там само. – Арк.171.

Віківці були першим поколінням власне політичних українців, а не українофілів, і свій українізуючий вплив вони поширювали на редакцію «Киевской старинь», Стару громаду. Зі М.Грушевським дружні взаємини склалися передусім у О.Лотоцького та С.Єфремова. Багато праць на замовлення голови НТШ підготував для «ЗНТШ» В.Доманицький. На рубежі століть залишив Київ і переїхав до Петербурга О.Лотоцький, де перетворився на праву руку історика у зв'язках з місцевою українською громадою. Місце О.Лотоцького в Києві зайняв С.Єфремов⁵³.

Ідеологічних розходжень між М.Грушевським та С.Єфремовим не було до 1906–1907 рр. На останнього орієнтувалися всі інші представники видавництва «Вік». Ситуація змінилася, коли до Києва з Чернігова переїхав Б.Грінченко, який став редагувати тлумачний словник української мови та очолив місцеву «Просвіту». Він оселився поряд з С.Єфремовим, утворивши з ним публіцистичний тандем. Поволі відокремлюючи Сергія Олександровича від М.Грушевського, Б.Грінченко підготував С.Єфремова провадити власну політичну лінію. У переддень російської революції 1905 р. постала демократична й радикальна партія. Останньою керували С.Єфремов і Б.Грінченко, які протиставилися «старим» нечисленним заможним українцям, яких уособлювали постаті Є.Чикаленка та В.Леонтовича. Принципової різниці між демократами й радикалами не було – лише розбіжності в питаннях тактики. Радикали підтримували рішучі дії селянства у справі заволодіння поміщицькою землею. Демократи пропонували цю землю передати селянам за викуп. Улітку 1905 р. партії об'єдналися. За що виступав і М.Грушевський, котрий був неофіційним членом УДРП, яка стала продовженням ЗУБДО.

Із постановою УДРП статус С.Єфремова змінився, він незрівняно виріс. Це був уже не просто виконавець настанов М.Грушевського, а самостійний політик зі власною політсилою. Він почав сприймати себе якщо не рівнорядним М.Грушевському, то принаймні політичною фігурою одного порядку. С.Єфремов висунувся в партійні лідери, – місце, на яке не претендував Б.Грінченко. Якщо до УДРП на М.Грушевського віківці дивилися як на киянина-наддніпрянца, то з 1905 р. його вже С.Єфремов і Б.Грінченко радше сприймали галичанином. Останній своїми впливами на С.Єфремова, відзначав у мемуарах Є.Чикаленко, готував Сергія Олександровича на лідера наддніпрянського українства, що можливе лише в тому разі, якщо М.Грушевський залишиться у Львові.

За всієї нібито логічності доводів Б.Грінченка (мовляв, ну чим С.Єфремов гірший за М.Грушевського, чому він не може очолити наддніпрянське громадянства?!) нове становище Сергія Олександровича підривало рівновагу, роками вибудовувану стратегію з культурного об'єднання обох Україн. Без «штурму й натиску» М.Грушевського в 1905–1907 рр. Акт злуки 1919 р. був би під великим сумнівом. Постановка питання у трактовці Б.Грінченка заморожувала б ситуацію існування двох окремих частин України: галицької та

⁵³ Докл. див.: *Гриш І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX – 20-х років XX ст. // Його ж. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – С. 514–583.*

наддніпрянської. Відразу від Б.Грінченка повіяло ворожістю до галичан, і це дуже здивувало І.Франка, адже через цих людей передусім і будувалася соборницька культурна акція.

Прикладом такого негативного ставлення наддніпрянців до українського як до не свого, а «галицького», стала реакція киян на закриття на початку 1907 р. цензорами київського «ЛНВ». І.Кревецький у листі до М.Грушевського від 28 січня 1907 р. писав:

«Взагалі ті круги киян, що виявляють свою антипатію до неросійських українців, зовсім не сумують за “Літ.-н. вістником”, – може навпаки. Се помітно навіть досить виразно. Так само історії з т.зв. “галицизмами” повторяються ще від часу до часу. Попри те нема повного розуміння ваги теперішньої хвили, нема розуміння тих широких і далекосяглих плянів, які бажалось би здійснити. Одна одиниця, що здає собі справу з ваги хвилі і задач супротив неї – т. [Д.] Дорошенко, що торкається нас, то мимо нашої найширшої волі не можемо зблизитися до тутешніх кругів в такій мірі, як се бажалось би. Може з часом се переломиться. Були ми всі передвчора на засіданню видавничої комісії в “Просвіті” і – більше вже туди не підемо. Коли б не п. Леся Українка, що заговорила слово – два, то просто треба б було виходити серед засідання. Дехто питав все, коли ми поїдемо з Києва»⁵⁴.

Замість пошуків спільного, відчуття важливості моменту, розуміння цінності набутого досвіду, Б.Грінченко сіяв ворожнечу й недовіру до всього галицького. Особистий мотив – несприйняття М.Грушевського – переважив загальнонаціональні інтереси.

Початком конвергенції, спаювання в єдину сутність двох різних українських організацій, могло стати лише перенесення структур зі Львова до Києва, що відразу планувалися як спільні для підросійських і підавстрійських українців. М.Грушевський уособлював соборність, був своєрідною еманациєю ідеї. І однозначно в інтересах України було здійснити саме план М.Грушевського, а не Б.Грінченка та С.Єфремова. У питаннях загальнополітичної лінії позиція М.Грушевського більше відповідала всеукраїнським завданням. Не випадково вище ми наводили уривки з листа І.Кревецького, в якому той цитував цензора О.Сидорова, котрий «сепаратистом» уважав передусім М.Грушевського та його «мазепинський» журнал, а не часопис «Нова громада» Б.Грінченка та С.Єфремова.

У М.Грушевського була ще одна важлива перевага. Він міг домовлятися зі спонсорами культурно-політичної національної справи. Був людиною довіри для В.Симиренка, Є.Чикаленка, В.Леонтовича. Натомість Б.Грінченко переважно ворогував із ними, тож сподіватися на одержання фінансової допомоги для нього і його видань було нереально. Практика редагування «Громадської думки» та «Нової громади», їхній радикалізм і деструктивність в

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.567. – Арк.31.

оцінці культурних завдань, боротьба з «буржуазією» всіх мастей перетворила заможний елемент на опозиціонерів Грінченкової компанії. М.Грушевський робив ставку на видання для інтелігенції, змінив тональність «Ради» і «ЛНВ» на користь еволюційної лінії у соціальному питанні. Натомість більш чіткіше та принциповіше окреслив проблему українського культурного кордону, покінчення з національною амбівалентністю, розбудови суто національних культурно-наукових структур, які стояли б на позиціях культурної окремішності від Росії.

Початок «війни» між одними й іншими призвів до розшарування в дуже нерозвиненому українському суспільстві Києва. Усі віківці були товаришами, їх в'язали між собою не лише переконання, але й близькі стосунки. Тому не випадково, що майже всі стали на бік С.Єфремова, Б.Грінченка. Це угруповання почали називати в 1905–1907 рр. «грінченківцями» (або «гоголівцями»). Ініціатива у фронді до М.Грушевського належала не С.Єфремову, а все ж Б.Грінченкові. Тому і відповідь М.Грушевського передусім спрямовувалася супроти Бориса Дмитровича як головного опозиційника Києва.

Боротьба за соборницький проект М.Грушевського точилася навколо декількох інституційних моментів:

- 1) оволодіння всеукраїнською газетою «Громадська думка»/«Рада»;
- 2) заміна журналу «Нова громада» на «ЛНВ»;
- 3) закриття «Киевской старины» і вихід замість неї «Записок УНТ» та згодом «України» М.Грушевського;
- 4) створення в Києві Українського наукового товариства, яке було б аналогічною НТШ установою;
- 5) заснування в Києві інституту українознавства – прообразу гуманітарної секції національної академії наук;
- 6) утворення народного університету для населення з читанням публічних лекцій перед широким загалом;
- 7) створення при Київському університеті українознавчих кафедр, для чого обійняти вакантну посаду професора на кафедрі російської історії в Університеті св. Володимира, що звільнилася по смерті П.Голубовського;
- 8) організування Товариства прихильників української літератури, науки і штуки – неофіційного міністерства фінансів для підтримки національної культури, науки, мистецтва;
- 9) організація Видавничої спілки на кшталт львівської та заснування мережі книгарень у Києві та підросійській Україні.

План був амбітний, багатоступеневий і системний, складався зі взаємопов'язаних етапів. Важливим елементом була наявність однієї людини, яка рухала всім цим проектом. Такою фігурою міг бути тільки М.Грушевський. Б.Грінченко не мислив подібними масштабами – йому йшлося лише про збереження статус-кво в «Новій громаді» та «Громадській думці».

За першими двома позиціями протиборства М.Грушевському стояли Б.Грінченко, С.Єфремов. Останній був фактичним редактором і «Нової громади», і «Громадської думки», пишучи щоденно до півдесятка статей для газет і журналів.

Пертракція М.Грушевського у справі опанування «Громадською думкою»/«Радою»

Концептуальним рівнем «Громадської думки» М.Грушевський не був задоволений. У щоденнику історик десятки разів згадував цю наддніпрянську газету, адже вона мала бути речницею всенационального інтересу. Її значення мало переважати навіть львівське «Діло» – усе ж таки передусім регіональний часопис. На початку 1906 р. М.Грушевського вразила «осторога» супроти «Вісника»: «Прикро, зрештою слабо дуже»⁵⁵. Але залишати «Громадську думку» поза своїм впливом він не збирався. Написав статтю для неї, а також листи до головного редактора й видавця газети: Ф.Матушевського та Є.Чикаленка⁵⁶.

30 січня 1906 р. вихід «Громадської думки» припинила цензура. Це вразило М.Грушевського, навіть попри «сепаратизм» видання супроти Галичини: «Я вперед про се думав і прикра була така можливість, але все ж справдження сього страху ще більш привалило, яка б там не була та “Думка”», – писав у щоденнику історик⁵⁷. 5 лютого того ж року у Львові опинився Є.Чикаленко й розповів М.Грушевському про неприхильне ставлення до нього «кружка Грінченка»⁵⁸. А в кінці місяця – 25 лютого 1906 р. – учений занотував: «Громадська думка до обридження чужденна й нерозумна»⁵⁹.

Потім на початку березня 1906 р. сталася згадана вище історія із завіткою у «Громадській думці» проти С.Томашівського, через що М.Грушевський зібрав колективну заяву про вихід зі складу редакції⁶⁰. Голова НТШ відчував своє ізолювання з двох боків: іде «війна» на «галицькому фронті» з проводом національно-демократичної партії, «стара фамілія» проявляє апатію й не підтримує професора, а також київські українці вставляють палиці в колеса загальноукраїнського проекту. «А “Громадська думка”, – відзначав М.Грушевський, – пише собі лише те, “що всім уже звісно”, і нічого знати не хоче й не потребує. Але на розум взявши, треба все се брати байдуже. Род человеческий мусить іти діагонально»⁶¹.

Ключовою постаттю, яка могла переломити негативну тенденцію в акції М.Грушевського, був Є.Чикаленко – головний спонсор видань грінченківців. Б.Грінченко та С.Єфремов переконали його, що вони зможуть самі, без М.Грушевського, видавати свої журнал і газету. Проте вже початок 1906-го року продемонстрував, що принаймні з газетою існуватимуть серйозні проблеми. Упродовж березня між М.Грушевським і Є.Чикаленком відбулося декілька

⁵⁵ Щоденник М.Грушевського, запис від 12 січня 1906 р. // Там само. – Спр.25. – Арк.103.

⁵⁶ Щоденник М.Грушевського, запис від 20 січня 1906 р. // Там само. – Арк.130 зв.

⁵⁷ Щоденник М.Грушевського, запис від 30 січня 1906 р. // Там само. – Арк.104.

⁵⁸ Щоденник М.Грушевського, запис від 5 лютого 1906 р. // Там само. – Арк.104 зв.

⁵⁹ Щоденник М.Грушевського, запис від 25 лютого 1906 р. // Там само. – Арк.107.

⁶⁰ Щоденник М.Грушевського, запис від 11 березня 1906 р. // Там само. – Арк.109.

⁶¹ Щоденник М.Грушевського, запис від 15 березня 1906 р. // Там само. – Арк.109 зв.

розмов «на щирість»⁶². Перша спроба схилити Євгена Харлампійовича на свій бік закінчилася невдачею.

У квітні М.Грушевський змальовував перед братом Олександром Сергійовичем план перших кроків зі творення культурних інституцій національного спрямування в Києві. На осінь – зиму він уже сподівався організувати: 1) публічні виступи з українознавчими лекціями; 2) формування народного університету, за зразком тих, що тоді почали виникати в російських столицях (Лесгафта, Щанявського); 3) заснування Товариства прихильників української літератури, науки і штуки (фактично йшлося про утворення офіційної надбудови управління грошима, які давав В.Симиренко на українські громадсько-культурні цілі; за допомогою такого товариства М.Грушевський, хоч і через В.Леонтовича, одержував легальний доступ до коштів); 4) організація народної аудиторії, яка дозволила б і провадити публічні «відчити», і могла б знадобитися для народного університету⁶³. М.Грушевський, бачачи спротив його планам щодо «Громадської думки», мав намір заснувати свою газету в Києві. У 1909 р. нею стало в майбутньому, за три роки, «Село».

Якщо з Б.Грінченком М.Грушевський не підтримував взаємин, то з С.Єфремовим він зберігав епістолярний контакт і творче співробітництво, хоч тепер і в обмеженій формі, через власні видавничі проекти Сергія Олександровича. Історик відзначав, що листи С.Єфремова «не роблять вражіння щирости»⁶⁴.

У липні 1906 р. П.Стебницький у листі до М.Грушевського повідомляв про насміхання «Громадської думки» над «Українским вестником», який у 1906 р. був на кшталт проміжної ланки між львівським і київським «ЛНВ», хоч і виходив у Петербурзі. «Український вестник» пише добре, але спізнився на три роки – так ставляться свої», – резюмував професор⁶⁵.

Улітку 1906 р. (лист не має дати, або не зберігся початок із датою) О.Лотоцький повідомляв М.Грушевському про зміну настроїв Є.Чикаленка, просив не розривати стосунків з Б.Грінченком і його однодумцями:

«З особистих джерел знаю, – писав Олександр Гнатович, – що Чикаленко має на меті, щоб не переривати газети, надати їй більш буржуазний характер, бо обстоювання голоти проти сільської буржуазії ні до чого не доводить. Попереджаю Вас – се буде між нами, – що можуть Вам зробити таку пропозицію. Сей нещасливий план покаже лиш, як зле стоять справи, коли люде кидаються просто в огонь. [...] Перш за все Ви тут – на мое переконання – багато переоцінюєте в лихий бік; до Вас особисто нема такого відношення, як Ви уявляєте. Крім того, се власне єдина літературно-робоча кампанія, без помочи якої обійтися буде трудно, коли навіть можливо. Треба знайти з ними [компромис], бо старі – і лукаві, і ледачі – оставлять Вас на слизькому!»⁶⁶.

⁶² Щоденник М.Грушевського, запис від 26 березня 1906 р. // Там само. – Арк.111.

⁶³ Щоденник М.Грушевського, запис від 14 квітня 1906 р. // Там само. – Арк.113.

⁶⁴ Щоденник М.Грушевського, запис від 4 травня 1906 р. // Там само. – Арк.115.

⁶⁵ Щоденник М.Грушевського, запис від 10 липня 1906 р. // Там само. – Арк.121 зв.

⁶⁶ Там само. – Спр.613. – Арк.242–245.

У серпні 1906 р. «Громадську думку» вдруге закрили. Було заарештовано головного публіциста «Ради» С.Єфремова, який тоді обіймав посаду головреда газети. Наступила криза. М.Грушевський писав Є.Чикаленкові, питаючи, чи їхати до Києва на допомогу? Той повідомляв про розгром редакції й арешти. М.Грушевського стурбувала ситуація ймовірного остаточного закриття газети. Він записав у щоденник: «Невважаючи на всі прикрости, які я мав від тої компанії, дуже мене ся вість пригнітила»⁶⁷.

Професор поїхав до Києва і зробив другу спробу опанувати ситуацію з газетою й журналом, ведучи наполегливі атаки на сумління Є.Чикаленка. 29 серпня 1906 р. М.Грушевський зустрівся з Євгеном Харламπίювичем. Від видавця дізнався, що інтелігентного читача газета за півроку не здобула. Тоді ж з Ф.Матушевським історик намагався з'ясувати справу непорозумінь між киянами й галичанами. Наступного дня, 30 серпня, М.Грушевський знову говорив із Є.Чикаленком про плани з «ЛНВ» і «НТШ»/«УНТ»: «Чикаленко відповів, що не помічник – хочеться держатися грінченкової компанії; се зробило на мене дуже прикре вражіння, відчулась певна нещирість, чи малодушність – в ліпшій разі; я був здепримований до того, що попросив Сашу (брата – І.Г.) піти зі мною, щоб трохи розірватися»⁶⁸.

31 серпня у помешканні Є.Чикаленка за присутності П.Стебницького й В.Леонтовича відбулася чергова розмова про «ексклюзивність компанії» Б.Грінченка. В.Леонтовичу постановка проблеми М.Грушевським зробила «велику приємність»⁶⁹. Він був дуже незадоволений радикальним курсом газети Б.Грінченка і навіть пішов із посади відповідального видавця.

Вирішальна зустріч відбулася в того ж таки Є.Чикаленка 1 вересня 1906 р. Крім чотирьох попередніх переговорників були ще Ф.Матушевський і Б.Грінченко. М.Грушевський переконував у своїй правоті, говорив про «розбиття України, страту перспективи – залишення культурної й теоретично-національної сторони, ослаблення Києва й розпад України. Промова зробила сильне враження і Є.Чикаленко вже не казав, що не помічник»⁷⁰. Євген Харламπίювич хотів знайти консенсусне рішення, – з'єднати «Нову громаду» з «ЛНВ» (очевидно, ішлося про те, що залишається стара редакція «Нової громади», але назва змінюється на «ЛНВ» і головним редактором стає М.Грушевський). Михайло Сергійович певний час не був проти такого вирішення, але тверду позицію зайняв Б.Грінченко, після чого й М.Грушевський відмовився від злиття з «Новою громадою» і принципово виступив за перенесення «Вісника»⁷¹.

До з'єднання «Нової громади» з «ЛНВ» нараджував М.Грушевського О.Лотоцький. Він відзначав слабкий господарський бік справи ведення газети, уважав, що далі нового року вона не протягне, до того ж утиски цензури. Із погляду літературного матеріалу «Нова громада», на думку О.Лотоцького, краща за газету. Але матеріально ані вона, ані журнал не можуть утримати пишучу

⁶⁷ Щоденник М.Грушевського, запис від 22 серпня 1906 р. // Там само. – Арк.125 зв.

⁶⁸ Щоденник М.Грушевського, запис від 30 серпня 1906 р. // Там само. – Арк.127.

⁶⁹ Щоденник М.Грушевського, запис від 31 серпня 1906 р. // Там само. – Арк.127 зв.

⁷⁰ Щоденник М.Грушевського, запис від 1 вересня 1906 р. // Там само. – Арк.128.

⁷¹ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк, 1955. – С.469–470.

братію. На літературних хлібах міг існувати лише С.Єфремов. Галичани на таких зарплатних умовах у цих виданнях працювати не змогли б. Хоч і погоджувався з бажаністю тимчасового приїзду когось із них. О.Лотоцький схилився перед працею С.Єфремова: «Тепер все робить Сергій – сидить на двох редакціях, пише не менш, як по три статті на день, і не знати, чи на довго його стане. Грінченко держиться осторонь, самотньо, активної ролі майже не бере, хіба що в товаристві “Просвіта”. Пише лише після особистих замовлень»⁷².

Пізніше О.Лотоцький знову відроджував М.Грушевського від з'ясування стосунків зі Б.Грінченком. До останнього він не мав особливих сентиментів, але дуже цінував С.Єфремова, який у конфлікті М.Грушевський – Б.Грінченко скоріше стояв на стороні останнього. У кінці листопада – на початку грудня 1906 р. (можливо, і 1905 р.?) Олександр Гнатович запрошував історика взяти участь у відзначенні літературного ювілею Б.Грінченка: «З Грінченком все ж таки на бійку – дуже було б мені прикро – коли б у Вас завелось. Для коректності може б дали і статейку для збірника, що лаштується йому з приводу 25-ліття. По щирості – мені жалко його: се жертва своєї нещасної вдачі»⁷³.

Про проект об'єднання йшлося на нараді 2 вересня 1906 р. Б.Грінченко висловив побоювання щодо галицьких впливів. М.Грушевський «застерігся»: «[...] при страху перед галицькими впливами буде лише мука, але треба концентрації»⁷⁴. 3 вересня відбулася остаточна нарада за присутності М.Грушевського, Є.Чикаленка, П.Стебницького, О.Юркевича, В.Леонтовича. Є.Чикаленко остаточно став на бік М.Грушевського і виступав за потребу перенесення «ЛНВ», Б.Грінченко був різко проти злиття «Нової громади» та «ЛНВ»⁷⁵. Свій вибір на користь М.Грушевського Є.Чикаленко у спогадах мотивував так:

«Грушевський та Грінченко ніколи не вжилися б в одній редакції та й ні в якій справі, як товариші. Обидва вони такої вдачі, що на другорядній ролі не помиряться, кожний з них схоче бути першим і один одному старшинства булави не поступить. Але Грушевський незрівняно талановитіший, освіченіший та вченіший за Грінченка. Перед його авторитетом схилилися всі українці, крім тих, хто претендували на гетьманство, як наприклад Науменко і Грінченко. Останній ясно бачив, що з переходом сюди “Літературно-наукового вістника” переїде сюди і Грушевський, до якого само собою перейде і булава, перейде перша роля серед українців, от через що він рішуче стояв проти перенесення “ЛНВ” до Києва ще в кінці 1905 року і тепер»⁷⁶.

М.Грушевський повернувся до Львова й чекав на практичне вирішення ситуації з газетою і журналом у Києві. Історик перебував у важкому

⁷² ЦДАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.613. – Арк.280 (лист написано не пізніше 25 серпня 1906 р.).

⁷³ Там само. – Арк.261–262.

⁷⁴ Щоденник М.Грушевського, запис від 2 вересня 1906 р. // Там само. – Спр.25. – Арк.128.

⁷⁵ Щоденник М.Грушевського, запис від 3 вересня 1906 р. // Там само.

⁷⁶ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – С.470.

психологічному стані, відчуваючи «розслоєніє» і ворожнечу навкруг себе, адже до всього загострилися взаємини з поляками⁷⁷.

Нарешті 21 жовтня 1906 р. прийшов лист від Є.Чикаленка із закликом прибути до Києва на нараду. «Є се знак краху Грінченкової кампанії, – констатував М.Грушевський, – але не весело братися до справи так сильно попсованої ситуації. Принаймні хоч би оден був там певний і щирий – якби Лотоцький пішов»⁷⁸. Великі надії на літературну допомогу історик покладав на О.Лотоцького. Сподівався, що той повернеться до Києва й до переїзду М.Грушевського очолить його представництво в українській столиці. Але через фінансові причини Олександр Гнатович не міг із родиною полишити Петербург.

«Громадська думка» вже під назвою «Рада» перейшла під ідейний вплив М.Грушевського, який фактично разом із Є.Чикаленком і В.Леонтовичем став її видавцем, та, до того ж, визначальником громадсько-політичної лінії. Цілковито виданням М.Грушевського «Рада» не стала. Найбільше його вплив відчувався в 1906–1907 рр. Потім професор розчарувався в «Раді» через те, що редакція більше протиставлялася напрямам М.Грушевського, аніж ішла в їх фарватері. Про те, що «Рада» – не його газета він неодноразово говорив Є.Чикаленкові. Власне, для того, щоб мати свою газету в Києві, М.Грушевський і заснував «Село». Попри сепарацію співробітників, яку визначав передусім М.Грушевський, основний склад працівників газети залишився старим. Обличчя часопису визначали Ф.Матушевський і С.Єфремов, лише відставленими були Б.Грінченко і М.Загірня. Дразливість щодо «інтриг» «Ради» М.Грушевський відчував упродовж 1906–1907 рр.⁷⁹

Керівництво М.Грушевським «Радою» розпочалося з бойкоту редакції через незгоду зі звільненням подружжя Грінченків. Ф.Матушевський відмовлявся виконувати функції головного редактора, якщо їх не повернуть. Відбувалися тривалі переговори співробітників – з одного боку та М.Грушевського, Є.Чикаленка, В.Леонтовича – з іншого. Було доведено, що всі залишаються при роботі та зарплаті, але що питання з Грінченками вирішено остаточно. До редакції М.Грушевський додав С.Петлюру – людину інших культурних кіл, представника не радикальних, а соціал-демократів, який не був людиною Б.Грінченка, С.Єфремова⁸⁰.

На перемовини з М.Грушевським ходили Д.Дорошенко і Б.Ярошевський. Заспокоїли, що далі саботувати роботу журналісти не збираються⁸¹. 22 грудня 1906 р. тріумфірат видавців схвалив новий склад редакції «Ради». Затвердили М.Павловського, Д.Дорошенка, І.Кревецького, Є.Тимченка, С.Петлюру, Б.Ярошевського, М.Лозинського⁸². Наступного дня відбулися деякі перестановки. М.Грушевський поміняв місцями С.Петлюру й Д.Дорошенка. Відсунув Є.Тимченка, а замість нього взяв Л.Старицьку-Черняхівську⁸³.

⁷⁷ Щоденник М.Грушевського, запис від 9 жовтня 1906 р. // ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.132 зв.

⁷⁸ Щоденник М.Грушевського, запис від 21 жовтня 1906 р. // Там само. – Арк.133 зв.

⁷⁹ Щоденник М.Грушевського, запис від 15 грудня 1906 р. // Там само. – Арк.139 зв.

⁸⁰ Щоденник М.Грушевського, запис від 17–19 грудня 1906 р. // Там само. – Спр.963. – Арк.1 зв.

⁸¹ Щоденник М.Грушевського, запис від 20 грудня 1906 р. // Там само. – Арк.2.

⁸² Щоденник М.Грушевського, запис від 22 грудня 1906 р. // Там само. – Арк.2 зв.

⁸³ Щоденник М.Грушевського, запис від 23 грудня 1906 р. // Там само.

Паралельно М.Грушевський займався редакцією «ЛНВ». Обурювався, що всі вважають часопис нібито особистою, приватною справою самого М.Грушевського. І.Стешенко, який став правою рукою історика в УНТ і у співпраці з Українським клубом щодо організації публічних викладів з українознавства, дорікав М.Грушевському за відсунення від праці Б.Грінченка⁸⁴. М.Грушевському було важко в Києві. Він занотував у щоденнику, що майже ніхто не допомагає, «наче се і не їх діло, а поручено все Грушевському, і він нехай сам бігає»⁸⁵.

М.Грушевський, хоч ще й не став киянином, узяв на себе такий масив громадських справ, які не тягнули до нього ані Є.Чикаленко, ані Б.Грінченко. І справ не своїх, на перший погляд. Так, 2 січня 1907 р. він пішов на прийом до київського, подільського і волинського генерал-губернатора, щоб запобігти закриттю «Ради» за її публікації. В.Леонтович відмовився йти, хоч газета була спільним, його і Є.Чикаленка, дітищем⁸⁶. Часопис удалася зберегти, як констатував історик у щоденнику⁸⁷.

Не встиг М.Грушевський приїхати до Львова, як за пару тижнів у Києві з'явилася нова проблема – прийшла телеграма про можливість закриття «Літературно-наукового вістника». «І наче затруїла мене, – занотував М.Грушевський, – три дні ходжу сам не свій. Даремно ми з Маринцею себе підбадьорюємо – щоб не вдаватися в тугу, а вона все налягає»⁸⁸. Наступного дня історик написав листа Є.Чикаленкові та В.Леонтовичеві, щоб про всяк випадок готовий був на заміну пускати «Нову громаду», дозвіл на яку ще не анульовано. І.Кревецький закликав М.Грушевського їхати на зустріч із цензором Сидоровим, хоч і побоювався несподіваного арешту по прибуттю до Києва⁸⁹. Є.Чикаленко заспокоював, що готовий запустити взамін «ЛНВ» «Нову громаду» і радив приїжджати не раніше 6 лютого 1907 р.⁹⁰

Зустріч наприкінці зими 1907 р в Києві М.Грушевського й редакції «Ради» була значно теплішою: «вітали як бажаного», – задоволено констатував історик. Приходили С.Петлюра, М.Павловський, Є.Чикаленко⁹¹. 7 лютого Михайло Сергійович був у С.Єфремова. «Не зовсім він видко без задньої думки, – уважав М.Грушевський, – але стоїть на тім, що тепер треба підперти “ЛНВ”»⁹².

У «Раді» М.Грушевський відчув тертя між М.Павловським (радикал-демократом) і С.Петлюрою (соціал-демократом). Уважав, що есдеки мали намір прибрати до своїх рук газету⁹³. Очевидно напрям першого був ближчим М.Грушевському, адже незабаром С.Петлюра пішов із «Ради».

У середині лютого 1907 р. на засіданні редакції М.Грушевський задав газеті політичний напрям у зв'язку з діяльністю Державної думи. Як і у Львові,

⁸⁴ Щоденник М.Грушевського, запис від 24 грудня 1906 р. // Там само.

⁸⁵ Щоденник М.Грушевського, запис від 1 січня 1907 р. // Там само. – Арк.1.

⁸⁶ Щоденник М.Грушевського, запис від 2 січня 1907 р. // Там само. – Арк.2.

⁸⁷ Щоденник М.Грушевського, запис від 3 січня 1907 р. // Там само. – Арк.5 зв.

⁸⁸ Щоденник М.Грушевського, запис від 26 січня 1907 р. // Там само. – Спр.25. – Арк.141 зв.

⁸⁹ Щоденник М.Грушевського, запис від 28–31 січня 1907 р. // Там само. – Арк.142.

⁹⁰ Щоденник М.Грушевського, запис від 1 лютого 1907 р. // Там само.

⁹¹ Щоденник М.Грушевського, запис від 5–6 лютого 1907 р. // Там само. – Арк.142 зв.

⁹² Щоденник М.Грушевського, запис від 7 лютого 1907 р. // Там само.

⁹³ Щоденник М.Грушевського, запис від 8–9 лютого 1907 р. // Там само. – Арк.143.

історик критикував усілякий опортунізм. Галичан – за блокування з польськими політичними колами, які провадили на Галичині свою національну політику; на Великій Україні він намагався змусити політиків провадити самостійну українську лінію, а не бути доважком до діяльності російських поміркованих партій⁹⁴.

У квітні 1907 р. М.Грушевський уже писав про потепління атмосфери в редакції, працювати йому стало приємніше⁹⁵. Залаштункову боротьбу з ним вів В.Науменко. У «Киевской старине»/«Україні» він надрукував велику статтю І.Нечуя-Левицького про вади «галицької мови» і «желехівського правопису». Через «Раду» М.Грушевський дав відсіч, надрукувавши рецензію І.Франка на журнал «Україна»⁹⁶.

Тертя між ним і Б.Грінченком відійшли у громадській думці на задній план. Співробітники «Ради» прийняли правоту у цьому конфлікті М.Грушевського. Характерною була реакція історика: «Петлюра Павловському: Грушевського можна хвалити, а Грінченка не можна. Паскудний народ»⁹⁷. Чи ця ремарка означала, що М.Грушевський визнавав рацію за позицією Б.Грінченка, чи він лицемірив, адже й сам хотів існування такого становища речей? Він пам'ятав зло довго. Принаймні й на смерть Б.Грінченка у своїх виданнях не хотів відреагувати некрологом, в яких пишуть або добре, або ніяк. З іншого боку, з С.Єфремовим він сварився, двічі мирився, знову сварився. Але й сам С.Єфремов займав безкомпромісну позицію відносно М.Грушевського до 1911–1912 та 1924–1929 рр.

Завершенням справи газети «Громадська думка»/«Рада» стало розірвання взаємин з С.Єфремовим. У з'ясування стосунків між М.Грушевським і Б.Грінченком С.Єфремов відкрито не встрявав, хоч був на боці останнього. Але відчуття зачеплених амбіцій через загибель його улюбленого дітища – «Нової громади» – залишалося. Це – єдиний і останній журнал, офіційним головним редактором якого був С.Єфремов. Більше таких посад на себе він уже ніколи не братиме, хоча йому їх і пропонуватимуть. Як М.Грушевський бачив у «Новій громаді» негатив із перспективи публіцистичного матеріалу, так С.Єфремову в очі впадали лише вади в доборі художньо-літературного продукту, у чому він винуватив головного редактора «ЛНВ». Весь цей настрій вилився в липні 1907 р. у статті в рубриці, яку сам там вів – «Відгуки з життя і письменства». У ній він «розделав» редакторську працю професора. М.Грушевський занотував у щоденнику: «Стаття від С.Єфремова направлена contra “Вісника”: виглядає на зачіпку до розриву»⁹⁸. М.Грушевський не міг її надрукувати, адже тоді треба було б полемізувати, писати редакційне спростування. А така полеміка зігрівала настрій чорносотенного Києва, який з усіх сил критикував «галицьку мову» й літературу, а тепер суголосну думку висловлював би найбільший український літературознавчий авторитет. Відмова М.Грушевського

⁹⁴ Щоденник М.Грушевського, запис від 13–14 лютого 1907 р. // Там само. – Арк.143 зв.

⁹⁵ Щоденник М.Грушевського, запис від 4 квітня 1907 р. // Там само. – Арк.12 зв.

⁹⁶ Щоденник М.Грушевського, запис від 10 квітня 1907 р. // Там само. – Арк.13.

⁹⁷ Щоденник М.Грушевського, запис від 12 квітня 1907 р. // Там само.

⁹⁸ Щоденник М.Грушевського, запис від 2 липня 1907 р. // Там само. – Арк.152 зв.

щодо друку дійсно стала приводом до розриву. 11 липня він одержав про це лист від С.Єфремова⁹⁹. Закінчився рік надрукуванням останнім подібного матеріалу, але вже в російськомовній газеті «Киевские вести». Фактичний редактор М.Василенко поклався на кваліфікацію С.Єфремова й навіть до друку не переглянув рецензію¹⁰⁰.

Петербурзькі українці та справа всеукраїнської соборності: О.Лотоцький як речник ідей М.Грушевського

Об'єктивно в Петербурзі концентрувалися найбільші українські інтелектуальні сили. Невипадково тут у свій час почав писати «Кобзар» Т.Шевченко, працювали кирило-мефодіївці П.Куліш і М.Костомаров, а на рубежі 1850–1860-х рр. постала перша «Громада», та виходив перший громадсько-політичний журнал «Основа». На кінець XIX ст. кількість українців не зменшувалася – навіть навпаки. Чимало їх навчалися у столичних вишах. Проте українська спільнота радше перебувала вже тоді в певній стагнації, адже спиралася у своєму керівництві на осіб, які зробили російську державну кар'єру, лояльно сприймали імператорську владу і втратили відчуття національних завдань модерного часу.

Ситуація змінилася, коли на рубежі XIX–XX ст. у це середовище потрапила «свіжа кров» з України – П.Стебницький, М.Славінський та О.Лотоцький. Усі були пов'язані з молодих літ із Київською громадою, знали й поділяли завдання, які висували перед громадівцями О.Кониський і В.Антонович. Природно, що й М.Грушевський у ці часи сподівався знайти серед передусім молодих українців, яким було по 30 років і трохи більше, одноступців у своїх громадсько-культурних проектах. Найближчою за духом людиною був О.Лотоцький. Близькість до цензури, можливість спілкуватися з представниками столичної російської еліти, існування благодійного видавничого товариства ім. Т.Шевченка вимагало мати тісний контакт із Петербургом.

О.Лотоцький був ідейним побратимом М.Грушевського, котрий знав його з Києва від початку 1890-х рр. Із ним він готував рецензійний матеріал для «Записок НТШ». Вдача О.Лотоцького була подібною до М.Грушевського – енергійний, працелюбний, здатний ставити українську справу попереду всіх інших життєвих проектів.

Що ж до іншої публіки, яка складала суспільний простір російської столиці, то з нею львівський професор мав подібну проблему, з якою він стикнувся в 1905–1907 рр. у Києві. Переважна кількість людей не мислила категоріями політичного українця, а продовжувала по-українофільському оцінювати перспективи України в межах Російської імперії. Петербург мав так само своїх «Науменків» і «Лазаревських», з якими треба було вести баталії та здобути моральне право на кермування петербурзькими українцями у сенсі здобуття

⁹⁹ Щоденник М.Грушевського, запис від 11 липня 1907 р. // Там само. – Арк.154.

¹⁰⁰ Щоденник М.Грушевського, запис від 30–31 грудня 1907 р. // Там само. – Арк.174.

соборності та політизації українського руху, досягнення перемоги ідеї культурної окремішності від Росії.

Найбільше протистояння М.Грушевському довелося мати з родиною Русових, які, опинившись у місті на Неві, стали центром для всіх осіб українського походження. О.Русов належав до покоління О.Левицького, і попри його більш рішучий та сміливий характер усе ж був ментально близьким до попереднього покоління діячів із подвійною національною самоідентифікацією. Про становище О. і С. Русових у Петербурзі О.Лотоцький писав М.Грушевському в листі за травень 1906 р.:

«Вони оживили тут українське життя, внесли нову живу течію, розігнавши з громади псевдоукраїнські елементи. Але разом з тим вони, – особливо вона, – внесли в тутешні відносини принципи цілковитого “приклонения и поклонения”, що не переносить ніякої незгоди і через примхи особистої образи приносить саме діло на жертву особистих рахунків. Мені довелося зазнати з того великих прикростей. Бувало, що я примушений був ухилитися від милої справи, бо справді не можна було переносити тої атмосфери особистого чаду... Русова, не знаю, через які причини, має до Вас почуття мало не вороже; а може довести до відносин, що може викликати глибоке обурення на діловому ґрунті»¹⁰¹.

Лист цей привернув увагу М.Грушевського. Він відзначив у щоденнику неприхильний настрій Русових. У 10-х числах травня 1906 р. він був у Петербурзі, де його зустріли задушно, а Русови – прохолодно¹⁰². У російській столиці М.Грушевський провів майже місяць. Проводжали його в українському клубі Петербурга. Промову виголошував О.Русов, і слова його звучали дво-значно: «А тепер от там (на Галичині – І.Г.) з'явився чоловік, не знати наш чи їх, що багато зробив їм і нам»¹⁰³.

О.Русов намагався провадити самостійну політику від Львова, покладаючись на власну громадську харизму. Йому належала ідея видати популярного характеру книжку – «История Малороссии в очерках». У ній планувалося 12 глав, які мали писати різні автори: про мову – А.Кримський, минуле – В.Доманицький, соціально-економічний розвиток – О.Русов, політичні, побутові, релігійні погляди, поезію й мистецтво – В.Лесевич, українську літературу та цензуру – С.Єфремов, школу – Б.Грінченко, український рух ХІХ ст. – О.Русов, сучасне становище національної справи на Галичині – М.Славінський, ставлення російського й польського суспільств до українського руху – О.Лотоцький, сучасне становище, мета, майбутнє українського питання – П.Стебницький. М.Грушевському відводилася не просто скромна роль, а функції статиста. Із 30 друк. арк. на нього припадало лише 1,5 арк. тексту. Дивно, що історію України мав писати В.Доманицький, який був співробітником, до певної міри учнем, М.Грушевського в НТШ. Сучасний політичний рух на Галичині доручили писати М.Славінському, який дуже мало у цьому

¹⁰¹ Там само. – Спр.613. – Арк.263–268 (лист написано не пізніше 20 травня 1906 р.).

¹⁰² Щоденник М.Грушевського, запис від 10–12 травня 1906 р. // Там само. – Спр.25. – Арк.115 зв.

¹⁰³ Щоденник М.Грушевського, запис від 2 червня 1906 р. // Там само. – Арк.117.

орієнтувався. Очевидним нонсенсом виглядає, що мету й завдання української справи мав виписувати не той, хто ним фактично керував, а П.Стебницький, який відігравав хоч і помітну, проте все ж скромну роль. Очевидно, що всі ці теми мав би писати М.Грушевський, котрий, до того ж, науково виклав уже їх у багатотомній «Історії України-Руси» та «Очерках истории украинского народа» (остання книжка вийшла саме напередодні задуманих О.Русовим нарисів). У листі до М.Грушевського О.Русов запрошував його до участі у проекті, який мав бути завершений і доведений до друку ще восени 1905 р.¹⁰⁴

Реакція М.Грушевського була різкою. У щоденнику він писав про наостанок залишений «загумінок», який лише формально зазначав участь історика. Натомість у листі він коротко відповів, що не має часу писати якісь статті. О.Русов, утім, не заспокоївся, а просив дати не оригінальну студію, а варіант статті, друкованої у «Сыне Отечества», лише трохи більший за обсягом¹⁰⁵.

М.Грушевський відчув у цьому листі нерозуміння не лише О.Русовим, але й українським громадянством Петербурга й Києва (більшість авторів були киянами) тієї всеукраїнської місії, яку саме зараз він виконував. О.Русов навіть термінологію вживав застарілу, пишучи не про українську, а «малоросійську» мову й літературу. У самій задуманій книзі не відчувався органічний підхід. До того ж М.Грушевський уже видав «Очерки истории украинского народа», де на концептуальному рівні було виписано розділ про український рух ХІХ ст. на Великій Україні та Галичині, продумано в ній було й мету української справи. Книга О.Русова для М.Грушевського виглядала конкуренцією його «Очеркам...». І, очевидно, так воно й було.

Цікаво, що таких нюансів не відчув О.Лотоцький. Він нагадував М.Грушевському про збірник О.Русова в листі без дати (ймовірно квітень 1905 р.). Олександр Гнатович закликав подати таку статтю, адже її, мовляв, М.Грушевському легко написати, «за чаєм»¹⁰⁶. Про цю статтю О.Лотоцький нагадував декілька разів, навіть пропонував подати відповідний розділ з «Очерка истории украинского народа». М.Грушевський стояв на своєму й цікаво, що збірник О.Русова так і не з'явився друком. Усе ж таки на 1905–1907 рр. жодна всеукраїнська ініціатива не могла відбутися без схвалення М.Грушевським.

Відносини М.Грушевського з багатьма українцями Петербурга склалися непросто. Г.Житецький написав частково критичну рецензію на томи «Історії України-Руси». Видали в Петербурзі й праці з історії «Малоросії» О.Єфименко, написані з культурницьких позицій і без урахування державно-політичного чинника. Саме цю авторку, а не М.Грушевського, висунули на премію «Киевской старинь», за чим стояв В.Науменко. Отже вплив Старої громади з Києва на петербуржців-українців був доволі відчутним.

Уся українська політична акція в російській столиці робилася через О.Лотоцького. Зі П.Стебницьким у М.Грушевського не склалися такі душевні й теплі взаємини, як з Олександром Гнатовичем. У своїх спогадах він писав: «Близьке ідейне співробітництво навіть на віддаленню, за засадничої

¹⁰⁴ Там само. – Спр.726. – Арк.302–303 (1–2).

¹⁰⁵ Там само. – Арк.304–305.

¹⁰⁶ Там само. – Арк.354–357.

єдності поглядів, приводило нас до думки доконати льокальної близькості сього співробітництва ще на студентській лаві запалився я думкою перенестися по закінченню школи, в Галичину, й там провадити працю під проводом Грушевського»¹⁰⁷.

Приїжджаючи до Петербурга М.Грушевський завжди зупинявся в О.Лотоцького. Такі візити поживлявали місцеве життя. Телефон у квартирі Лотоцьких не змовкав. М.Грушевський зустрічався з найрізноманітнішими людьми: і старшими, і з молоддю, з якою він завжди знаходив спільний ґрунт. «Він не жив, а горів, і се не тимчасовий був спосіб його життя, а постійний», – писав О.Лотоцький. До цього було пристосовано всі звички історика. Вставав він рано і зараз же сідав за роботу. Був короткозорим, тому очі його завжди були біля паперу. Подружжя Лотоцьких спеціально тримали для М.Грушевського низький дитячий стільчик, на якому той і сидів, працюючи перед бюро. До сніданку на 9-ту год. вже лежав стосик списаних аркушів, – стаття, яку він умовлявся перед тим подати для того чи іншого друкованого органу. День проходив у постійних зустрічах, а по дорозі ще встигав побувати в бібліотеці чи архіві. Поговорити з М.Грушевським О.Лотоцький мав можливість або за сніданком, або за обідом. Іноді вдавалося порозмовляти пізно ввечері, коли той приходив із нарад. Ті вечори давали матеріалу на рік для всякої праці та листування. А листів у О.Лотоцького назбирався не один кілограм¹⁰⁸. Він так оцінював діяльність М.Грушевського в Петербурзі: «Наче сніп проміння падав тоді на наше життя. Бо в тій людині з утлим тілом душа була така многогранна, з таким невичерпним джерелом ініціативи й енергії, так перейнята святим неспокоєм, що життєвої її сили вистарчило б не на одного чоловіка»¹⁰⁹.

У травні 1906 р. М.Грушевський приїжджав у Петербург, щоб запустити проект загальноукраїнського рівня – видання журналу «Український вестник». У листі, де звучав заклик, О.Лотоцький писав: «Приїзд Ваш – очевидно жертва [...] декого “смуцала”: чи можемо вимагати її – се накладає моральну відповідальність... Але заспокоює тут те, що Ви робили те з власної ініціативи – і жертву ту з подякою лиш можемо прийняти»¹¹⁰. О.Лотоцький повідомляв, що редактором обрано М.Славінського, але він більше корисний саме як редактор, а не публіцист. До редакційного комітету ввійшли Ф.Вовк, О. і С. Русови, П.Стебницький, О.Лотоцький. Писати статті обіцяли І.Лучицький, І.Бодуен де Куртене, М.Ковалевський, Д.Овсянико-Куликовський. Але, на думку О.Лотоцького, «ми взяли тягар не по своїх ногах», а тому і приїзд М.Грушевського всі визнавали дуже потрібним і корисним. Головне, що міг він дати – політичний досвід, якого відчутно бракувало.

«Український вестник» замислювався як тижневик. Було зібрано 1 тис. руб., яких мало вистачити на вісім чисел, тобто на два місяці. Один номер планувався обсягом 4 друк. арк. Ѓонорарів платити не збиралися, тільки редакторів. Видання мало бути органом української парламентської групи.

¹⁰⁷ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Т.3. – Варшава, 1934. – С.355.

¹⁰⁸ Там само. – Т.2. – С.156.

¹⁰⁹ Там само. – С.155.

¹¹⁰ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.613. – Арк.263–268.

Українська фракція мала висловлювати в Думі ідею національної автономії. Через депутатів М.Грушевський сподівався поживати політичне життя й у самому Києві. Видавати тижневик мав М.Пирожков, який свого часу відмовився друкувати «Очерк истории украинского народа» М.Грушевського. Хоч грошей було на два, але О.Лотоцький сподівався три місяці видавати газету. Перше число мало з'явитися 14–21 травня 1906 р.

М.Грушевський намагався зберегти «Украинский вестник» як загальноукраїнський орган у російській столиці, видання, яке, до певної міри, є доповненням до «ЛНВ», на відміну від «Нової громади». Тому він на зборах тріумвірату керманів соборницької акції (М.Грушевський, С.Чикаленко, В.Леонтович) наполягав по трьох місяцях виходу й виділенні необхідних коштів¹¹¹.

На початку жовтня О.Лотоцький повідомляв М.Грушевському, що доведе видання «Украинского вестника» до кінця 1906 р. – уже як його головний редактор (М.Славінський пішов із цієї посади). Просив підтримки статтями. М.Грушевський зазначав у щоденнику, що не зігріває вже це його до участі¹¹². Між тим Олександр Гнатович замовив пару десятків статей М.Карееву (автономія), Д.Овсянико-Куликовському (ідеологія національностей), В.Доманицькому (риси української історії, політичні рухи), О.Грушевському (1880–1890-ті роки), С.Єфремову та Ф.Матушевському (про демократично-радикальну партію), М.Лозинському (галицькі партії), Ф.Вовкові (етнографічний тип українця), С.Єфремову й Д.Дорошенку (історія літератури), І.Франкові (галицьке письменство), В.Дорошенкові (українська преса), С.Русовій (театр), О.Кошицеві (музика), О.Шахматову (українська мова). Упадає в око, що низка людей і тем збігалася зі збірником О.Русова 1905 р. Позаяк останній так і не вийшов друком, то чи не використав О.Лотоцький його матеріали для «Украинского вестника»? М.Грушевському пропонувалася тема з українсько-польських взаємин.

Із приводу вироблення тактики українських депутатів Державної думи в Києві 22–23 квітня 1907 р. збирався з'їзд демократично-радикальної партії. М.Грушевський волів утворення окремої групи (не йти на «опортунізм»), щоб триматися свого національного інтересу, а не розчинятися в діяльності кадетів. У щоденнику він відзначав, що більшість його не підтримала¹¹³.

Через О.Лотоцького М.Грушевський у Петербурзі шукав контактів із лідерами кадетів. Цей альянс він сприймав спочатку негативно. Але Олександр Гнатович переконав, що це єдина сила в Росії, яка може підтримати українські конституційні домагання.

Київські настрої М.Грушевського. Спроба перейти в Університет св. Володимира

Наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. М.Грушевському майже не було на кого спертися в Києві. Переломне значення мав перехід на позицію підтримки

¹¹¹ Щоденник М.Грушевського, запис від 29 серпня 1906 р. // Там само. – Спр.25. – Арк.126 зв.

¹¹² Щоденник М.Грушевського, запис від 15 жовтня 1906 р. // Там само. – Арк.133.

¹¹³ Щоденник М.Грушевського, запис від 22–23 квітня 1907 р. // Там само. – Арк.147 зв.

завершення політики «галицького П'ємонту», запропонованої головою НТШ Є.Чикаленкові. Той довго вичікував, адже був у дружніх взаєминах із віківця-ми, передусім з С.Єфремовим. Але переконався, що у загальноукраїнському сенсі ця група не стоїть на рівні всенаціональних викликів і зайняв сторону М.Грушевського. Підтримав Є.Чикаленка й В.Леонтович, який мав свої міркування стати на бік львівського професора¹¹⁴. Склався своєрідний тріумвірат лідерів, котрі далі рухали план з об'єднання переважно малоросійського Києва з переважно українським (не рахуючи польського та єврейського населення) Львовом. Своїм солідарним впливом їм удалося остаточно схилити на власний бік головного мецената руху – В.Симиренка. В.Антонович, за всієї інертності, теж долучився до підтримки М.Грушевського. Удалося також схилити на свій бік найбільш енергійного петербуржця – П.Стебницького. О.Лотоцький був союзником М.Грушевського ще з 1905 р., а радше й зі студентських київських часів. На середину 1906 р. більшість активних українців остаточно погодилися з планом Михайла Сергійовича. Із киян слід назвати й більшість складу редакції «Громадської думки»/«Ради»: Ф.Матушевського, М.Павловського, М.Гехтера, С.Петлюру та есдеків, Д.Дорошенка, Б.Ярошевського. Велику допомогу надали І.Стещенко, В.Перетц, Г.Павлуцький, В.Щербина, Л.Старицька-Черняхівська.

Харизма М.Грушевського переконала всіх, що саме ця кандидатура – єдиний можливий вибір тих діячів громади, які стоять за політизацію національно-визвольної боротьби. М.Грушевський став над партіями, своєрідним надкласовим представником, котрий об'єднав на національній основі як лівих, так і центристів із правими.

Реально вести справу ніхто, крім М.Грушевського не міг. Лише за його наявності в Києві щось рухалося. Натомість без М.Грушевського всяка конструктивна праця зупинялася. Про це, зокрема, у середині липня 1906 р. писав О.Лотоцький. Закликав їхати до Києва, адже «робота упадає»¹¹⁵. Стало зрозуміло – без присутності М.Грушевського в Києві української столиці не збудувати. Тему переїзду історика до міста над Дніпром порушували у своїй розмові 3 вересня 1906 р. Є.Чикаленко й В.Леонтович¹¹⁶.

Проте проблеми щодо нестабільної підтримки киян залишалися. «Рада» так і не перетворилася на газету лише М.Грушевського, адже за підтримки його справи також і фрондувала проти нього як у справі рецензії на «Історію України» М.Аркаса, так і у критичних оцінках книжкової продукції самого історика. Наприкінці жовтня 1906 р. у щоденнику він відзначав: «Розстроїла мене вилазка в “Раді” против “Історії”; але потім я “пренебрег”»¹¹⁷. У середині грудня того ж року він занотував «дражливість амбіції» через інтриги «Ради»¹¹⁸.

¹¹⁴ Докл. див.: *Гирич І.* Національно-демократичний консервативний напрям: С.Чикаленко і В.Леонтович // *Його ж.* Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). – К., 2014. – С.286–341.

¹¹⁵ Щоденник М.Грушевського, запис від 18 липня 1906 р. // ЦДІАК. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.122 зв.

¹¹⁶ Щоденник М.Грушевського, запис від 3 вересня 1906 р. // Там само. – Арк.128.

¹¹⁷ Щоденник М.Грушевського, запис від 24 жовтня 1906 р. // Там само. – Арк.134.

¹¹⁸ Щоденник М.Грушевського, запис від 15 грудня 1906 р. // Там само. – Арк.139 зв.

М.Грушевському доводилося залагоджувати такі справи, з якими справилися б люди зі значно меншою кваліфікацією й суспільним статусом. Так, на початку 1907 р. професор із розпачем писав: «Ніхто майже не помагає, наче се не їх діло, а поручено все Грушевському, і він нехай сам бігає»¹¹⁹.

Через М.Василенка¹²⁰ з Києва М.Грушевський здобув вплив на кадетську партію (другою такою людиною в Петербурзі був О.Лотоцький). І це при тому, що з Миколою Прокоповичем у нього було серйозне зіткнення в 1905 р., коли М.Грушевський друкував у редагованій ним газеті «Киевские отклики» статтю про польсько-українські взаємини¹²¹, і М.Василенко як кадет відмовлявся подавати у стилістиці М.Грушевського критику політики польського експансіонізму проти українців на Галичині¹²². Мабуть М.Грушевському вдалося переконати М.Василенка бачити й український бік національної справи, а не лише загальноросійський¹²³. Принаймні не випадково саме М.Василенко став одним із найбільших пропагандистів «Звичайної схеми “русской” історії...» в російськомовних виданнях. Характерно, що М.Василенко свідомо (а може й ні) робив підміну понять на вищі й нижчі національні інтереси, інтереси державних націй (росіян і поляків) та недержавних (українців, інших). У результаті чого другі мали підпорядковуватися інтересам перших, а не виступати на паритетних із ними засадах, як пропонував М.Грушевський. Проте річна боротьба М.Грушевського за український Київ не минула даремно. М.Василенко погодився з доводами голови НТШ і прийняв його план. Тому в лютому 1907 р. М.Грушевський занотував у щоденнику: «Здівався з Василенком на вулиці. Посперечався з ним за старе досить сильно, а потім пожалував. Написав, пропонуючи зійтися і побалакати, й провели разом вечір. [Заповідається] на другу “союзну державу”»¹²⁴.

Усе міцніше М.Грушевський відчував у Києві ґрунт під ногами. На 1 березня 1907 р. було вже 1200 передплатників «ЛНВ» лише з Наддніпрянської України, тоді як «Нова громада» мала впововину менше. Ще більше зміцнилося становище з обранням М.Грушевського 29 квітня головою УНТ¹²⁵.

¹¹⁹ Щоденник М.Грушевського, запис від 1 січня 1907 р. // Там само. – Спр.963. – Арк.1.

¹²⁰ Про взаємини М.Грушевського з М.Василенком див.: *Гирич І.* М.Грушевський і М.Василенко (До історії взаємин) // *Гирич І.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – С.486–503.

¹²¹ *Грушевский М.* К польско-украинским отношениям в Галиции. – К., 1905. – I–IV. – 112 с.

¹²² ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.375. – Арк.92 (лист М.Василенка до М.Грушевського від 20 липня 1905 р.).

¹²³ Микола Прокопович не вважав український національний інтерес самоцінною річчю, а лише як відгалуження загальноросійського інтересу. Він писав М.Грушевському:

«Я – украинец, но я никогда не замыкался в круг только украинских интересов. Меня за это упрекают, смотрят на меня скоса, иногда даже подозрительно. Но что же поделаешь, когда моё мировоззрение сложилось так, что я считаю возможным разрешение украинского вопроса только на почве федеративного устройства России, и украинский вопрос не могу выделить и обособить от других национальных вопросов: польского, еврейского, латышского и пр.»

(див.: ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.375. – Арк.93–94; лист від 6 липня 1905 р.).

¹²⁴ Щоденник М.Грушевського, запис від 17 лютого 1907 р. // Там само. – Спр.25. – Арк.144.

¹²⁵ Щоденник М.Грушевського, запис від 29 квітня 1907 р. // Там само. – Арк.148 зв.

Є.Чикаленко постійно говорив про перехід М.Грушевського принаймні на приват-доцента Київського університету¹²⁶. Нарікав, мовляв, як то буде без нього в Києві¹²⁷. Але М.Грушевський хотів міцнішої позиції й подався на посаду поного професора на кафедрі «російської» історії в Університеті св. Володимира.

Львів до Михайла Сергійовича перетворився на тиху пристань¹²⁸. Майбутнє України вирішуватиметься в Києві. Психологічно ситуація відповідальності моменту надзвичайно тиснула на М.Грушевського. Він писав, що «все вагаюся між двома настроями – то надзвичайна вразливість на свою репутацію словну – щось не упустити, не зістатися позаду, і з другого боку – гадки що се все марниця, що все паде в ніщо, що не має ніякого значення не тільки слова, популярність і т. п., а навіть якась робота для суспільности, культури, поступу». Ці думки він збирався белетристично обробити¹²⁹.

Шансів на київське професорство майже не було. М.Грушевський це розумів. Університет державний, а його діяльність влада трактувала як «антидержавну». Склад професури не просто правий, а чорносотенно-великодержавний. І саме їй голосуванням вирішувати долю М.Грушевського. Про свій настрій щодо університету в Києві професор писав: «Тягне туди й прикро, що з того, мабуть, нічого не буде»¹³⁰.

Але спробувати було треба. Найбільшим промотором підтримки М.Грушевського став В.Перетц. Він надсилав листами новини, роз'яснював справу термінів конкурсу на заміщення посади¹³¹. У серпні 1907 р. М.Грушевський у Києві відвідав місцеву професуру, передусім впливових осіб. За порадою В.Перетца ходив до декана М.Бубнова та свого вчителя В.Іконникова¹³². Утім справа обрання закінчилася невдачею. Б.Юзефович у своїй газеті назвав М.Грушевського «науковим брехуном». Почався тривалий судовий процес про образу честі та гідності, який також скінчився нічим.

Проте М.Грушевський не концентрувався на невдачах – він зосереджувався на позитивній роботі. Зокрема на читанні публічних лекції в УНТ та на базі Українського клубу. Відбувалися тертя й на цьому фронті. Зокрема зі І.Стешенком, через що М.Грушевський навіть хотів звільнитися з головування в УНТ, і змусив Івана Степановича вибачитися¹³³.

Перша лекція відбулася 10 листопада 1907 р. М.Лисенко та Є.Тимченко зробили зауваження за «галицький акцент». Людей було багато, з усіх соціальних верств. 12 листопада – друга лекція. Читав М.Грушевський, на власну думку, краще, а людей було вже менше. Третя публічна лекція сталася 15 листопада з меншим настроєм. Читав майже дві години, зірвав голос і забагато взяв матеріалу¹³⁴.

¹²⁶ Щоденник М.Грушевського, запис від 4–5 травня 1907 р. // Там само.

¹²⁷ Щоденник М.Грушевського, запис від 18–19 травня 1907 р. // Там само. – Арк.149 зв.

¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Щоденник М.Грушевського, запис від 25–30 червня 1907 р. // Там само. – Арк.152.

¹³¹ Щоденник М.Грушевського, запис від 16 серпня 1907 р. // Там само. – Арк.54.

¹³² Щоденник М.Грушевського, запис від 16 вересня 1907 р. // Там само. – Арк.160.

¹³³ Щоденник М.Грушевського, запис від 7 листопада 1907 р. // Там само. – Арк.165–165 зв.

¹³⁴ Щоденник М.Грушевського, запис від 10, 12, 15 листопада 1907 р. // Там само. – Арк.165 зв. – 166.

У листопаді 1907 р. М.Грушевський порушував питання про творення вже не самого наукового товариства, а інституту українознавства, очевидно на загальних принципах народного університету й зі систематичним вкладом українознавчих дисциплін як своєї альтернативи офіційному Київському університету. Проте В.Леонтович на це гроші В.Симиренка не дав, і цей проект не було здійснено аж до 1917 р., коли поряд зі старим Університетом св. Володимира постав Український державний університет¹³⁵.

Невгамовна енергійна вдача М.Грушевського не витримувала пасивності й байдужості. Наприкінці грудня 1907 р. він перед від'їздом до Львова дорікав редакції «ЛНВ» за «загальну оспалість»¹³⁶.

Українізація культурно-громадського життя Великої України мала розпочинатися з Києва. І попри теоретичну підтримку суспільства, що стояло за політизацію українського національно-визвольного руху, у реальному вимірі не мала абсолютної більшості. М.Грушевському довелося стати рушієм процесу, практичним його втілювачем. І це йому вдалося завдяки авторитетності й харизмі; натискові на пасивних українських активістів із Наддніпрянщини; особистій ініціативі та перемозі над опонентами, що мали інші візії на справу соборності.

На київському ґрунті М.Грушевський хотів розгорнути журнал «Літературно-науковий вістник», Українське наукове товариство, перебрати під своє керівництво газету «Рада», заснувати замість «Киевской старины» українознавчий науковий журнал «Записки УНТ», науково-популярний часопис «Україна» (почав виходити вже 1914 р.). Елементами соборницької акції було заснування українознавчих кафедр у Київському та інших університетах. Для забезпечення культурницьких акцій коштами ініціював Товариство прихильників літератури, науки і штуки – своєрідний культурний банк для національних починань. Також планувалося започаткування інституту українознавства – як народного університету.

Київські політичні українці не становили більшості, до 1905 р. українофільські налаштовані громадські діячі волили зберігати статус-кво, не порушувати дуалістичної національної ідентифікації, ішли у фарватері російських так званих прогресивних партій. Кияни-українці поділялися на малоросійський (В.Науменко, І.Лучицький та ін.) й український (що його намагалися розбудувати в Києві альтернативні М.Грушевському структури «Громадське слово», «Нова громада», «Киевская старина»/«Україна») табори. Це загрожувало сепарацією культурно-політичного розвитку як Західної, так і Східної України.

Політичні ідеї культурної окремішності від Росії не користувалися великою популярністю. Свій вплив справляла ще й російська великодержавна ідея про «триєдиний російський народ». Формування самостійної української культури вважалося «галицьким винаходом» – «австрофільством», а М.Грушевського

¹³⁵ Щоденник М.Грушевського, запис від 16 листопада 1907 р. // Там само. – Арк.166 зв.

¹³⁶ Щоденник М.Грушевського, запис від 21 грудня 1907 р. // Там само. – Арк.174.

сприймали вже галичанином, а не представником Великої України у Львові. Тож йому доводилося популяризувати свої ідеї паралельно з розбудовою структур українського Львова в Києві.

Ідеї переносу «ЛНВ» і НТШ не співчували давні співробітники установ М.Грушевського у Львові («стара фамілія»: І.Франко, В.Гнатюк та ін.), убагаючи в такому акті зменшення можливостей для заробітку. М.Грушевський у результаті сформував «нову фамілію» (І.Джиджора, Ю.Тищенко (Сірий) та ін.), у середовищі котрої стосунки будувалися не на засадах «рівні з першим серед рівних», а як керівник і підлеглі.

Не співчувала ідеї М.Грушевського й київська Стара громада, яка воліла надалі домовлятися з російськими ліберальними політичними колами коштом українських інтересів. Давній провідник українського руху В.Антонович зі своїми співробітниками (О.Левицький, К.Мельник та ін.) так само зайняв очікувальну позицію й не підтримав цілковито М.Грушевського.

Натомість М.Грушевського підтримали основні меценати національної справи Є.Чикаленко, В.Леонтович (у Києві), О.Лотоцький і частково П.Стебницький (у Петербурзі), які утворили з істориком своєрідний тріумвірат громадської влади над українським рухом у Києві. Є.Чикаленко справив вирішальний вплив щодо переходу на позиції М.Грушевського віківців, які склали основу редакції газети «Громадська думка»/«Рада». Фронду Б.Грінченка та С.Єфремова вдалося подолати.

Перенесення установ М.Грушевського зі Львова до Києва стало завершенням ідеї «Галичина – український Р'ємонт» національного проекту Київської громади О.Кониського, В.Антоновича та О.Барвінського 1880-х рр. Таке перенесення дозволило зберегти спільну візію української еліти на соборне майбуття України. Удалося уникнути формування двох різних Україн: православної та греко-католицької, проросійської та європейські зорієнтованої з двома різними мовно-правописними системами й літературами.

«Єдиноначаліє» спричинив не лише «авторитаризм» М.Грушевського, його бажання бути першою особою в українському русі. За загальної слабкості суспільства, його малої культурно-політичної активності повинна була бути одна людина, яка уособлювала б рух до соборності.

The analyze has been given to Mykhailo Hrushevs'kyi's scholar and political activities during his transferring from L'viv to Kyiv according to his diary, which we are going to publish in the next year. His aspiration project to united Halychyna and Naddniprianshchyna is considered. M.Hrushevs'kyi's relation with "old family" in L'viv and his "new family" in Kyiv and also his cooperation with Kyiv's Hromada, editorial board of "Vik", "Hromads'ka Dumka", "Rada" and Ukrainians in Petersburg is reflected.

Keywords: Shevchenko's Scholar Society, Ukrainian Scholar Society, Old Hromada, "Vik", "Hromads'ka Dumka", "Rada", "Ukrainskiy Vestnik".

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)«XVII»929.7.03

О.О.КОВАЛЕВСЬКА *

ПРОБЛЕМА ІКОНОГРАФІЇ І.ГОНТИ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИК ПАМ'ЯТІ ТА СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Досліджено причини збіжностей/розбіжностей між реальним та уявним образом І.Гонти, зафіксованим у нарративних і візуальних джерелах XVIII–XIX ст., проаналізовано вплив викривлених образів на формування сучасної іконографії цього історичного діяча. Також продемонстровано, як через посередництво візуальних маркерів простору, тобто пам'ятників, відбувається закріплення в історичних уявленнях та свідомості сучасної людини образів, які не мають нічого спільного з реальною постаттю.

Ключові слова: Гонта, реальний образ, уявний образ, іконографія, іконографічний тип, портрет, ілюстрація, скульптура, пам'ятник, історичні уявлення.

Наявна іконографія сотника уманського надвірного війська маїната Ф.С.Потоцького давно потребувала свого ґрунтового дослідження. Безпосереднім поштовхом до написання цієї статті стали нещодавні події, пов'язані зі встановленням у листопаді 2015 р. в Умані пам'ятника діячам Коліївщини – Іванові Гонти та Максимові Залізнякові. Аналіз окремих висловлених позицій громадських діячів єврейської спільноти¹, українських політиків² та активістів³ переконує в тому, що чим більша відстань віддаляє нас від історичної події, тим фантастичнішими стають інтерпретації цих подій у медійному просторі.

* Ковалевська Ольга Олегівна – доктор історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії
E-mail: o_kovalevska2013@ukr.net

¹ Евреи возмущены открытием памятника казакам-погромщикам на Украине [Електронний ресурс]: <http://ieshua.org/evrei-vozmushheny-otkrytiem-pamyatnika-kazakam-pogromshhikam-na-ukraine.htm>

² Томенко: памятник вождям Колиивщины в Умани – предупреждение власти [Електронний ресурс]: <http://obozrevatel.com/politics/92618-tomenko-pamyatnik-vozhdyam-koliivschinyi-v-umani-preduprezhdenie-vlasti.htm>

³ Гонту і Залізняка повертають в Умань? [Електронний ресурс]: <http://vch-uman.in.ua/material.php?id=257>

Складається враження, що навіть маючи доступ до наукових досліджень та збірників документів через мережу Інтернет, сучасна пересічна людина не обтяжує себе трудом читання й елементарним аналізом. Виявляється, що їй значно простіше у своїх уявленнях про минуле покладатися на перекази, легенди, твори художньої літератури, аніж на свідчення очевидців подій чи думку професійних істориків. Свій негативний вплив на подібну ситуацію справляють уявлення про минуле, сформовані як за радянських часів, так і порівняно нещодавно під впливом підручників і белетристичних творів. Суттєві наслідки має й певна дискредитація академічної науки та її представників, свідоме уникнення владою чи громадськістю ознайомлення з експертними висновками фахівців перед прийняттям рішення про увічнення пам'яті будь-якого діяча.

Постать І.Гонти, яка, на перший погляд, видається цілком однозначною й позитивною в українській історії, натомість такою не є. Визнання цього факту дозволить зрозуміти інтерпретації його образу сучасниками, істориками, письменниками та художниками пізніших часів, а також допоможе визначити необхідний підхід до розуміння цієї історичної фігури нині. Для цього коротко оглянемо роль І.Гонти в подіях 1768 р., проаналізуємо свідчення тогочасних історичних джерел та пізніші візуальні його образи, які й досі впливають на митців і пересічних громадян, формують їх уявлення про тогочасні події та їхніх учасників.

Отже події Коліївщини 1768 р. та гайдамацький рух узагалі слід розглядати на широкому тлі польсько-російсько-турецьких політичних взаємин, з одного боку, а також у контексті втраченої українцями 1764 р. останньої можливості реалізувати програму створення власної національної держави – з іншого. Образ одного з фігурантів Коліївщини – І.Гонти – в офіційній історіографії та суспільній пам'яті напряду залежав від тієї ролі, яку він відіграв у селянському русі другої половини XVIII ст. Тому, аби з'ясувати, чому писемні джерела, особливо польські, малюють нам образ «зрадника» і «розбійника», тогочасні російські не дають йому чіткого визначення або огульно відносять до «бунтівників», «зłodіїв», «заколотників», візуальні джерела демонструють відверту невідповідність між описами його зовнішності з наявними зображеннями, спробуємо дати відповідь на запитання: що й навіщо робив І.Гонта в Умані влітку 1768 р. та за що його було покарано?

Як відомо, 1764 р. російська правителька Катерина II ліквідувала гетьманство й відновила Малоросійську колегію, яка своєю діяльністю сприяла швидкій інкорпорації земель Гетьманщини та Слобожанщини до складу імперії. Того ж року, після річного періоду безкоролів'я, що тривало від смерті Августа III, 6 вересня 1764 р. королем Речі Посполитої під тиском Катерини II та за присутності російської армії було обрано С.А.Понятовського. Станіслав Август був прихильником державних реформ, які мали на меті порятунок країни від остаточної загибелі. Перетворення були проголошені на конвокаційному сеймі ще у травні – червні 1764 р. і передбачали обмеження застосування принципу *liberum veto* шляхтою та прийняття рішень з економічних питань сеймовою більшістю, з компетенції сеймиків вилучалися податкові питання,

скасовувалися приватні й запроваджувалося генеральне мито, уніфіковувалися міри та ваги, у королівських містах відновлювалося маґдебурзьке право, скасовувалися магнатські, церковні юридики тощо⁴. Спочатку реформи, які мали вивести Річ Посполиту з економічного застою, усунути з її устрою вади, що гальмували подальший розвиток, відповідали інтересам Пруссії та Росії. Але як тільки Станіслав Август почав виходити з-під контролю Катерини II й відмовився скасувати окремі заходи, ці країни почали підтримувати опозиційну партію у самій Польщі. Для тиску на короля та його оточення російська імператриця використала так зване дисидентське питання, тобто вимагала зрівняти у правах католиків, протестантів і православних. Небажання прибічників короля піти на поступки призвело до того, що під тиском росіян було скликано православну конфедерацію у Слуцьку, протестантську – у Торуні та католицьку – у Радомі. Дисидентське питання також було розглянуто на варшавському надзвичайному сеймі. Відвертий тиск Катерини II і зухвала поведінка російського посла у Варшаві М.Репніна призвели до певних репресій щодо тих, хто був проти позитивного вирішення дисидентського питання. Посли сейму, перелякані такими діями Росії, ухвалили зрівняти у правах католиків і некатоликів. Король змушений був визнати це рішення. Після сейму всі три конфедерації було розпущено, оскільки вони виконали своє завдання тиску на королівську партію. Однак кількість обурених цим рішенням шляхтичів не зменшилася, а навпаки – зросла. 29 лютого 1768 р. вони зібралися в містечку Бар на Поділлі, де проголосили створення Барської конфедерації. Її учасники виступали проти надання політичних прав некатолицькому населенню, заявили про захист прерогатив католицизму й необхідність відстоювати незалежність польської держави. На чолі конфедерації став Ю.Пулавський⁵. У Речі Посполитій розпочався громадянський конфлікт, участь в якому взяло й українське населення, а наслідками скористалися Росія та її союзники.

Київський воєвода Ф.С.Потоцький, у власності якого перебувало містечко Умань, був прихильником короля, а отже визнавав необхідність зрівняння прав католицького й некатолицького населення. А от уманський управитель Р.Младанович виявився на боці конфедератів, тобто відстоював правоту польської шляхти католицького віросповідання щодо «іновірців» краю. Це й стало головною причиною того, що відбувалося в місті та навколо нього 1768 р.

Для охорони своїх володінь Ф.С.Потоцький постійно тримав в Умані гарнізон польських жовнірів і два полки надвірного війська, яке складалося з козаків. Старшим сотником надвірної міліції був І.Ґонта, котрий походив із селянської родини с. Розсошки. Своєю вірною службою він здобув прихильність воєводи. Згодом дістав від нього право на отримання прибутку з Розсошек, а ще пізніше й із сусіднього с. Орадівка. Довіра Ф.С.Потоцького до І.Ґонти була такою великою, що деякі шляхтичі, зокрема й Р.Младанович, відверто заздрили сотникові. Особливо хворобливо вони ставилися до ідеї воєводи порушити на сеймі питання про нобілітацію І.Ґонти. Коли 1768 р. по всій Україні

⁴ *Зашкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – С.231.

⁵ Там само. – С.232–233.

обабіч Дніпра активізувалися гайдамаки, Р.Младанович вирішив цим скористатися. Він неодноразово провокував ситуації, в яких І.Гонта доводилося виправдовуватися в несконених гріхах, вимагати очної ставки зі своїми винуватцями, а також багаторазово повторювати клятву вірності Ф.С.Потоцькому. З аналізу подальших подій виходить, що І.Гонта сприймав свою клятву саме як підтвердження вірності певній людині, і у цьому сенсі він її дотримав до кінця, а Р.Младанович сприймав її як освідчення вірності ідеалам старої Речі Посполитої⁶.

Зрозуміло, що діяльність Барської конфедерації, особливо низка погромів некаатолицького населення Поділля та Брацлавщини, викликала швидку реакцію Катерини II і російські війська вступили на терени Правобережної України. Цим фактом скористалися очільники гайдамацьких загонів. У Мотронинському монастирі, який знаходився неподалік від містечка Жаботина, козак Пластунівського куреня М.Залізняк, почав збирати охочих помститися конфедератам за «повне винищення» людей «грецького сповідання»⁷. Погромивши навколишні містечка Смілу, Корсунь, Канів, Мошни, Лисянку, гайдамаки неминуче мали піти на Умань. Цікаво, що аналіз документів, дотичних Коліївщини, переконує: спочатку мета повстанців була виправданою – помститися за вбивства й усілякі утиски православного населення. Потім постала ідея «відшкодування збитків», а це вже означало пограбування та вбивства найбільш одіозних орендарів, економів, посесорів, двірських службовців тощо. Не обійшлося й без надто войовничих православних священників на зразок Мельхиседека (Значко-Яворського), котрі підбурювали гайдамаків до радикальних дій.

У ситуації, коли конфедерати без розбору «карали хлопів», а гайдамаки у відповідь ждали помсти, І.Гонта явно отримав якісь інструкції від Ф.С.Потоцького⁸ на випадок активних дій як тих, так і інших навколо Умані. Один із мемуаристів згадував про те, що вже будучи на порозі смерті, І.Гонта згадував короля та переконував, що виконував його волю⁹. Зрозуміло, що польський монарх міг дати такий «наказ» лише київському воєводі, і лише на випадок активізації дій конфедератів на Уманщині. Той, своєю чергою, міг дати якісь конкретні вказівки щодо безпосередніх дій і компетенції полковників, сотників надвірного війська. Значить, якщо І.Гонта отримав рекомендації щодо дій проти конфедератів, він діяв в інтересах польського короля, а не проти нього¹⁰.

Поява гайдамаків під містечком стала явною несподіванкою й І.Гонта мав швидко реагувати на нові обставини. Незрозумілий Р.Младановичу та місцевим мешканцям виїзд І.Гонта з Умані, добровільне приєднання до

⁶ Антонович В. Уманський сотник Иван Гонта // Киевская старина. – 1882. – Т.1. – №11. – С.250–276.

⁷ Протокол допиту запорізького козака Дем'яна Чернявченка, складений у Київській губернській канцелярії // Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Зб. док. – К., 1970. – С.367.

⁸ Антонович В. Уманський сотник Иван Гонта. – С.261.

⁹ Франко І. Матеріали до історії Коліївщини. III. Польська поема про уманську різню // Записки НТШ. – Т.13. – Л., ????. – С.37.

¹⁰ Антонович В. Уманський сотник Иван Гонта. – С.263.

гайдамацького загону, а згодом спільні дії з гайдамаками, мали бути в інтересах власника міста. Коли І.Гонта разом із М.Залізнякам підходив до Умані, він знав, що у конфедерата Р.Младановича є лише два виходи: або він відчиняє браму й демонструє свою прихильність Ф.С.Потоцькому та королеві, або починається облога, згодом підходять російські війська, а всіх оборонців міста визнають «заколотниками»¹¹. Таким чином, із позиції короля й київського воеводи І.Гонта виконав їхній наказ захищати Умань перш за все від конфедератів; він залишився вірним присязі своєму безпосередньому «зверхникові та хлібодавцеві». Натомість із позицій шляхти, яка підтримувала конфедератів, І.Гонта, котрий пустив гайдамаків у місто і в такий спосіб опосередковано сприяв початку різанини, зрадив інтересам Речі Посполитої.

Слід також звернути увагу на те, що уманський сотник явно не міг передбачити, що його в'їзд до міста та переговори з конфедератами вийдуть з-під контролю і призведуть до погрому. Усе почалося зі сварок польських шляхтичів між собою біля міської брами, які радили Р.Младановичу, як ліпше вчинити, а згодом губернатор Умані без жодних розпоряджень місцевим мешканцям розвернувся й пішов до костелу «ввіряти свою долю Богові», кинувши решту своїх прибічників напризволяще. Гайдамаки ж у цей час уже розбіглися вулицями в пошуках «зрадників» та поживи. Цікаво, що повсякчасно згадувана та в моторошних фарбах розписана «уманська різанина» тривала лише п'ять годин: з одинадцятої до шістнадцятої годин 20 червня 1768 р. Це, звичайно, не виправдовує вбивства, але навіть за тогочасними масштабами це не була тотальна катастрофа. Постраждало від 2,5 тис. до 3 тис. мешканців, в основному польської та єврейської національностей. Однак, як було засвідчено в одному з джерел, не постраждали «властиві міщани та передміщани Умані, ані чужоземні купці, вірмени, турки та москалі, що мали в Умані свої склепи (крамниці – *О.К.*)»¹².

Примітним також було те (і це засвідчено навіть польськими мемуаристами, неприхильними до уманського сотника), що І.Гонта й у розпал погрому прагнув урятувати якомога більше людей. Саме з цією метою він відправив до православної церкви Св. Михайла велику групу жінок та дітей, зокрема й дітей Р.Младановича – Вероніку та Павла. Там наказав священникові охрестити цих людей за православним (грецьким) обрядом, оголосивши себе та М.Залізняка хрещеними батьками неофітів і заборонив гайдамакам їх чіпати¹³. У масових убивствах І.Гонта ніякої участі не брав, і це підтвердили на допиті деякі учасники погрому. У грабунках також помічений не був, що пізніше засвідчив сам М.Залізник. Він, зокрема, зазначав, що особисто видав сотникові з награваного в Умані майна лише «сто золотих червоних і шістсот рублів монетою та три годинники»¹⁴. Іншого «прибутку» І.Гонті від погрому не було.

¹¹ Там же. – С.38.

¹² Там же. – С.35.

¹³ Записки Вероніки Кребс (перевод с предисловием И.М.Ревы) // Гайдамацький рух на Уманщині. Коліївщина 1768 року: Хрестоматія. – К., 2002. – С.130.

¹⁴ Протокол допиту полковника Максима Залізняка, складений у Каргопільському карабінерському полку // Гайдамацький рух на Україні... – С.361.

Оскільки через важкий трупний сморід перебувати в місті було неможливо, І.Гонта разом із М.Залізнякам та його гайдамаками стали табором в околицях Умані. Коли 26 червня до нього підійшов російський загін полковника Гур'єва, там уже були донські козаки на чолі з поручиком Кологривовим. Останній намагався нібито вмовити запорожців та місцевих надвірних козаків І.Гонти піддатися його владі, але з якоїсь причини ті почали по них стріляти, росіяни відкрили вогонь у відповідь і захопили всіх у полон¹⁵. Саме цей збройний спротив і дозволив пізніше ставитися до них як до звичайних бунтарів. Так званих «польських козаків» на чолі з І.Гонтою було відразу ж відправлено до коронного гетьмана графа Я.К.Браницького, оскільки генерал-майор М.Кречетников «такових разбойников выпустить за неприличное почёл».

Отже за всіма документами та окремими спогадами І.Гонта не виступав ані як «організатор Коліївщини», ані як «друг і спільник» М.Залізняка, ані як «народний месник», ані як «борець за національне звільнення». Усе це – вигадки та кліше, поширені спочатку народницькою, а потім радянською історіографією, що дуже сильно спотворило реальний образ. Натомість, завдяки аналізу текстів допитів учасників гайдамацького руху, реляцій, листів, повідомлень, окремих мемуарів, складається враження, що І.Гонта просто опинився не в тому місці й не в той час. Поляки-конфедерати звинувачували його у зраді Речі Посполитій, поляки-роялісти – у загибелі значної кількості польської шляхти, євреї – заледве не в геноциді, росіяни – у розбійництві та зв'язках з гайдамаками. Ніяких ідей щодо «національного визволення українського народу» в І.Гонти не було, і це явно видно за матеріалами джерел. Навіть якийсь універсал невідомої особи із закликом до місцевого селянства приставати до гайдамаків та повсталих селян із метою боротися за «права та свободу», який нібито визначав ідеологію гайдамацького руху, датовано листопадом 1768 р., тобто часом, коли І.Гонту вже стратили.

Нарешті, останній сюжет із життя уманського сотника – його страта. Майже всі польські мемуаристи подають опис цієї події, ніби насолоджуючись такою жорстокістю¹⁶. Натомість мав рацію В.Антонович, котрий писав про те, що Я.К.Браницький – освічена й доволі гуманна людина, не був зацікавлений у такій страті. Генерал-майор М.Кречетников у листі до князя М.Репніна з приводу спільної боротьби польських і російських військ із гайдамаками, а також із приводу того, що більшу частину відправлених до Я.К.Браницького гайдамаків стратили на шибениці, теж піддавав сумніву слушність масових і жорстоких покарань, зазначивши, що «цей суворий вчинок» може викликати на цих теренах «засмучення»¹⁷. Значно більш реалістичним виглядає беземоційне

¹⁵ Лист генерал-майора Михайла Кречетникова до князя Миколи Репніна про захоплення полковником Гур'євим гайдамаків під Уманню від 29 липня 1768 р. // Гайдамацький рух на Україні... – С.363–366.

¹⁶ Ідеться про різні варіанти 14-денної кари зі зрізанням зі ще живого І.Гонти шматків шкіри, почерговим відрубанням кінцівок, відтинанням голови та знущаннями над тілом.

¹⁷ Рапорт генерал-майора Михайла Кречетникова князеві Миколі Репніну про боротьбу російських і польських військ з гайдамаками на Правобережжі, про затримку Максима Залізняка та ін. і про четвертування Іваном Климентієм Браницьким Івана Гонти // Гайдамацький рух на Україні... – С.404.

повідомлення М.Кречетникова про те, що І.Гонту Я.К.Браницький просто четвертував¹⁸. Той самий В.Антонович звертав увагу на те, що Ян Клеменс не мав бажання виконувати роль жорстокого судді. Він у листах до короля наполягав на тому, аби зберегти життя більшості засуджених і використати їх на важких роботах, зокрема у Львові¹⁹. Щодо самого І.Гонти Я.К.Браницький виявся за-ручником загальної думки. Не стратити його він не міг, адже всі навколишні шляхтичі та представники єврейської громади наполягали на цій страті²⁰.

Логічно виникає запитання: якщо І.Гонта виконував наказ Ф.С.Потоцького протистояти конфедератам, якщо він був заодно з російськими військами, котрі йшли на Правобережжя з метою придушити спротив учасників Барської конфедерації, то за що ж тоді його стратили поляки? Напрошується лише одна відповідь: для загального «втихомирення» краю, збудженого як через дії конфедератів, так і через дії гайдамаків. Конфедератів, і навіть самого Ю.Пулавського, через деякий час відпустили й вони виїхали в еміграцію. Гайдамаки ж, яких указом Катерини II було проголошено «розбійниками, лиходіями та заколотниками»²¹, зазнали покарань (фізичне каліцтво, заслання до Сибіру) та страт. Тим більше, що їх на відвертих лиходіїв перетворював один незначний і нібито формальний факт: Барська конфедерація зазнала остаточної поразки 15 червня 1768 р.²² Тобто раніше за уманські події на цілий тиждень. А це означає, що з боку росіян вони вже всі перетворилися з союзників у боротьбі з «польськими заколотниками» на звичайних розбійників, які ще й наважилися у своїх діях посилатися на високе імператорське ім'я та неіснуючий маніфест Катерини II. Із боку ж поляків вони – звичайні зрадники, через яких польська шляхта втратила останню можливість «врятувати державну самостійність»²³. Таким чином, повторимось, що І.Гонта опинився не в тому місці й не в той час. Його особисте знайомство та перебування поряд із М.Залізником під час подій в Умані автоматично робило з нього звичайного розбійника – як в очах росіян, так і поляків.

І ось тут з'являється ще один важливий аспект, який дозволяє подивитися на події Коліївщини ще під одним кутом зору. Це – тогочасна міжнародна політика щодо Османської імперії. Коли конфедерати опинилися у скрутному становищі, вони звернулися по допомогу до Порти, пообіцявши віддати частину Волині й Поділля. Французький уряд також активно підтримував клопотання поляків і в такий спосіб провокував конфлікт між Туреччиною та Росією, яка мала свої види на цю саму територію. Безпосереднім приводом для початку російсько-турецької війни в 1768 р. став погром гайдамаками містечка Балти в так званій «ханській Україні». Хоч як не виправдовувався посол Росії в Османській імперії О.Обресков за те, що гайдамаки ввірвалися до

¹⁸ Там само. – С.403.

¹⁹ Антонович В. Уманский сотник Иван Гонта. – С.273–274.

²⁰ Там же. – С.273.

²¹ Універсал Катерини II до українського населення православної віри Подільського, Київського, Волинського воеводств та інших земель з закликом підкорюватися розпорядженням влади і повертатися до панських маєтків // Гайдамацький рух на Україні... – С.378.

²² Загалом вона протрималася від 23 лютого до 15 червня 1768 р.

²³ Франко І. Матеріали до історії Коліївщини... – С.39.

Балти, а потім ще спалили Дубосари на Дністрі, це не врятувало ситуації²⁴. 25 вересня 1768 р. О.Обрескова викликали до великого візира й ув'язнили у Семибаштовому замку. Це означало оголошення війни. У відповідь 18 листопада Катерина II також оголосила війну Туреччині. Вона закінчилася перемогою Росії й повною катастрофою для населення українських земель, адже саме підписання Кючук-Кайнарджийського мирного договору в 1774 р. дозволило Катерині II остаточно ліквідувати Запорізьку Січ (1775 р.), а 1793 р., унаслідок другого розподілу Речі Посполитої (активної участі в першому поділі 1772 р. Росія не брала через війну, задовольнившись територією Східної Білорусії та Західної Волині) приєднати до своїх володінь Правобережну Україну. Цей факт означав остаточне перетворення українських земель на внутрішню колонію у складі Російської імперії й обумовив початок боротьби за національне відродження вже в наступних століттях.

Таким чином, І.Гонта був здібним селянським сином, який зумів здобути освіту, набувши досвіду й авторитету, обійняв певну посаду в надвірному війську одного зі значних маґнатів Правобережної України, прибічника реформ короля Станіслава Августа – Ф.С.Потоцького. Від нього за вірну службу отримав у розпорядження два багатих села. Мав родину: дружину, чотирьох дочок і сина. Перед ним відкривалися перспективи підвищення соціального статусу. Із початком протистояння королівської партії та конфедератів отримав певні розпорядження від Ф.С.Потоцького, які виконав, не порушивши присяги вірності своєму патроні. Через спільні дії із загоном гайдамаків на чолі з М.Залізняком, котрий відзначився особливо жорстоким погромом частини мешканців Умані, був зарахований до категорії «розбійників» і відповідно покараний, хоча й не заслуговував на це. Був відомою постаттю на Уманщині, однак загалом для населення тогочасних Волині, Поділля та Київщини залишався homo incognito. Помер мученицькою смертю, яку прийняв гідно.

Тепер повернімося до того, який образ І.Гонти поставав із наративних та візуальних джерел XVIII–XIX ст., і наскільки він відповідав реальній історичній постаті, що волею долі опинилася в несприятливих історичних обставинах 1768 р.

Оскільки крім окремих реляцій отців-василіян, написаних одразу по свіжій пам'яті свідків уманської різанини, усі інші свідчення мемуарного характеру з'явилися значно пізніше (через 50 і більше років по подіях), усі вони були надто суб'єктивними. Більша частина тих свідчень через опис жахів уманської трагедії, до якої нібито І.Гонта був причетний, сприяла формуванню його демонічного образу бунтівника, кровожерливого гайдамака та розбійника. Документальних свідчень того, чим відзначився І.Гонта до подій 1768 р., якою він був людиною, який мав характер і зовнішність, не існує. Або ж вони дуже опосередковані, що не дозволяє сформувати про нього неупереджене уявлення.

Зображень І.Гонти до 1768 р. також не виявлено й, очевидно, їх не існувало у принципі. Натомість події уманської різанини в один момент зробили з

²⁴ Лист князя Миколи Репніна до російського резидента в Туреччині Олексія Обрескова, в якому викладаються ставлення Росії до конфедератів і гайдамаків, а також взаємини з Туреччиною // Гайдамацький рух на Україні... – С.406.

нього «героя» історії та спричинили появу численних описів його участі в тогочасних подіях, а отже й зображень, які суттєво між собою різнилися. Оскільки дослідники ХІХ–ХХ ст. не звертали уваги на неузгодженість документальних свідчень і спогадів очевидців із візуальними джерелами, які спричинили формування образу І.Гонти в народній уяві, художній літературі та мистецтві, нижче спробуємо розібратися з цією проблемою.

Описів зовнішності І.Гонти відомо лише два. Обидва походять із мемуарів свідків подій в Умані: Вероніки Кребс та її брата Павла Младановича – дітей уманського губернатора Р.Младановича, урятованих І.Гонтою. Перша, зокрема, писала, що уманський сотник «був гарним, представницьким чоловіком, і до того ж не тільки говорив, але й чудово писав по-польському, а виховання його було таким, що й зараз його можна було прийняти за шляхтича»²⁵. Із цими словами цілком збігається й опис, поданий братом Вероніки – Павлом: «Гонта був козак імпазантний, статурний, йому щастило в усіх його заходах»²⁶.

Як уже згадувалося, І.Гонта походив із простих селян с. Розсошки, але на момент приїзду до Умані Р.Младановича з родиною вже був старшим сотником козацького полку надвірного війська (надвірної міліції). Вероніка яскраво описала у своїх записках структуру цього формування та зовнішній вигляд козаків, котрі в ньому служили:

«Уманські козаки всі були люди показні та красиві; коні в них були добрі й у кожних двох сотень іншої масті. Одяг козаків складався з жовтих жупанів, блакитних кунтушів і шароварів; шапки на головах були чорними барашковими з жовтим верхом; затим червоний пояс, піка в руці, рушниця за плечима, пара пістолетів за поясом і пара у сідлі. Вони були підперезані декількома “салатурками”, в яких зберігалися порох, шрот, кулі, кремінь і т.д.; при боці висів великий ріг, також для пороху. У простих козаків усе це приладдя було оправлене у бляху, натомість у сотників, та особливо в Гонти, у срібло. Жупани на сотниках були жовтими атласними, кунтуші з французького сукна були обшиті срібними ґалунами, а шапки були оксамитовими; одним словом полк цей анітрохи не поступався будь-якому королівському полкові»²⁷.

Описуючи далі перебіг подій, Вероніка, ніби згадавши, що має писати про сотника в негативному плані, виправдовувати батька, зазначала, що під час розмови І.Гонти з Р.Младановичем у першого був «розбійницький» погляд²⁸, що, на її думку, мало нагадувати про те, що він «зрадник і звичайний розбійник». Переповідаючи, коли та за яких обставин Вероніка востаннє бачила сотника, вона записала, що сталося це, коли той лежав на землі долілиць із ланцюгами на руках і ногах. Одягнутий він був у той самий «формений атласний жупан»²⁹.

²⁵ Кребс В. Уманская резня. – К., 1879. – С.18; Записки Вероники Кребс (перевод с предисловием И.М.Ревы). – С.124.

²⁶ Антонович В. Уманский сотник Иван Гонта. – С.253.

²⁷ Записки Вероники Кребс. – С.122–123.

²⁸ Там же. – С.129.

²⁹ Там же. – С.134.

Із наведених вище фактів реальної біографії, описів зовнішності козаків надвірного війська графа Ф.С.Потоцького³⁰ та безпосередньо самого І.Гонти, постає образ статного, красивого й освіченого чоловіка, котрий зумів зробити кар'єру лише своїми власними здібностями та вірною службою. Утім стрімкий підйом шаблями соціальної драбини ще не давав права сотникові надвірної міліції на замовлення власного портрета. Водночас його матеріальні ресурси, які значно зросли після надань київського воеводи³¹, уможливили для нього більш щедри внески до церкви. Це, своєю чергою, згідно з традицією, давало право І.Гонті, як ктиторові певного храму, претендувати на власне зображення в обдарованій або заснованій ним церкві³². І яким же був цей портрет? Саме тут і починаються численні неузгодженості та розбіжності в описах зовнішності відомого сотника з тими зображеннями, які збереглися дотепер в українських музеях.

Принагідно зазначимо, що жоден із нині виявлених так званих «портретів І.Гонти», не відображає нам цю людину у відповідності до згаданих описів його зовнішності й одягу. Уперше про наявність оригінального портрета І.Гонти з церкви с. Володарка Київської губернії заявив В.Антонович. У статті, присвяченій сотникові³³, а потім у замітці до публікації його портрета³⁴, із посиланням на слова В.Антоновича, зазначалося, що це зображення було виготовлене ще за життя І.Гонти. Він нібито був церковним старостою і разом із дружиною опікувався церквою у Володарці. За це вони обидва отримали право на ктиторські портрети, які зберігалися у сільській церкві до 1847 р. Коли храм розібрали, аби збудувати новий, зображення забрав місцевий поміщик. Але коли його самого було вислано, усі його речі пішли з аукціону, і саме в такий спосіб портрети І.Гонти та його дружини дісталися В.Антоновичу, котрий побував у Володарці 1860 р.³⁵ У 1882 р. зображення з'явилися на шпальтах часопису «Киевская старина»³⁶ (див. додаток І, ілюстр.1).

І яким же ми бачимо І.Гонту на портреті? Чи збігається опис його зовнішності зі зображенням на полотні? Ні. Цей факт засвідчив і автор замітки про портрет, який, шукаючи пояснення своєму власному здивуванню, зазначив, що «чи то слабкість пензля художника, який писав цей портрет, чи то недосконалість зробленого експедицією³⁷ знімка призвели до того, що нам не кидаються у вічі ті видатні риси незвичайної сили волі, мужності, розуму та зовнішньої

³⁰ Францишек Салезій Потоцький гербу Пилява (1700–1772 рр.) – воевода київський у 1756 р., воевода волинський у 1755 р., великий коронний крайчий (кравчий) у 1736–1755 рр., маршалок Скарбового коронного трибуналу в Радомі в 1749 р., маршалок Головного коронного трибуналу в 1726 р., староста белзький, сокальський, яблонівський і грубешівський у 1720–1767 рр., покровитель мистецтв.

³¹ Записки Вероники Кребс. – С.123–124.

³² Антонович В. Уманский сотник Иван Гонта. – С.255.

³³ Там же.

³⁴ Добротворский Н. Портрет Гонты // Киевская старина. – 1885. – Т.12. – №8. – С.736–740.

³⁵ Антонович В. Уманский сотник Иван Гонта. – С.250–276.

³⁶ Гонта Иван // Киевская старина. – 1882. – Т.1. – №11 [зображення]; Добротворский Н. Портрет Гонты. – С.736–740; Ред. [Лебединцев Ф.] По поводу портрета жены Гонты // Там же. – 1883. – Т.7. – №9/10. – С.326–328; Жена Гонты // Там же [зображення].

³⁷ Портрет було підготовлено до друку Експедицією зі заготовлення державних паперів способом геліографії з оригіналу.

величності й краси, які безсумнівно властиві були знаменитому сотникові»³⁸. Ці слова М.Добротворського³⁹ свідчать про те, що йому був відомий і текст записок В.Кребс, і зміст статті В.Антоновича, де, окрім біографії та характеристики сотника, містилися описи його стоїчної поведінки під час страти. Усі ці повідомлення разом повинні були справляти враження на читачів, сприяти формуванню в їхній уяві образу красивого, мужнього, вольового та холоднокривного чоловіка, борця за справедливість. До того ж, як засвідчив В.Антонович, наданий ним портрет мав бути ктиторським, тобто парадним. Насправді ж опубліковане зображення було дещо дивним. По-перше, воно не відповідало канонам написання ктиторських і парадних портретів козацької доби. Достатньо порівняти його з класичними прикладами козацьких ктиторських портретів, таких, як В.Дуніна-Борковського (початок 1700-х рр.) чи братів Івана та Якова Шиянів (початок 1780-х рр.), де ктиторів зображено в парадному одязі на повен зріст із гербом та атрибутами влади, в інтер'єрі чи на нейтральному темному тлі. За своїм функціональним призначенням такий портрет мав постійно перебувати на видному місці у церкві, а значить завжди нагадувати віруючим про благодійництво та гідне життя жертводавця. По-друге, одяг людини, зображеної на малюнку з часопису, не відповідав ані одягу тогочасних запорожців, ані уніформі надвірного війська, описаній В.Кребс, ані навіть міщанському вбранню XVIII ст. Перед глядачем поставав радше портрет якогось натурника у вільній блузі чи халаті на голе тіло, аніж поважної, глибоко віруючої людини, звиклої до військової служби. Не менш дивним було й те, що роком пізніше, тобто в 1883 р., «Киевская старина» опублікувала портрет якоїсь дівчини в європейському міщанському одязі, який був підписаний «Дружина Гонти»⁴⁰. У коментарі до малюнка зазначалося, що він походить із колекції В.Антоновича, і є тим самим зображенням, яке разом із чоловічим було ктиторським портретом дружини І.Гонти й висіло у сільській церкві Володарки.

Навіть на перший погляд обидва портрети не витримують жодної критики. Про жіночий узагалі не варто говорити, адже це явно малюнок якогось «народного типу», що їх чимало з'являлося наприкінці XVIII – у XIX ст. в альбомах, на листівках та у часописах. Авторство жіночого портрета належить художнику П.Борелю⁴¹. Цей митець, як свідчать факти з його біографії⁴², тривалий час співпрацював з Е.Гюппе, котрому належала художня фотохімічна майстерня у Санкт-Петербурзі. Із цим самим видавцем певний час співпрацювала й

³⁸ Добротворский Н. Портрет Гонты. – С.736–737.

³⁹ Автор замітки «Портрет Гонты», опублікованої в «Киевской старине», власник книгарні у Смоленську (див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.112).

⁴⁰ Жена Гонты // Киевская старина. – 1883. – Т.7 – №9/10.

⁴¹ Петро Федорович Борель (1829–1890 рр.) – літограф, живописець-аквареліст. Закінчив Петербурзьку академію мистецтв і в 1855 р. здобув звання некласного художника акварельного портретного живопису. Працював у Санкт-Петербурзі. Співпрацював із різними виданнями та ілюстрованими часописами («Всемирная иллюстрация», «Нива», «Новое время»). Під портретом «Дружина Гонти» є підпис, який погано прочитується. Натомість серед документів фонду редакції «Киевской старини» вдалося розшукати це саме зображення з чіткою поміткою про авторство портрета.

⁴² Борель Пётр Фёдорович // Биобиблиографический словарь. – Т.2. – Москва, 1972. – С.31.

редакція «Киевской старины», про що свідчать збережені рахунки за виконанні кліше та фотопортрети для часопису⁴³. Не вдалося розшукати конкретного рахунку чи листа, які однозначно засвідчили б виконання жіночого портрета П.Борелем за зображенням, наданим В.Антоновичем. Скоріше за все це абстрактна ілюстрація. До того ж вона абсолютно не відповідала за стилем портрету І.Ґонти, виконаному для часопису художником Константиновим. Якщо, як зазначав В.Антонович, обидва портрети були ктиторськими й походили з однієї церкви, вони не могли бути такими різними, адже за традицією мали писатися в одному стилі.

Щодо зображення псевдо-Ґонти, слід викласти ще кілька принципових зауважень. Інформація про те, що І.Ґонта був церковним старостою та ктитором церкви у Володарці⁴⁴ є лише у статті В.Антоновича без посилання на будь-яке джерело. Усі інші автори, описуючи портрети сотника, посилалися саме на неї й навіть не намагалися піддати критиці її зміст. Утім села Розсошки та Орадівка, які належали І.Ґонті, розміщуються доволі близько одне від одного й не так далеко від Умані. Володарка – за 40 км від Білої Церкви та жодним чином не згадувалась у джерелах як місце, до якого уманський сотник мав бодай якийсь стосунок. Натомість відомо, що з рідного села І.Ґонти Розсошек свого часу походила одна унікальна ікона, яка, на жаль, до нині не збереглася. Цей образ до тодішнього Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Шевченка (нині – Національний музей історії України) привіз на початку ХХ ст. Д.Щербаківський. Ікону було описано в каталозі виставки українського малярства, присвяченої 30-річчю музею⁴⁵. Завдяки тогочасній публікації каталогу нам відомо, що образ написано на полотні (125х90 см) у другій половині ХVІІІ ст. Він був алегоричного змісту й містив зображення якогось святого. На сторінках розгорнутої книги, що була в нього в руках, містився напис латиною: «Fuit Homo Missusa Deo Cui Nomen Erat Ioannes» («Був чоловік Божий, якого звали Іоанн»). Унікальність ікони визначалася зображенням сцен страшних мук І.Ґонти під час страти. Той факт, що такого роду ікона зберігалася в Розсошках доводить її автентичність. Водночас намагання пов'язати опубліковані в «Киевской старине» малюнки з оригінальними портретами І.Ґонти та його дружини – марна справа. У нас немає підстав

⁴³ Художественная фотохимическая мастерская Эдуарда Гоппе. Уведомления о получении заказов от «Киевской старины» // ІР НБУВ. – Ф.112. – Спр.34. – Арк.9.

⁴⁴ Володарка (історична назва – Володарев) – нині селище міського типу Київської обл. Розташоване на р. Рось, за 40 км від залізничної станції Біла Церква. Перша згадка в літопису від 1150 р. Із середини ХV ст. належала Київському замку. Після нападу кримських татар на Київ у 1482 р. була знищена. Після Люблінської унії 1569 р. ці землі все ще залишалися пустою. Однак завдяки універсалам короля Сигізмунда ІІІ сюди почали переселятися польські селяни. Відроджене село стало власністю князів Вишневецьких, про що нині нагадує герб населеного пункту. Із початку ХVІІІ ст. Володарка перетворилася на один із центрів козацько-селянських повстань. У 1640 р. князь Я.Вишневецький побудував тут костел, зруйнований за часів гетьмана Б.Хмельницького. На 1748 р. у селі було 3 церкви, але з особою І.Ґонти жодна з них не пов'язана. За гайдамаччини відзначилися місцевий уродженець Мартин Тесля, котрий 1750 р. організував загін, що діяв в околицях Володарки й Білої Церкви, та Павло Таран (уже після смерті І.Ґонти). У 1841 р. Володарка перейшла у власність Л.Абрамовича. Саме після арешту останнього в 1860 р. (а не в 1847 р., як зазначено у замітці до портрета дружини І.Ґонти) до Володарки приїздив В.Антонович і придбав тут згадані зображення.

⁴⁵ Ернст Ф. Українське малярство: Присвячується тридцятирічному ювілею Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Шевченка (1899–1929): Каталог. – К., 1929. – С.25.

сумніватися у словах В.Антоновича про те, що він придбав ці зображення на аукціоні у Володарці, однак аналіз їх походження, манера та стиль виконання, різне авторство репродукцій портретів радше говорять на користь того, що вони належать початку ХІХ ст., не мають відношення до місць, де могла зберігатися пам'ять про І.Гонту та його родину, і головне – не відображають реальні історичні постаті.

Авторитет В.Антоновича у випадку зі зображенням І.Гонти відіграв велику, утім негативну роль. Запропонований істориком «портрет» швидко поширювався, набув великої популярності й тим самим був поставлений поза межі критики. Уже на початку 1880-х рр. копію з оригіналу опублікованого зображення замовив для себе О.Лазаревський (див. додаток І, ілюстр.3). Виконав її давній знайомий історика – Я.Сваричевський⁴⁶. Приблизно в той самий час, тобто наприкінці ХІХ ст., невідомий нині художник став автором ще одного зображення, яке зараз зберігається у Сумському обласному художньому музеї (див. додаток І, ілюстр.4). Воно належить до того ж іконографічного типу, що й малюнок із «Киевской старинь» та копія Я.Сваричевського. До цього ж типу належить і копія, виконана невідомим рисувальником для М.Грушевського (див. додаток І, ілюстр.2), котрий використав її у своїй «Ілюстрованій історії України». У примітках М.Грушевський не подав точної інформації про походження цього зображення, але оскільки йому було відомо і про портрет у «Киевской старине», і про портрети з колекції О.Лазаревського, передані до Київського міського художньо-промислового музею, історик міг замовити таку копію для своєї книги. До такого ж іконографічного типу зображень І.Гонти належить ще одне, яке нині зберігається у фондах НМІУ⁴⁷.

Дещо відмінне від описаних вище зображень використав у своїй книзі М.Аркас. У примітках до ілюстрацій він зазначив, що портрет І.Гонти взяв із газети «Нива» (1901 р.). Натомість можемо стверджувати, що це – те саме зображення, яке було описане у статті М.Добротворського ще 1885 р. У своїй замітці, присвяченій портрету І.Гонти, автор, окрім опису та коментаря до зображення з колекції В.Антоновича, подав цікаву інформацію про цілком інший образ уманського сотника, який йому доводилося бачити. Ішлося про фотографію з оригінального портрета, котрий віднайшли в одному з покинутих маєтків Немирова. Описуючи образ І.Гонти, що поставав із нього, автор статті писав:

⁴⁶ К.Лазаревська про нього повідомляла:

«На початку 80-х років О.М. (Олександр Михайлович – скорочення К.Лазаревської – О.К.) знайшов собі копіста – Якова Сваричевського, стару людину 66 років, який був учителем малювання у класичній прогімназії в Острозі і підробляв до своєї злиденної платні, малюючи копії з портретів [...] копіста тоді не так легко було знайти, О.М. цінував цього копіста і за порівнюючи добрі копії, недорого плату, що він брав, і за те, що він не тільки копіював, але й розшукував потрібні О.М. портрети»

(див.: *Лазаревська К. О.М.Лазаревський і старе українське мистецтво // Україна. – 1927. – Кн.4 (23). – С.85*).

⁴⁷ Згідно з наданою довідкою, у фондах Національного музею історії України зберігаються п'ять зображень І.Гонти. Крім уже згаданого нами твору, виконаного Я.Сваричевським (М-142), це ще три від ХІХ ст.: М-133, М-134, М-165. І останнє зображення, М-1324, датоване 1951 р., належить пензлеві І.Люся (довідку надала О.Походяца; перевірено de facto авторкою цієї статті).

«Тут Гонта видається абсолютним красенем, обличчя у нього відкрите, надзвичайно енергійне і розумне, погляд швидкий, сміливий, у статурі, рисах обличчя є щось, що нагадує польський тип; у виразі обличчя стільки живої, киплячої, непереможної енергії і така могутня сила волі, що ви мимоволі дивуетесь, яким чином в одному й тому самому обличчі поєдналися краса Аполлона й залізна енергія Петра»⁴⁸.

На описаному портреті І.Гонти зображений у польському кунтуші з бритою головою й оселедцем, закинутим за вухо. Як розповідав М.Добротворському власник фотокартки відставний капітан Тамбовського піхотного полку В.Богданович, на звороті картини був напис польською мовою: «Знаменитий Гонта» («Znakomity Gonta»). Офіцери, які знайшли портрет, відправили його до Харкова, аби зробити собі на пам'ять фотокопії. Після виготовлення фотографій оригінал повернули на попереднє місце на стіні столової зали колишнього шляхетського будинку⁴⁹. М.Добротворський також повідомляв, що фото, яке належало В.Богдановичу, у 1883 р. було надіслане до редакції «Киевской старины»⁵⁰, але з невідомої причини його так і не опублікували. Саме цю розмальовану фоторепродукцію вдалося розшукати серед інших матеріалів редакції часопису, хоча нині вони зберігаються в іншому фонді (див. додаток І, ілюстр.5). Якщо уважно придивитися та порівняти зображення з колекції В.Антоновича, що з нього для публікації в «Киевской старине» художник Константинов зробив літографію, та фотокопію немирівського портрета, яка належала В.Богдановичу, то можна помітити певну схожість. Особливо це помітно при порівнянні рис обличчя. Ми бачимо той самий оберт голови на три чверті праворуч, той самий прямий із невеличкою горбинкою ніс, такі самі брови, середньої пухкості губи, таку саму форму обличчя, дуже подібні вуса. Натомість одяг цілком відмінний. Художник, котрий виконував портрет, належний відставному капітанові, на відміну від інших митців намагався відтворити справжній одяг козака надвірного війська так, як його свого часу описала В.Кребе. Саме у цьому портреті можна побачити і жупан, і кунтуш із галунами, і барашкову шапку з верхом та невеличким егретом із пір'я. Тому не дивно, що М.Аркас, ілюструючи свою «Історію України-Руси», віддав перевагу саме цьому портретові. У подальшому цей тип зображення І.Гонти також став дуже популярним, про що свідчать численні наслідування, одне з яких представлено в додатку І (див. ілюстр.6).

Таким чином, малюнок Константинова за «оригіналом» В.Антоновича (ілюстр.1), копії цього ж самого зображення, які належали М.Грушевському (ілюстр.2) та О.Лазаревському (виконана Я.Сваричевським, ілюстр.3), портрет невідомого художника, використаний М.Аркасом (ілюстр.5), значно пізніша варіація на тему попереднього малюнка (ілюстр.6) та деякі інші становлять так званий *реалістичний* іконографічний тип зображень І.Гонти. Вони всі тією чи іншою мірою спираються на відомі життєписи й описи зовнішнього

⁴⁸ Добротворский Н. Портрет Гонты. – С.739.

⁴⁹ Цілком імовірно, що портрет було знайдено в одному з будинків, які належали Вінцентієві, Станіславові, Юрєві та Софії Потоцьким.

⁵⁰ Добротворский Н. Портрет Гонты. – С.739.

вигляду сотника, відтворюють образ мужньої людини, яка стоїчно перенесла мученицьку смерть, а отже була вольовою, стійкою, терплячою й заслугоувала на повагу.

Зрозуміло, що наведеною кількістю зображень XIX – початку XX ст. іконографія І.Гонти не вичерпується. Існує ще один поширений тип зображень уманського сотника. Його поява та зміст тісно пов'язані з фольклорними джерелами про Коліївщину загалом. Установити автора або рік створення першого полотна з таким зображенням неможливо, адже частіше за все це були не професійні художники, а народні самоуки. Натомість ця обставина не заважала історикам кінця позаминулого століття звертати на них свою увагу. Так, К.Лазаревська, описуючи зацікавлення О.Лазаревського старовинними портретами, згадувала про те, що в її батька, окрім копії з портрета І.Гонти, який належав В.Антоновичу, було ще одне зображення. Вона писала, що другий портрет І.Гонти був у профіль. Для Олександра Матвійовича його дістав 1892 р. товариш по судовій палаті Палахович – через свою дружину, котра була родом з Умані⁵¹. Репродукцію цього зображення пізніше використав на сторінках «Старопольської енциклопедії» З.Ґлогер⁵² (див. додаток II, ілюстр.1).

На нашу думку, дуже схожим на згадане зображення мав бути «портрет», описаний у листі Г.Хоткевича до В.Доманицького 1908 р., в якому йшлося про можливість придбання М.Аркасом, котрому В.Доманицький допомагав із виданням «Історії України-Руси» та пошуком для неї ілюстрацій, низки мистецьких творів, серед яких був і портрет І.Гонти. Ось як Г.Хоткевич описував побачене ним зображення:

«Гонта. Надзвичайно оригінальне дике лице – фантазія маляра на тему о Гонти; брита голова, чуприна, вуса неземного походження, губи дивно зложені, розхвистана сорочка, жовта якась клуба, а в руках спис, символ гайдамаччини. Страх! А ззаду напис: “Stawoiny przed Hetmana Xawerego Branickiego zapytany: tak miałeś bestyo taka, rzec czynic – Gonta dobył pismo i powiedział: to nas do tego skłoniło, na czetaj bestyo, a Branicki odebrał pismo – na, powiedział, gotuj się na smiere, jutro będziesz tracony. Cwiertowani w Serbach (wsi Dziedzicznej I.O.Xięcia Henryka Lubomirskiego) R[ok]u 1764, pismo odesłał Branicki do Senatu”»⁵³.

Зображення, яке б один в один підходило під наведений опис, так і не було знайдено⁵⁴. Однак усі портрети з додатку II тією чи іншою мірою йому відповідають.

⁵¹ На 1927 р. обидва ці портрети І.Гонти знаходилися «в Київському державному музеї», нині – Національний музей історії України (М-133, М-142).

⁵² *Gloger Z.* Encyklopedia Staropolska. – Т.ІІ. – Warszawa, 1901 [Електронний ресурс]: <http://literat.ug.edu.pl/~literat/glogers/index.htm>

⁵³ Лист Гната Хоткевича до Василя Доманицького // «Історія України-Руси» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким: 1906–1909. – К., 2009. – С.322.

⁵⁴ Це не єдиний випадок, коли в літературі можна знайти згадки або повноцінні описи портретів чи інших артефактів, які було втрачено. Зокрема є згадка про існування портрета І.Гонти, уманського сотника, який спочатку належав родині І.Ролле, а потім перебував у колекції Подільського церковного історико-археологічного музею. Під час Другої світової війни полотно зникло (загинуло?). Яким тут було зображено І.Гонту ми вже ніколи не дізнаємося.

У наведеному уривку з листа Г.Хоткевича міститься щонайменше три цікавих деталі, що характеризують картини такого типу загалом. По-перше, це наявність підписів польською мовою, які містять низку граматичних помилок. Їх кількість демонструє відсутність належної освіти у виконавця, опосередковано свідчаючи про його низьке соціальне походження. На брак або незавершеність професійної мистецької освіти вказують порушення пропорцій тіла зображеної постаті, відсутність у художника навичок написання окремих рис людського обличчя або рук, площинність усіх зображень, відсутність лінійної перспективи тощо.

По-друге, наведений на звороті полотна напис виступає самостійним фольклорним джерелом з історії гайдамаччини. Переказ про останні хвилини життя І.Гонти перед стратою доволі оригінальний і цікавий. У ньому містяться імена головних фігурантів справи, є натяк на те, що гайдамаки свою діяльність легітимізували неіснуючим маніфестом Катерини II, указано точне місце страти. Такі деталі свідчать про певну обізнаність того, хто робив цей напис, із подіями гайдамацького руху загалом та зі стратою І.Гонти зокрема. На інших полотнах можна зустріти більш лаконічний підпис: «Gonta Ataman Kozaczi», або історію про цілком іншого персонажа – Фому, але з окремими елементами оповідей, що відтворювали перекази про страту уманського сотника. Наприклад: «Ia Osowula Żytomirski choti w z lachamy pohulaty | Aż ony zlowywszy мене staly kożu draty | Prozwisko moje Foma» (див. додаток II, ілюстр.6).

По-третє, у підпису під картиною, яку бачив Г.Хоткевич, невірно вказано дату смерті І.Гонти, що говорить на користь того, що зображення постало не відразу по подіях, а набагато пізніше. Автор підпису явно написав дату навімання, приблизно, просто «на свій хлопський розум».

Такі зображення Гонти-гайдамаки були найбільш поширеними в народі. Оскільки вони не мали під собою реалістичного підґрунтя, їх можна віднести до так званого *фантастичного* іконографічного типу. Народні художники, котрі намагалися уявити собі уманського сотника, прагнули побачити в ньому риси справжнього гайдамаки, тобто запорожця, який без дозволу кошового пішов із Січі, організував сам, чи приєднався до вже існуючого загону, і почав громити шляхетські маєтки. Відтак і зовнішній вигляд надвірного козака їм уявлявся відповідним чином. Як правило, полотна такого типу містили зображення у профіль, напівпрофіль або три чверті обороту ліворуч/праворуч. Глядач бачив перед собою гайдамака з голеною головою та оселедцем, який за вухом спускався майже до плеча. Зображений мав великі вуса, іноді фантастичної форми. Одягнутий був у звичайну сорочку та кожух (див. додаток II, ілюстр.1–6). У поодиноких випадках можна було побачити щось подібне на кунтуш (див. додаток II, ілюстр.6), або взагалі сюртук, підперезаний ременем зі пряжкою (див. додаток II, ілюстр.5). Зображений чоловік майже завжди був середнього або старшого віку, про що свідчив сивий колір його волосся (див. додаток II, ілюстр.4). Обов'язковим елементом усіх без винятку композицій був спис (піка) в руці портретованого – символ Коліївщини. В одних випадках такі картини мають подвійну атрибуцію: «Гайдамака (Іван Гонта)», а в інших, незважаючи на наявний підпис: «Я осавул житомирський [...] прізвисько мое Фома», нову

атрибуцію зображенню нав'язують інтерпретатори, наприклад: «Іван Гонта, зрадницький сотник, котрий впустив гайдамаків до Умані, один із ватажків Коліївщини» («Iwan Gonta, zdradziecki setnik, który wpuścił hajdamaków do Humania, jeden z przywódców Koliszczyzny») (див. додаток II, ілюстр.6). Такого роду «картини» загалом відтворювали народні уявлення про учасників селянських рухів, народних «борців за справедливість», сприяли створенню деперсоніфікованого образу гайдамаки. Для формування реалістичного уявлення про І.Гонту народні картини такого типу не підходять, так само, як і відомі «Мамаї».

Тут ми підходимо до характеристики третього можливого іконографічного типу, який сформувався вже у ХХ ст. і перейшов у ХХІ ст. У додатку III наведено приклади так званого *уявно-інтерпретаційного* іконографічного типу. Його назва, як і двох попередніх, умовна, надана нами залежно від змісту самих зображень. До нього відносяться цілком уявний образ І.Гонти, створений відомим художником С.Васильківським для видання «З української старовини» (див. додаток III, ілюстр.1), а також візуалізація опису козака надвірної міліції, залишеного В.Кребс, утілена художником А.Ждахою (див. додаток III, ілюстр.2).

Для обох художників іконографічним джерелом при створенні їхніх акварелей було зображення з часопису «Киевская старина» (див. додаток I, ілюстр.1). Тобто бачимо І.Гонту з голоною головою, повернутою на три чверті праворуч, зі примруженими очима, із вусами. С.Васильківський, очевидно під впливом Д.Яворницького, котрий також працював над виданням «З української старовини» як автор текстів, створив образ Гонти-запорожця: у широких шароварах, чоботях, простій сорочці, підперезаний широким поясом та у верхньому одязі типу кунтуша. На правому плечі можна було побачити доволі дивний ґалун або еполет, схожий на той, що зображений на портреті з немирівської садиби Потоцьких (див. додаток I, ілюстр.5). Крім упізнаваного завдяки київському часопису обличчя жодна деталь не дозволяла визнати у цьому образі саме І.Гонту.

А.Ждаха, котрий створював свій образ для видання «Україна та Запорожжя», підійшов до роботи більш ґрунтовно. Перш за все глядачеві кидається у вічі точне відтворення одягу козаків надвірного війська Ф.С.Потоцького, яким його описала В.Кребс: жовтий жупан, блакитний кунтуш, барашкова шапка, спорядження. Додатковими вказівками на те, кого зобразив художник, виступають підпис («Уманський сотник Іван Гонта») та зображення родинного герба Потоцьких («Пилява»). Якщо ще згадати, що художник скористався відомими іконографічними джерелами, зіставив їх із фактами життєпису сотника, зокрема підкреслив його молодий вік, то образ вийшов цілком упізнаваним та історично вірним. Ураховуючи, що справжнього прижиттєвого портрета не збереглося, а може й узагалі не було, саме образ, створений А.Ждахою, слід уважати найбільш вдалим, обґрунтованим і наближеним до історичних реалій. Саме на нього слід було спиратися сучасним українським митцям при спробі втілити на полотні чи у пластиці образ відомого учасника Коліївщини.

Натомість загально визнаним став доволі стереотипний образ І.Гонти, створений відомим скульптором І.Гончаром у 1960-х рр., який набув поширення й у наступні роки⁵⁵. Жодною мірою не принижуючи художню цінність праць митця з непростю людською і творчою долею, слід визнати, що при розробці образу одного з учасників подій 1768 р. він повністю залежав від тогочасних партійно-ідеологічних настанов, від «рекомендованих» інтерпретацій офіційної історіографії, від специфічного прочитання творів усної народної творчості, присвячених тим подіям.

Історики мистецтва, описуючи творчу біографію І.Гончара, зазначали, що 1950–1960-ті рр. стали періодом його творчої зрілості, коли він утвердив себе як «скульптора-портретиста, художника-психолога»⁵⁶. Саме тоді він, нібито «готуючись гідно зустріти 300-річчя возз'єднання України з Росією»⁵⁷, задумав велику серію творів, присвячених «героїчному минулому українського народу». Це був рельєф «Переяславська рада», установлений 1954 р. при дорозі на Переяслав-Хмельницький, а також виконані в різні роки погрудні та на повен зріст портрети станкового, настінного й монументального типу, серед них – М.Кривоноса (1952 р.), І.Гонти (1960, 1968 рр.), І.Сірка (1963 р.), М.Залізняка (1966 р.), С.Наливайка (1967 р.). Представляючи образи учасників повстань І.Гончар дійсно прагнув відтворити такі моменти життя своїх героїв, «у яких виявлялась емоційність характерів, витримка, душевний гарт і стійкість»⁵⁸. Оглядаючи ці твори нині, складається враження, що митець намагався керуватися у своїй роботі не лише партійними настановами, але й власним глибоким знанням українського фольклору. Саме під впливом змісту багатьох його творів, а також художньої літератури й постали численні образи народних героїв, месників, ватажків повстань тощо.

Як бачимо, тема Коліївщини та «козацько-селянських повстань» загалом була однією з провідних у творчості І.Гончара. Ще в 1960 р. було створено погруддя, а потім макет постаті І.Гонти (див. додаток III, ілюстр.3), а вже у 1968 р., у річницю подій 1768 р. – скульптурну групу «Ватажки Коліївщини» (див. додаток III, ілюстр.4). Передбачалося, що проект невдовзі буде перетворено на повноцінний пам'ятник учасникам повстання в Умані. У місті з цього приводу навіть було встановлено традиційний пам'ятний камінь, який засвідчував подібний намір. Задум автора проекту передбачав трансляцію героїзму обох персонажів. Макет явно демонстрував надзвичайну патетику їхніх рухів та жестів, експресію й динаміку всього дійства. Підвівшись на стременах здиблених коней, І.Гонта та М.Залізняк здіймали над собою смолоскип, який мав символізувати пробудження народу і заклик до боротьби з поневолювачами. Саме такий образ І.Гонти як народного героя, месника та керівника Коліївщини,

⁵⁵ Формуванню цього ж образу сприяв і твір художника І.Лося, який у 1951 р. написав портрет І.Гонти, котрий нині зберігається у фондах Національного музею історії України (М-1326), хоча художник лише виконав кольорову копію портрета з книги М.Грушевського (див. додаток I, ілюстр.2).

⁵⁶ І.Гончар / Вступ. ст. та упор. Г.А.Богдановича. – К., 1971. – 53 с.

⁵⁷ Іван Гончар: скульптура, графіка, живопис – К., 1987. – С.3–7 [Електронний ресурс]: <http://honchar.org.ua/tvory/skulptura-hrafika-zhyvopys/>

⁵⁸ Там само.

створений І.Гончаром, на довгі роки визначив його сприйняття в радянському суспільстві. Однак цей пам'ятник так і не було встановлено. Водночас скульптор сприяв встановленню в 1971 р. пам'ятника І.Гонті у с. Гонтівка (колишня назва Сербі), де свого часу було страчено учасника подій в Умані. Гранітне погруддя з відповідним написом на постаменті прикрасило подвір'я місцевої школи (див. додаток III, ілюстр.9).

Після смерті І.Гончара у 1993 р. його син – П.Гончар передав до Уманського краєзнавчого музею дещо доопрацьований і перероблений макет пам'ятника «Ватажки Коліївщини» (див. додаток III, ілюстр.5), який зайняв своє місце серед інших експонатів установи. Ані коштів, ані нагальної потреби встановлювати пам'ятник на початку 1990-х рр. не було, тож цю ідею відклали до кращих часів.

Уже на початку 2000-х рр. місцевий патріотизм і гордість за видатних земляків спонукали мешканців м. Христинівка на Черкащині увічнити пам'ять про І.Гонту, який народився у сусідньому селі. Однак якщо І.Гончар свого часу, як справжній митець, в усіх своїх творах чітко репрезентував І.Гонту як ватажка національно-визвольного руху й це відповідало існуючим на той момент уявленням про цього історичного діяча, то чим керувався В.Сулима, приватний підприємець із тодішнього Дніпропетровська, який став автором скульптури, встановленої у жовтні 2009 р. у Христинівці, зрозуміти складно (див. додаток III, ілюстр.10). Мало того, що фігура вийшла непропорційною, від чого виглядає доволі кумедно, – автор припустився суттєвих помилок і недоречностей, які свідчать про необізнаність ані з біографією І.Гонти, ані з подіями Коліївщини. Бачимо людину в доволі дивному одязі, який не відповідав ані уніформі надвірного війська, у котрому служив І.Гонта, ані селянському вбранню XVIII ст. У правій руці чоловік тримає булаву (!), якою вказує вперед, а на поясі в нього висить меч (!). Тож годі зрозуміти, ким насправді був І.Гонта, і який саме образ мала транслювати новостворена пам'ятка місцевого значення. Ще гіршу ситуацію з усвідомленням та розумінням того, ким був історичний І.Гонта, яким він поставав із творів художньої літератури, і ким він постає в уяві деяких наших сучасників, продемонстрували виступи численних офіційних осіб, духівництва та місцевих мешканців⁵⁹.

Виявилося, що серед ініціаторів створення пам'ятника одностайності у цих питаннях немає. Для міського голови Христинівки М.Наконечного основним ідентифікуючим чинником стало право власності, оскільки промовець був переконаний у тому, що «земля, на якій встановлено пам'ятник, знаходилася у ті часи у володінні уманського сотника Івана Гонти». Для архієпископа черкаського й чигиринського Іоанна (УПЦ КП) І.Гонта став «героєм України», «ватажком», за яким пішли «справжні патріоти», а також живим утіленням борця за тверезість і здоровий спосіб життя. Голова Черкаської ОДА О.Черевко назвав І.Гонту «борцем з імперіями» і «виразником національної ідеї». Чи можна сказати, що встановлений пам'ятник ретранслює

⁵⁹ Білозерська О. Відкриття пам'ятника Гонті у Христинівці [Електронний ресурс]: <http://bilozerska.livejournal.com/184696.html>

бодай один з озвучених під час урочистостей образів? Ні. І це саме тому, що такої ідеї не було у самого автора.

Можна було припустити, що за чверть століття незалежності українці вже мали б сформувати уявлення про найбільш відомих історичних персонажів своєї минувшини й навчилися шанувати свою історію такою, якою вона є, не прикрашаючи минуле, не вигадуючи героїв і не створюючи ідолів. Однак відсутність елементарних історичних знань продовжує процвітати й поширюватися в тому числі й через візуальні образи. Так, події останніх років надзвичайно актуалізували образ народного героя, захисника інтересів зраджених та знедолених, борця за національне визволення. Тому не дивно, що саме за таких обставин у столиці, а ще більше в різних регіонах посилювалися рухи за створення пам'ятників загальнонаціональним або місцевим діячам. Зокрема в Умані громадські активісти, народні депутати, меценати вирішили повернутися до наміру 1968 р. і втілити творчий задум І.Гончара. Спочатку було створено Благодійний фонд імені Івана Гонти й Максима Залізняка, який займався збором коштів на створення пам'ятника. Безпосереднім виконавцем цього проекту став сучасний скульптор І.Зарічний, а відкриття й освячення пам'ятника в листопаді 2015 р. приурочили до річниці Євромайдану (див. додаток III, ілюстр.6).

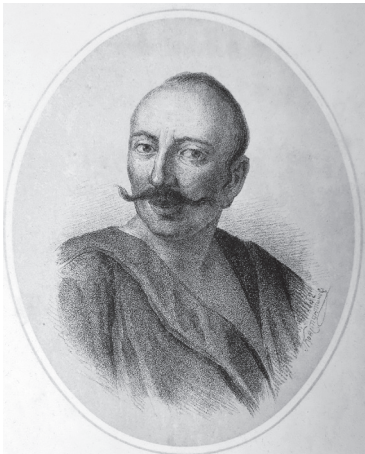
Зовнішня форма скульптурної групи залишилася такою ж, якою її задумав І.Гончар. Однак у новій версії пам'ятника фігура М.Залізняка тримає прапор як символ боротьби та звитяги, а постать І.Гонти здіймає меч, але руків'ям догори, що символізує християнський хрест і, очевидно, боротьбу за християнські цінності. Скульптурну групу розміщено на платформі округлої форми, встановлено на пагорбоподібному постаменті. По ребру цього підніжжя відтворено слова П.Тичини: «Я єсть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була», що у сучасної людини мимоволі викликають стійку асоціацію з необхідністю відстоювати незалежність, державний суверенітет та територіальну цілісність нашої країни. Таким чином, постаті історичних діячів Коліївщини вже сприймаються не в контексті подій світової або локальної історії XVIII ст., а в контексті подій сучасності. Це вже не учасники гайдамацького руху, селянського за своєю суттю й розбійницького за формою, це – герої сучасності, які символізують протистояння іноземному загарбникові. Якщо до цього додати, що встановлення пам'ятника викликало протистояння місцевих етнічних груп, кожна з яких побачила у цьому акті прояв ксенофобії з боку українців, то знову постає те питання, з якого ми починали: спочатку треба розібратися, ким був І.Гонта і якою була його роль в історії, а потім встановлювати йому пам'ятники із закладенням у них чіткої ідеї, яка повинна бути зрозумілою суспільству.

Коли ця постать розглядається в контексті подій свого часу, коли їй не нав'язують ідеї та уявлення сьогодення, коли її не примушують бути символом того, чим вона явно не була, тоді нічого демонічного або героїчного в постаті Івана Гонти не виявиться. Він був звичайною людиною свого часу, діяв у межах нав'язаних і не зовсім йому зрозумілих обставин, сприйняв зміну своєї долі як волю Господню й гідно прийняв смерть. Здається, цього цілком

достатньо, аби нащадки ставилися до нього з повагою й увічнювали пам'ять про нього інформативними табличками з текстом без емоційного забарвлення: «Тут народився учасник подій 1768 р. ...», «Тут було страчено одного з учасників Коліївщини...», «У цьому місті жив і діяв...» і т. д.

Усі ж сучасні спроби увічнення, у контексті різних політик пам'яті, які при першому ж аналізі виявляють великі розбіжності в розумінні постаті та її доби, відмінності в усвідомленні її ролі як у минулому, так, ще більше, у сьогоденні, а, крім того, призводять до виникнення різного роду конфліктів у середині сучасного українського суспільства, просто неприпустимі. З іконографічної точки зору усі пам'ятники, установлені у ХХ ст. та ХХІ ст., не відповідають існуючим описам ХVІІІ ст. чи зображальним джерелам ХІХ – початку ХХ ст. Вони представляють сучасній людині цілком вигаданий образ, створений уявою автора та скорегований ідеологічними настановами сучасного йому моменту. Таким чином, ілюстрації, що супроводжують тексти історичних праць ХІХ–ХХІ ст., присвячених І.Гонти та подіям Коліївщини, ілюстрації, які відповідають і візуалізують його образ, що постає з творів художньої літератури, а також сучасні твори пластичного монументального мистецтва, тобто пам'ятники, не відповідають образу реального історичного персонажа, котрий постає з тогочасних джерел, і не відображають його зовнішній вигляд. Мабуть, слід ще раз нагадати всім нам: не створюйте собі кумирів і не видавайте бажане за дійсне. Користі від цього значно менше, аніж шкоди.

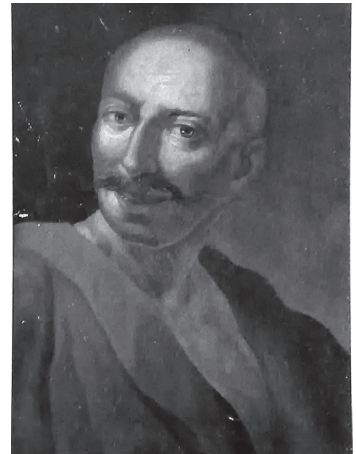
ІКОНОГРАФІЧНІ ТИПИ ЗОБРАЖЕНЬ ІВАНА ҐОНТИ I. Реалістичний

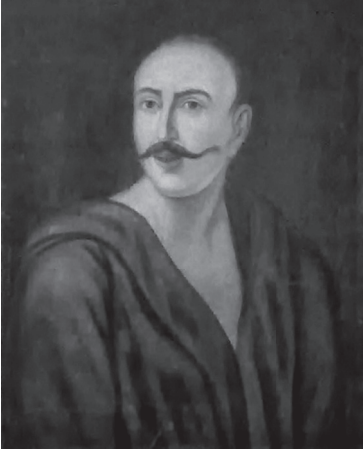
Ілюстр.1
Константинов (?)
Іван Гонти
ІР НБУВ. – Ф.292. – Спр.140
Перебував у колекції В.Антоновича
Публ.: Киевская старина. – 1882. – №11

Ілюстр.2
Невідомий художник
Портрет Івана Гонти
Публ.: Грушевський М.
Ілюстрована історія України. – С.416, №361 (походження не вказане)

Ілюстр.3
Я.Сваричевський
Портрет Івана Гонти (?–1768 рр.)
Копія 1880-х рр. з оригіналу
ХVІІІ ст. для колекції О.Лазаревського
НМІУ. – №М-142; пол., ол.,
52x38 см

Ілюстр.4
Невідомий художник
Портрет Івана Гонти
СОХМ, пол., ол., 67x52,5 см; №ОЖ-15
Публ.: Україна – козацька держава. –
К., 2007. – С.226

Ілюстр.5
Невідомий художник
Уманський сотник Іван Гонта
ІР НБУВ. – Ф.292. – Спр.141
Публ.: Аркас М. Історія України-
Русі. – С.344

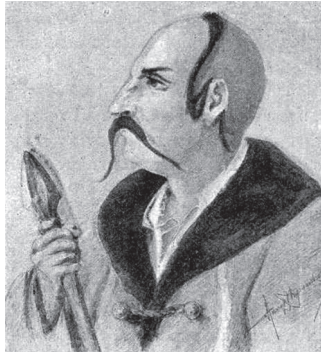

Ілюстр.6
Невідомий художник
Іван Гонта (?)
Похідне від ілюстр.5

II. Фантастичний

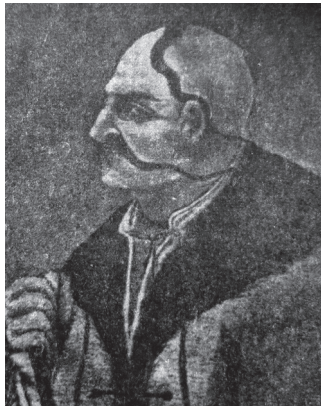
Ілюстр.1
Невідомий художник
Іван Гонта. XIX ст.
НМІУ, М-133

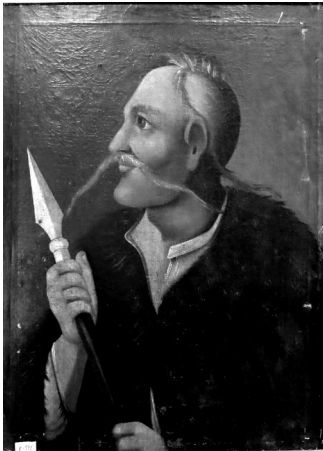
Ілюстр.2
Невідомий художник
Публ.: *Gloger Z. Encyklopedia Sta-
ropolska Ilustrowana.* – Т.II. – S.229

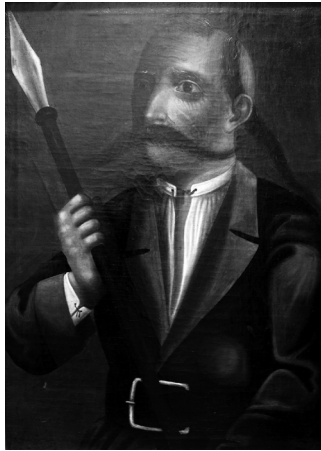
Ілюстр.4
Невідомий художник
Іван Гонта (?), 1822 р.
ДнНІМ, №КП-5402, X-919, пол.,
ол., 55x48 см
Публ.: Україна – козацька
державна. – К., 2007. – С.227

Ілюстр.3
Невідомий художник
Іван Гонта
Публ.: *Кашенко А. Оповідання
про славне Військо Запорозьке
Низове.* – Катеринослав; Лейпциг,
1923; *Котляр М., Смолій В. Історія в
життєписах.* – К., 1994. – С.291
Зібрання В.Недяка

Ілюстр.5
Невідомий художник
Портрет Гонти. XVIII ст.
НХМУ, Ж-971, пол., ол.,
73x59,5 см

Ілюстр.6
Невідомий художник
Портрет Івана Гонти, XIX ст.
НХМУ, Ж-669, пол., ол.,
71x57,5 см

Ілюстр.7
Невідомий художник
Гайдамака (Іван Гонта?), XVIII ст.
НМЛ, №Ж-222, пол., ол., 77x60 см
Публ.:Україна – козацька держава. –
К., 2007. – С.224

III. УЯВНО-ІНТЕРПРЕТАЦІЙНИЙ 1. Живопис, графіка

Ілюстр.1
С.Васильківський. Уманський сотник Іван
Гонта. Акварель
Публ.: Из украинской старины: С рисунками
С.Васильковского и Р.Самокиша, текст
Д.Эварницкого. – Санкт-Петербург, 1900

Ілюстр.2
А.Ждаха. Іван Гонти. Альбом «Україна та Запорозжя». – №5
Напис ліворуч згори: «1768 / Уманск. / сотник Іванъ
Гонта», праворуч: «Потоцькій гр. гер. «Pilawa»
Ескіз, папір, олівець, акварель
Публ.: Україна – козацька держава. – К., 2007. – С.228

2.Скульптура

Образ І.Гонти для пам'ятника в м. Умань Черкаської обл., 1968–2016 рр.

Ілюстр.3
І.Гончар. Макет
постаті І.Гонти для
пам'ятника в Умані,
1968 р.
Джерело: [http://
honchar.org.ua/
tvory/skulptura-
hrafika-zhyvopys/](http://honchar.org.ua/tvory/skulptura-hrafika-zhyvopys/)

Ілюстр.4
І.Гончар. Макет
скульптурної групи
«Ватажки Коліївщини»
для пам'ятника в Умані,
1968 р.
Джерело: [http://honchar.
org.ua/tvory/skulptura-
hrafika-zhyvopys/](http://honchar.org.ua/tvory/skulptura-hrafika-zhyvopys/)

Ілюстр.5
І.Гончар. Макет
пам'ятника «Коліївщина»
в Умані, 1968 р.
Доопрацьовано та передано
до Уманського краєзнавчого
музею П.Гончаром у 1993 р.
Джерело: [http://vch-uman.
in.ua/material.php?id=257](http://vch-uman.in.ua/material.php?id=257)

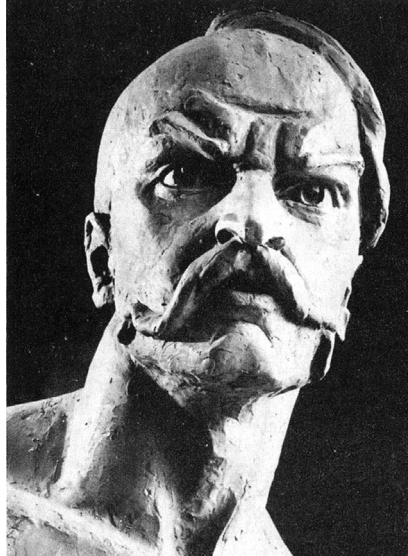

Ілюстр.6
І.Зарічний. Пам'ятник герою
Коліївщини в Умані, за
макетним проектом І.Гончара,
2015 р.
Джерело: Фоторепортаж
Богдана Новака; Пам'ятники
Умані: [https://uk.wikipedia.
org/wiki/](https://uk.wikipedia.org/wiki/)

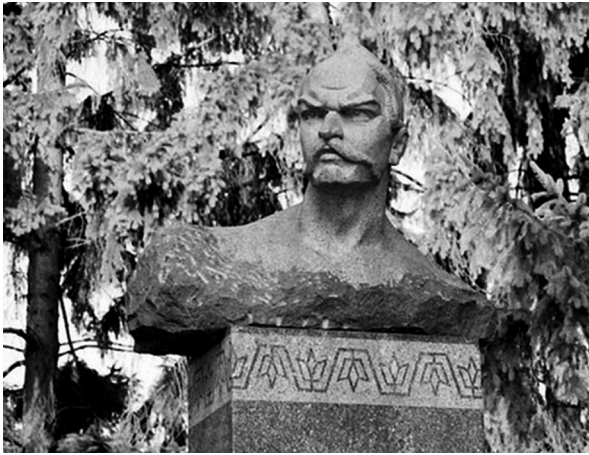
Образ І.Гонти для пам'ятників у с. Гонтівка Вінницької обл., 1971 р. та м. Христинівка Черкаської обл., 2009 р.

Ілюстр.7
І.Гончар. Погруддя І.Гонти, 1960-ті рр. (робочий
макет)
Джерело: [http://honchar.org.ua/tvory/skulptura-
hrafika-zhyvopys/](http://honchar.org.ua/tvory/skulptura-hrafika-zhyvopys/)

Ілюстр.8
І.Гончар. Погруддя І.Гонти, 1971 р.
Джерело: [http://honchar.org.ua/tvory/
skulptura-hrafika-zhyvopys/](http://honchar.org.ua/tvory/skulptura-hrafika-zhyvopys/)

Ілюстр.9
І.Гончар. Погруддя І.Гонти, 1971 р.
Встановлено у с. Гонтівка Вінницької обл. у 1971 р.
На постаменті є пам'ятна таблиця зі словами: «В селі Гонтівці Могилів-Подільського району в 1768 році був страчений один із ватажків антифеодального національно-визвольного повстання українського народу (Коліївщина) Іван Гонта»
Джерело: <http://www.photoukraine.com/ukrainian/photos/region/2/3111>

Ілюстр.10
В.Сулима. Пам'ятник Івану Гонті у м. Христинівка Черкаської обл. Відкритий 24 жовтня 2009 р.
Джерело: <http://bilozerska.livejournal.com/184696.html>

The article investigates the reasons of correspondences/differences between real and imaginary image of I.Gonta fixed in the narrative and visual sources of 18–19 centuries. The present article analyses the impact of distorted images onto formation of modern iconography of this historical figure. It is also demonstrated how through visual space markers, i.e. monuments, the images that have nothing in common with the actual figure of the past are consolidated in historical perceptions and awareness of contemporary people.

Keywords: *Gonta, real image, imaginary image, iconography, iconographic type, portrait, illustration, sculpture, monument, historical perceptions.*

В.П.ПЕРКУН*

ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ В ПОЛЬЩІ (1988–2015 рр.)**

Представлено розвиток допоміжних історичних дисциплін у польській історіографії від кінця 1980-х рр. Звернуто увагу на актуальні наукові школи, напрями досліджень, причинно-наслідкові зв'язки, які допоможуть зрозуміти високий академічний рівень джерелознавчих студій польських істориків. Наголошено на інтердисциплінарності, тенденціях до осмислення мети й завдань історичного дослідження у вимірі культурної антропології, семиотики, природничих і гуманітарних наук із проекцією на визначення культурних комунікативних кодів, систем цінностей суспільств/соціальних груп, повсякденних практик, правової, професійної культури.

Ключові слова: історіографія, джерело (джерелознавство), допоміжні історичні дисципліни, сфрагістика, геральдика, генеалогія.

Поняття «допоміжні історичні дисципліни»

Із польської «*nauki pomocnicze historii*» перекладаються як «допоміжні історичні науки»¹. Утім, приміром, Я.Лосовський усе ж таки вважає, що коректніше буде говорити «допоміжні історичні дисципліни», а не «науки», оскільки всі вони – лише частина історичної науки, а не щось окреме від неї². «Допоміжні історичні дисципліни» – актуальне та загальновизнане поняття, яке означає (за Й.Лелевелем) науки, що дають можливість пізнавати історичні джерела. Останнім часом помітні спроби ввести в поле допоміжних історичних дисциплін історію науки, освіти, філософію, картографію, теологію³.

Які ж дисципліни в польській історіографії відносять до допоміжних історичних? Для прикладу візьмемо одне з бібліографічних видань: щорічник «Бібліографія польської історії». У відповідній рубриці зазначено наступні розділи: 1. Архіви; 2. Бібліотеки; 3. Музеї; 4. Іконографічні матеріали;

* Перкун Віталій Павлович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів, сектор генеалогічних та геральдичних досліджень
E-mail: orantus@ukr.net

** Закінчення; першу частину статті див.: Український історичний журнал. – 2016. – №4. – С.133–151.

¹ Нещодавно М.Ільків-Свидницький скористався схожим поняттям: «спеціальні історичні науки» (див.: Ільків-Свидницький М. Про фахову (не)готовність до осмислення палеографічних студій // Український гуманітарний огляд. – Вип.18. – К., 2013. – С.149).

² Eosowski J. Archiwistyka jako dyscyplina pomocnicza historii // Nauki pomocnicze historii: Teoria, metody badań, dydaktyka / Pod red. A.Jaworskiej, R.Jopa. – Warszawa, 2013. – S.22–23.

³ Krawiec A. Imagines mundi: Wyobrażenia o świecie człowieka średniowiecznego // Mundus hominis – cywilizacja, kultura, natura: Wokół interdyscyplinarności badań historycznych. – Wrocław, 2006. – S.155. В українській перспективі таку концепцію введено у життя. До допоміжних історичних дисциплін віднесено, наприклад, етнографію, етнологію (див.: Спеціальні історичні дисципліни. – К., 2008).

5. Пам'ятники та національні символи; 6. Охорона й консервація пам'яток; 7. Окремі допоміжні науки: а) загальне; б) джерелознавство; в) епіграфіка; г) дипломатика; ґ) генеалогія; д) геральдика; е) сфрагістика; є) фалеристика та медальерство; ж) вексилологія; з) нумізматика; и) хронологія та метрологія; і) історична географія; ї) картографія; к) ономастика й топоніміка; л) юридична археологія; 8. Науки про суспільство: а) соціологія; б) етнологія; в) демографія та статистика.

Упадає в очі належність до допоміжних історичних дисциплін соціології, етнології. Упровадження їх до рубрики допоміжних історичних дисциплін знаходимо у виданні «Бібліографії...» за 1988 р. Поясненням появи соціології, етнології та інколи мовознавства серед допоміжних історичних дисциплін може бути інтеграція наук. Не слід забувати про наведене вище означення Й.Лелевелем (1822 р.) даних наук як таких, що дають можливість пізнавати історичні джерела. Ще 1775 р. було запроваджено поняття «наук, поєднаних з історією» («*nauk połączonych z historią*»). В.Семкович у 1918 р. писав про історичні науки основні («*podstawowe*»)⁴, ті, якими послуговуються («*posiłkujące*»), та допоміжні («*promocnicze*»)⁵. Під науками, котрими послуговуються, розуміли суміжні науки, якими можна вважати мово- та літературознавство, етнологію, фольклор, соціологію, психологію. А під допоміжними – так звані класичні: дипломатику, палеографію, генеалогію, геральдику, сфрагістику тощо.

У підручнику Ю.Шиманського подано наступні дисципліни: генеалогія, хронологія, метрологія, історична географія, палеографія, історична бібліологія, дипломатика, архівістика, наука про знаки влади та права, нумізматика, сфрагістика, геральдика, археографія. Поки що тенденцій щодо ревізії поняття «допоміжні історичні науки» не спостерігається. Хоча інколи історики ідей вважають його не зовсім вдалим⁶. Невирішеним питанням залишається проблема дефініції джерелознавства. Ю.Шиманський аналізує декілька пропозицій фахівців. Отже джерелознавство можна розглядати як надбудову допоміжних історичних наук, котре бере від них усе, що необхідно для критичного розгляду цінності джерела; як звичайну допоміжну історичну дисципліну; як теорію та методику критики джерела; як самостійну історичну дисципліну, предметом досліджень котрої є визначення автентичності інформації у джерелі; як суму наук, що слугують до розуміння історичного джерела⁷.

⁴ Див.: *Gieysztor A. Zarys nauk pomocniczych historii*, wydanie trzecie, poszerzone przy wspaniałym doc. dr S.Herbsta. – T.1. – Warszawa, 1948. – S.9.

⁵ Див.: *Semkowicz W. Paleografia łacińska*. – Kraków, 2011. – S.16–26.

⁶ Зокрема історик ідей К.Пом'ян пояснює свою позицію тим, що ці дисципліни становлять осередок історичних досліджень, тому вони не можуть бути «допоміжними» (див.: *Pomian K. Przeszłość jako przedmiot wiedzy*. – Warszawa, 2010. – S.466). Утім автор не пропонує альтернативного терміна (див.: *Idem. Historia – dziś // Przegląd Polityczny*. – №106. – Gdańsk, 2011. – S.8). С.К.Кучинський, рецензуючи в 2003 р. російський підручник допоміжних історичних дисциплін, підкреслив відхід його авторів від поняття «допоміжні історичні дисципліни» на користь «спеціальних історичних дисциплін», цим самим зазначаючи незмінність позицій польської історіографії щодо терміна «допоміжні історичні дисципліни» (див.: *Kuczyński S.K. Specjalnyje istoriczeskie discipliny. Uczebnoje posobie*, red. M.M.Krom, Ewropejski Uniwersitet w Sankt-Peterburge, Wyd. «Dmitrij Bulanin», Sankt-Peterburg, 2003, ss.634, il. // *Studia Źródłoznawcze*. – T.XLIII. – Warszawa, 2005. – S.228).

⁷ *Szymański J. Nauki pomocnicze historii*. – Warszawa, 2002. – S.15–16.

Останнім часом Т.Ясинський здійснив спробу визначити поняття «джерелознавство». Під ним фахівець розуміє допоміжну історичну науку, яка займається систематизацією та критикою джерел і теорію джерелознавчих досліджень⁸.

Конференції, присвячені допоміжним історичним дисциплінам

У 1991 р. люблінський осередок організував наукову сесію на тему історичних та сучасних проблем геральдики самоврядних інституцій⁹. У 1993 р. в Ягеллонському університеті відбувся симпозіум під назвою «Традиції та перспективи допоміжних історичних наук у Польщі». Захід проводився на пошану багаторічного керівника кафедри допоміжних історичних дисциплін та архівістики проф. З.Пежановського¹⁰. У липні 1995 р. у Кракові зібрався один із найважливіших міжнародних форумів із циклу допоміжних історичних дисциплін – геральдичний колоквиум Міжнародної академії геральдики з нагоди 700-річчя польського Білого орла, на який прибули провідні іноземні фахівці в ділянці геральдики, сфрагістики, вексилології¹¹.

Окрім присвячених загальній проблематиці, відбувалися конференції на теми перспектив розвитку окремих допоміжних історичних дисциплін. У 1995 р., після чергової наукової конференції, організованої люблінським осередком, було видано друком збірку статей під назвою «Люди та герби в давній Польщі»¹². У 1998 р. темою чергової люблінської зустрічі стала сфрагістика у середньовічній і ранньомодерній Польщі¹³. У 1998 р. пройшов VIII симпозіум наук, які дають можливість пізнавати історичні джерела¹⁴, учасники якого зосередилися на питаннях розвитку документа в королівських, церковних, нотаріальних канцеляріях, а також упродовж XIX–XX ст. Двома роками пізніше відбувся черговий IX симпозіум, присвячений архетипу, нарації в історичному джерелі¹⁵. 8 жовтня 1999 р. в Ягеллонському університеті фахівці зібралися на колоквиум «Сучасна геральдика самоврядування та її проблеми»¹⁶. 13–14 листопада 2000 р. в бібліотеці Люблінського католицького університету відбулася конференція «Польська церковна геральдика – стан і перспективи

⁸ *Jasiński T.* Nauki pomocnicze historii czy źródłoznawstwo – terminologia czy metody badawcze // *Od genealogii do historii społecznej* / Red. A.Jaworska, B.Trelińska. – Warszawa, 2011. – S.184.

⁹ У 1992 р. вийшов друком збірник із доповідями наукової сесії: «Polskie tradycje samorządowe a heraldyka».

¹⁰ Див.: *Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych historii w Polsce: Materiały z sympozjum w Uniwersytecie Jagiellońskim dnia 21–22 października 1993 roku Profesorowi Zbigniewowi Pierzanowskiemu przypisane* / Pod red. M.Rokosza. – Kraków, 1995.

¹¹ Були присутні в тому числі українські історики А.Гречило та Ю.Савчук.

¹² *Ludzie i herby w dawnej Polsce* / Pod red. P.Dymmela. – Lublin, 1995.

¹³ *Pieczęć w Polsce średniowiecznej i nowożytnej* / Pod red. P.Dymmela. – Lublin, 1998.

¹⁴ *Ejzak A.* VIII Sympozjum nauk dających poznawać źródła historyczne: Dokument nowożytny (Kazimierz Dolny 21–22 X 1998) // *Studia Źródłoznawcze*. – T.XXXVII. – Warszawa, 2000. – S.250–251.

¹⁵ *Górak A.* IX Sympozjum nauk dających poznawać źródła historyczne (Kazimierz Dolny 14–15 XII 2000) // *Ibid.* – T.XXXIX. – Warszawa, 2001. – S.227–228.

¹⁶ Див.: *Piech Z.* I Krakowskie kolokwium heraldyczne «Współczesna heraldyka samorządowa i jej problemy» (Kraków 8 X 1999) // *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*. – №20. – Marzec 2000. – S.1–3.

досліджень»¹⁷, організаторами якої виступили кафедра допоміжних історичних дисциплін інституту історії церкви та місцеве відділення Польського геральдичного товариства¹⁸. У листопаді 2004 р. було організовано II геральдичний колоквиум на тему «Герб на печатці – печатка на гербі»¹⁹.

У червні 2006 р. в Інституті історії Польської академії наук відбулася наукова конференція, присвячена створенню робочої групи багатотомної монографічної серії з допоміжних історичних дисциплін. Власне, такий проект ще в 1950-х рр. запропонував Т.Мантойфль – тодішній директор установи. Як наслідок тоді вийшли друком монографії з генеалогії, сфрагістики, геральдики, дипломатики, палеографії²⁰. У 2009 р. з'явилася перша книга сучасного проекту авторства проф. Ц.Кукля, присвячена історичній демографії²¹. Упродовж 2013–2015 рр. світ побачили «Старопольська дипломатика», «Видання історичних джерел», «Руська палеографія», «Історична географія: Нарис проблематики», «Запрошення до османістики: Типологія й характеристика джерел мусульманських сусідів давньої Речі Посполитої: Османської імперії та Кримського ханства», «Польська костюмологія як допоміжна історична наука»²². У січні 2010 р. відбулася чергова конференція, присвячена допоміжним історичним дисциплінам. Коло питань концентрувалося на згаданому проекті багатотомного видання.

2–4 грудня 2010 р. м. Казімеж-Дольний приймало конференцію, присвячену допоміжним історичним дисциплінам – «Науки, які дають можливість пізнавати історичні джерела: Теорія й методи досліджень у дидактиці»²³. Учасники заходу критикували надмірну спеціалізацію допоміжних історичних дисциплін, а ситуацію в гуманітарних науках у Західній Європі (коли предмет історія поступово відтісняється суспільними науками на чолі з культурною антропологією) було подано як приклад загроз, перед якими може опинитися польська історична наука.

З ініціативи вихованця закладу допоміжних історичних дисциплін Ятеллонського університету, а нині його керівника проф. З.Пеха у грудні 2003 р. в м. Торунь відбулася перша сфрагістична конференція. Упродовж 2006–2008 рр. у Кракові проходили регулярні сфрагістичні семінари. На сьогодні

¹⁷ Polska heraldyka kościelna: Stan i perspektywy badań / Pod red. K.Skupieńskiego i ks. A.Wiessa. – Warszawa, 2004.

¹⁸ Див.: *Studia Źródłoznawcze*. – Т. XXXVIII. – Warszawa, 2000. – S.173–174.

¹⁹ *Herb na pieczęci – pieczęć na herbie* / Pod red. Z.Piecha. – Warszawa, 2011.

²⁰ *Dworzaczek W.* Genealogia. – Warszawa, 1959; *Gumowski M., Haisig M., Mikulski S.* Sfragistyka. – Warszawa, 1960; *Gumowski M.* Handbuch der polnischen heraldic. – Graz, 1969; *Maleczyński K.* Dyplomatyka. – Warszawa, 1971; *Gieysztor A.* Zarys dziejów pisma łacińskiego. – Warszawa, 1973.

²¹ *Kuklo C.* Demografia historyczna. – Warszawa, 2009. Рец. див.: Український гуманітарний огляд. – Вып.14. – К., 2009.

²² *Dyplomatyka staropolska* / Pod red. T.Jurka. – Warszawa, 2015; *Tandecki J., Kopyński K.* Edytorstwo źródeł historycznych. – Warszawa, 2014; *Pietkiewicz K.* Paleografia ruska. – Warszawa, 2015; *Tyszkiewicz J.* Geografia historyczna: Zarys problematyki. – Warszawa, 2014; *Kołodziejczyk D.* Zaproszenie do osmanistyki: Typologia i charakterystyka źródeł muzułmańskich sąsiadów dawnej Rzeczypospolitej: Imperium Osmańskie i Chanatu Krymskiego. – Warszawa, 2013; *Sieradzka A.* Kostiumologia polska jako nauka pomocnicza historii. – Warszawa, 2013.

²³ Див.: *Madejska K.* Międzynarodowa konferencja: Nauki dające poznać źródła historyczne: Nauki pomocnicze historii: Teoria i metody badań w dydaktyce, Kazimierz Dolny, 2–4 XII 2010 // *Studia Źródłoznawcze*. – Т. L. – Warszawa, 2012. – S.189–190.

видано три томи матеріалів, один з яких присвячено торунській конференції²⁴, інший – науковому заходу у Зеленій Гурі, а третій зібрав матеріали трьох семінарів, які відбулися у Кракові 2006–2008 рр.²⁵

У 2006 р. заклад допоміжних історичних дисциплін та архівістики інституту історії й міжнародних відносин Щецинського університету організував конференцію на тему «Довкола знаків: Герби, монети та печатки на Помор'ї, у Силезії та в Любуській землі до 1945 р.», результатом якої стала однойменна збірка матеріалів.

Раз на декілька років відбуваються конференції в Казімежу-Дольному. Так, 23–24 листопада 2015 р. пройшов захід на тему «Дидактика допоміжних історичних наук», присвячений викладанню цього курсу у вищій школі. До речі, тема ця неабияк актуальна. Ідеться про те, аби зберегти підготовку фахівців із «непопулярного» університетського напрямку. Тут фахівці відзначають комплекс проблем, одна з яких – зменшення годин викладання латини в ліцеях. Відповідно, студенти-історики, замість системної роботи над латиномовними джерелами (основними у цій ділянці) мають витратити чимало часу на вивчення стародавньої мови в університеті. Що, своєю чергою, впливає на вибір тем магістерських праць. Дається взнаки й зменшення потоку студентів на спеціальність допоміжних історичних дисциплін з огляду на проблеми з подальшим працевлаштуванням.

Видання на пошану

Доброю традицією серед польських істориків стало вшанування знаних фахівців спеціальним виданням. Світ побачили збірки, видані на пошану С.К.Кучинського²⁶, Ю.Шиманського²⁷, Б.Вирозумської²⁸, Р.Керсновського²⁹, Я.Беняка³⁰, К.Бобовського³¹, К.Ясинського³².

Такі публікації є свого роду синтезами допоміжних історичних дисциплін, певними підсумками коротких хронологічних проміжків вивчення проблем, своєрідними посібниками. Вони також показують роль і місце особи (історика) у формуванні дослідницьких напрямів, демонструють історичне тло, в якому

²⁴ Pieczęć w dawnej Rzeczypospolitej / Pod. red. Z.Piecha. – Warszawa, 2006.

²⁵ Zbiory pieczęci w Polsce / Pod. red. Z.Piecha. – Warszawa, 2009; Dawne pieczęcie: Typologia – metody badań – interpretacja / Pod. red. Z.Piecha. – Warszawa 2015.

²⁶ Heraldyka i okolice / Red. A.Rachuba, S.Górzyński. – Warszawa, 2002.

²⁷ Discernere vera ac falsa: Prace ofiarowane J.Szymańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin. – Lublin, 1992.

²⁸ Miasta, ludzie, instytucje, znaki: Księga jubileuszowa ofiarowana Profesor Bożenie Wyrozumskiej w 75 rocznicę urodzin / Pod. red. Z.Piecha. – Kraków, 2008.

²⁹ *Kiersnowski R.* Historia – Pieniądz – Herb: Opera selecta. – Warszawa, 2008. Оpubліковано 30 найбільш знакових статей Р.Керсновського з поля політичної історії, історії монети, історії культури, археології, історії літератури.

³⁰ *Venerabiles nobiles et honesti: Studia z dziejów społeczeństwa Polski średniowiecznej: Prace ofiarowane Profesorowi Januszowi Bieniakowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin i czterdziestopięcioletnie pracy naukowej.* – Toruń, 1997.

³¹ *Scriptura, diploma, sigillum: Prace ofiarowane Profesorowi Kazimierzowi Bobowskiemu / Red. nauk. J.Zdrenka, J.Karczewska.* – Zielona Góra 2009. – S.434.

³² *Jasiński K.* Prace wybrane z nauk pomocniczych historii. – Toruń, 1996.

працювали фахівці. Ключові складові у цьому жанрі наукової літератури – curriculum vitae та бібліографія ювіляра.

Бібліографії

Найповніша на сьогодні праця – «Бібліографія польської генеалогії та геральдики за 1980–2001 рр.», яку впорядкувала А.Целей³³. І хоча публікація наразилася на сувору критику³⁴, усе ж це – основоположне видання на полі польської генеалогії та геральдики означеного часового проміжку.

Головним дороговказом у публікаціях із відтинку допоміжних історичних дисциплін є вже згадувана вище «Бібліографія польської історії» – щорічник, який виходить друком понад 50 років. Тут у відповідному розділі можна знайти праці (статті, монографії, посібники) з ділянки допоміжних історичних дисциплін.

Енциклопедії

Фактично єдина праця такого роду – це виправлене та доповнене видання «Енциклопедії допоміжних історичних наук»³⁵ на основі лекцій проф. В.Семковича, прочитаних в Ягеллонському університеті в 1916–1917 академічному році. У вступі Б.Вирозумської подається загальний нарис про роль і значення допоміжних історичних дисциплін, далі йдуть сім розділів (палеографія, дипломатика, хронологія, сфрагістика, геральдика, генеалогія, історична географія), списки літератури з кожної дисципліни та життєпис В.Семковича авторства Б.Вирозумської. Упадає у вічі відсутність у згаданому переліку нумізматика. Очевидно, причиною цьому були сумніви В.Семковича в тому, чи нумізматика – справді допоміжна історична наука, а чи тільки складова археології³⁶. Найбільше уваги у цій публікації присвячено дипломатиці (с.47–96). Загалом позитивною стороною енциклопедії став її легкий стиль, тож видання заслужено користується увагою широкого кола читачів.

Слід відзначити й енциклопедії, які, по суті, не належать до ділянки допоміжних історичних дисциплін, однак, маючи інтердисциплінарний характер, фокусують у собі гасла, що вміщуються в рамки джерелознавства та інших дисциплін. Із-поміж таких вирізнямо багатотомну «Католицьку енциклопедію», що її з 1973 р. видає Люблінський католицький університет³⁷.

³³ Celej A. Bibliografia genealogii i heraldyki polskiej za lata 1980–2001. – Warszawa, 2006. – S.391.

³⁴ Рец.: Celej A. Bibliografia genealogii i heraldyki polskiej za lata 1980–2001. – Warszawa, 2006, wydawnictwo DiG. ss.391 // Sobótka: Śląski kwartalnik historyczny. – №2. – Wrocław, 2007. – S.243–250.

³⁵ Semkowicz W. Encyklopedia nauk pomocniczych historii / Oprac. nauk. B.Wyrozumska. – Kraków, 1999. – S.269 (2-re вид.: Kraków, 2011).

³⁶ Ibid. – S.11.

³⁷ Encyklopedia katolicka. – T.1–19. – Lublin, 1973–2014. На цей момент видання доведене до гасла «Ужгородська унія» («Użhorodska unia»). На важливості багатотомника у вивченні допоміжних історичних дисциплін наголосив у своїй рецензії П.Диммель (див.: Encyklopedia katolicka. – T.7: Ignoratio – Jędrzejów / Red. S.Wielgus, J.Duchniewski, M.Daniluk i in., Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1997, ss.VIII, kolumn 1456 // Studia Źródłoznawcze. – T.XXXVII. – Warszawa, 2000. – S.174–175).

Праці з історії й методології допоміжних історичних дисциплін

У 1995 р. вийшла друком підсумкова стаття Ю.Шиманського «100 років методологічних змін у допоміжних історичних дисциплінах у Польщі». Автор закликав до рефлексії над новими дисциплінами, такими, як костюмологія, вексилологія, фалеристика, іконографія, просопографія. За словами Ю.Шиманського, вони впровадили в поле зору історика нові джерела³⁸. Також фахівець звернув увагу на зростання наукової активності у площині таких дисциплін, як історична географія, архіво- та пресознавство³⁹. Історик резюмував: допоміжні історичні дисципліни мають завдання окреслити ступінь використання засад формальної критики до визначених історичних джерел, ступінь автентичності джерел та інформативну цінність, яка характеризує джерело⁴⁰.

Проф. М.Кочерська у статті «Допоміжні науки середньовічної історії в Польщі – стан та перспективи досліджень»⁴¹ звернула увагу на тенденції розвитку допоміжних історичних дисциплін і джерелознавства у своїй країні, засвідчивши неабиякий прогрес упродовж останніх 20 років, особливо генеалогії й геральдики⁴². На полі генеалогії дослідниця вирізняла доробок торунської школи на чолі з К.Ясинським та Я.Беняком. М.Кочерська вирізняє декілька тенденцій у розвитку допоміжних історичних дисциплін, у тому числі інтеграцію кількох наук на ґрунті спільних джерел; їх еволюцію в напрямі історичних дисциплін: генеалогії – до суспільної історії; палеографії, дипломатики, кодикології – до історії культури; дипломатики – до політичної історії, матеріал до якої також надає сфрагістика, епіграфіка, нумізматики⁴³.

До історичного нарису з розвитку допоміжних історичних дисциплін слід віднести й статті-некрологи М.Кочерської та С.К.Кучинського про А.Гейштора⁴⁴. Обое були його учнями та згодом продовжили справу свого наставника.

Ю.Шиманський на ІХ симпозіумі, присвяченому допоміжним історичним дисциплінам, наголосив, що нині вони можуть давати щораз більше відповідей із ділянки історії культури. Але чи служить це розпізнанню джерела, його функції, якості? Автор дає позитивну відповідь⁴⁵.

³⁸ *Szymański J.* Sto lat przemian metodologicznych nauk pomocniczych historii w Polsce // Tradycje i perspektywy... – S.46.

³⁹ *Szymański J.* Nauki pomocnicze historii. – Warszawa, 2001. – S.10. Аналогічну проблему впорядкування допоміжних історичних дисциплін актуалізували Я.Дашкевич та О.Купчинський (див.: Від редакторів тому // Записки НТШ. – Т.ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 1996. – С.8).

⁴⁰ *Szymański J.* Nauki pomocnicze historii... – S.11.

⁴¹ *Koczerska M.* Nauki pomocnicze historii średniowiecznej w Polsce – stan i perspektywy badawcze // Pytanie o średniowiecze: Potrzeby i perspektywy badawcze polskiej mediewistyki / Red. nauk. W. Fałkowski. – Warszawa, 2001. – S.167–185.

⁴² *Ibid.* – S.168. Подібні думки висловив Я.Грабовський (див.: *Grabowski J.* Badania z zakresu dyplomatyki średniowiecznej i staropolskiej prowadzone w Polsce w latach 1996–2007 // Studia Źródłoznawcze. – Т. XLVI. – Warszawa, 2009. – S.107).

⁴³ *Koczerska M.* Nauki pomocnicze historii średniowiecznej w Polsce – stan i perspektywy badawcze. – S.184.

⁴⁴ Див., напр.: *Kuczyński S.K.* Aleksander Gieysztor i nauki dające poznawać źródła historyczne // Przegląd Historyczny. – Т. XCI. – 2000. – Z.1. – S.51–60.

⁴⁵ Див.: *Górak A.* IX Sympozjum nauk dających poznawać źródła historyczne (Kazimierz Dolny 14–15 XII 2000). – S.228.

А.Гейштор підсумував розвиток допоміжних історичних дисциплін у Варшавському університеті та у вищій школі загалом⁴⁶. З.Пежановський здійснив огляд розвитку кафедри допоміжних історичних дисциплін Ягеллонського університету від часу її заснування в 1898 р. Фахівець стверджує, що початки дипломатики як допоміжної історичної науки слід виводити від XV ст., адже у фундаційному документі університету зазначалося, що його студенти мають учитися писати правничі акти⁴⁷.

Аналізу розвитку студій із допоміжних історичних дисциплін у міжвоєнний період присвятив своє дослідження А.Бернат⁴⁸. Історик уважно простежив постаті та інституції, які займалися вивченням джерелознавчих дисциплін. Краків, Варшава, Львів, Познань, Вільнюс, Люблін – саме у цих академічних та університетських осередках у кордонах довоєнної Польщі формувалися наукові школи допоміжних історичних дисциплін польської історіографії, напрацьовувалися можливості їх вивчення, упровадження до навчальних програм університетів. Реалізація постулатів, оголошених В.Семковичем, С.Кентжинським, С.Кжижановським, відбувалася впродовж усієї другої половини XX та початку XXI ст.

Огляд предмета студій, завдань допоміжних історичних дисциплін здійснив останнім часом Т.Ясинський у матеріалі «Допоміжні історичні науки чи джерелознавство – термінологія чи дослідницькі методи»⁴⁹. Автор проаналізував генеалогію понять «допоміжні історичні дисципліни» та «джерелознавство» на прикладі німецької й польської історіографії. Екскурси у XVIII ст. – час, коли для цих дисциплін вироблялася термінологія, дає можливість читачеві простежити етапи та логіку її формування. Пишучи про завдання дисциплін джерелознавчого циклу Т.Ясинський підкреслює, що їх кількість, залежно від завдань, може збільшуватися або зменшуватися, а їх завдання, на думку фахівця, полягає у формуванні методів і дослідницьких процедур⁵⁰.

⁴⁶ *Gieysztor A., Ihnatowicz I.* Miejsce nauk pomocniczych historii w uniwersyteckim studium historycznym // *Problemy dydaktyki nauk pomocniczych historii* / Red. J.Szymański. – T.1. – Katowice, 1972. – S.21–34. Передрук: *Tradycje i współczesność: Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930–2005.* – Warszawa, 2005; *Nauki dające poznać źródła historyczne w Uniwersytecie Warszawskim // Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych historii w Polsce.* – Kraków, 1995. – S.29–33. У нарисі проф. А.Гейштора про розвиток у Варшавському університеті допоміжних історичних дисциплін знаходимо спогад про курс кириличної палеографії, яку впродовж 1926–1934 рр. викладав тут для студентів православної теології проф. І.Огієнко. Автор передає особливості проведення ним занять, зокрема вимогу читання текстів з українською вимовою.

⁴⁷ *Pierzanowski Z.* Z dziejów Zakładu Nauk Pomocniczych Historii i Archiwistyki w Uniwersytecie Jagiellońskim // *Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych historii w Polsce.* – Kraków, 1995. – S.21–27.

⁴⁸ *Biernat A.* Nauki pomocnicze historii – ich organizacja i badacze w dwudziestoleciu międzywojennym // *Heraldyka i okolice* / Red. A.Rachuba, S.Górzyński, H.Manikowska. – Warszawa, 2002. – S.511–528.

⁴⁹ *Jasiński T.* Nauki pomocnicze historii czy źródłoznawstwo – terminologia czy metody badawcze // *Od genealogii do historii społecznej* / Red. A.Jaworska, B.Trelińska. – Warszawa, 2011. – S.175–184.

⁵⁰ *Ibid.* – S.184.

Підручники

Універсальний підручник із допоміжних історичних дисциплін, який уже витримав п'ять видань, створив проф. Ю.Шиманський⁵¹. Призначений він для студентів зі спеціальностей історія, архівна справа, історія мистецтва, археологія, бібліотекознавство. Автор представив генеалогію, хронологію, метрологію, історичну географію, палеографію, історичну бібліологію, дипломатику, науку про архіви, науку про знаки влади та права, нумізматику, сфрагістику, геральдику, археографію. Новацією стало звернення уваги на філологію та літературну культуру. Ю.Шиманський констатує факт розширення предмета досліджень допоміжних історичних дисциплін, що свідчить про їх дальший розвиток⁵².

На тлі солідності опрацювання матеріалу, зокрема у частині бібліографій щодо кожної наукової дисципліни (автор посилається також на праці українських істориків) трапляються прикрі недоречності, що свідчать про певні ідеологічні штампі, накинута російською чи радянською наукою. Так, відверто дивує використання Ю.Шиманським поняття «малоруська мова» замість «українська».

На порозі ХХІ ст. побачив світ підручник «Вступ до історичних досліджень: Допоміжні історичні науки та архівістика у системі освіти студентів вищої школи»⁵³. У колах фахівців зростає занепокоєння щодо дедалі меншого зацікавлення студентів допоміжними історичними дисциплінами. Причин тут декілька. Ідеться і про специфіку навчальних програм, які несуть у собі головно формалізацію вимог із меншим акцентом на ерудицію та глибоке розуміння предмету; і про популярність так званих престижніших спеціальностей; і про демографічний спад, наслідком чого стало зменшення загальної кількості студентів.

Спеціалізовані премії

Із другої половини 1990-х рр. дослідників у ділянці генеалогії, геральдики та суміжних дисциплін відзначають премією ім. А.Геймовського (1926–1995 рр.) – відомого польського та шведського геральдиста, генеалoga, соціолога, директора бібліотеки Королівського замку у Стокгольмі. Її вручають щороку в березні на засіданні Польського геральдичного товариства у Варшаві авторів монографії з допоміжних історичних дисциплін, якого визначає спеціальне журі.

Премія ім. А.Гейштора (1916–1999 рр.) присуджується за праці в ділянці медієвістики. У листопаді 2012 р. засновано премію ім. проф. С.К.Кучинського (1938–2010 рр.) – за розробки з джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін.

Таким чином, констатуємо виразну та міцну основу для подальшого розвитку наук джерелознавчого циклу. Ідеться про дидактичну базу.

⁵¹ *Szymański J.* Nauki pomocnicze historii. – Warszawa, 2002.

⁵² *Ibid.* – S.20.

⁵³ *Wstęp do badań historycznych: Nauki pomocnicze historii i archiwistyka w systemie kształcenia studentów szkoły wyższej*, red. Maciej Szczurowski, Toruń 2000, ss.209 // *Studia Źródłoznawcze.* – Т. XXXIX. – Warszawa, 2001. – S.199–200.

На спеціалізованих кафедрах, у закладах наявні власні бібліотеки, архіви. Важлива їх складова – копії середньовічних грамот, печаток, монет, медалей. Формування власного архіву вивищує статус установи, її академічні можливості, значення у збереженні джерел, культурної спадщини. Така самодостатність науково-освітніх осередків є основою формування та існування наукових шкіл⁵⁴. Наступна особливість полягає в поєднанні в університетах курсів допоміжних історичних дисциплін із медієвістикою, що видається цілком природним явищем, адже критика джерела розпочалася у середньовіччі на основі середньовічних документів. У сфрагістиці помітна відсутність досліджень на полі православної, греко-католицької, мусульманської сифілографії. Засвідчуємо лише поодинокі спроби в лютеранській, юдейській сфрагістиці. На тлі столітніх традицій дослідження генеалогії та геральдики привілейованих соціальних груп надто слабку увагу приділено селянській, козацькій генеалогії⁵⁵. У провідних наукових часописах не так часто зустрічаємо рецензії та огляди праць із допоміжних історичних дисциплін, які вийшли за останні десятиліття в нашій країні. Натомість близько 90% рецензій стосуються німецьких, австрійських, чеських, французьких видань, тобто тих історіографічних шкіл, які були провідними для польських істориків у методологічному контексті. Характерна ознака та сильна сторона в оприлюдненні результатів студій полягає в існуванні видавництва «DiG», яке спеціалізується саме на публікаціях із ділянки допоміжних історичних дисциплін.

Простежується виразний погляд на допоміжні історичні дисципліни в європейському та світовому вимірах. Будь-яка дисципліна розглядається крізь призму європейського доробку, зокрема французької та німецької історіографії. Польські історики публікували й публікують результати своїх досліджень іншими мовами. Є спроби дивитися на допоміжні історичні дисципліни під кутом зору суспільствознавчих наук. Почасті така позиція в польській історіографії може бути виправдана новими завданнями, які стоять перед цими дисциплінами. Але у цьому контексті, очевидно, слід розглядати спроби нівелювати допоміжні історичні дисципліни в рамках гуманітарних та історичних дисциплін, аргументуючи це певним «консерватизмом» допоміжних історичних дисциплін, «вузькістю їх горизонтів» та інформативного потенціалу, що начебто не конвертується у практичний вимір сучасних потреб вищої школи, яка, мовляв, має орієнтуватися на динамічне, еластичне, споживацьке модерне суспільство⁵⁶.

Як видається, немає серйозних спроб переглянути номенклатуру поняття «допоміжні історичні дисципліни» та замінити її іншою⁵⁷. У своїх сфра-

⁵⁴ В українській науковій традиції гідною наслідування є історія створення, наприклад, етнографічного музею НТШ (див: *Гонтар Т.* Етнографічні колекції музею НТШ // *Записки НТШ.* – Т. ССХХІІІ: Праці секції етнографії та фольклористики. – Л., 1992. – С. 417–427).

⁵⁵ В Україні цей напрям досліджують В.Томазов, Ю.Легун (див.: *Томазов В.* Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XX ст.). – К., 2006; *Легун Ю.* Генеалогія селян Подільської губернії: джерела. – Вінниця, 2005).

⁵⁶ Таку позицію на шпальтах часопису Варшавського університету висловив історик і соціолог М.Куля (див.: *Kula M.* *Przyszłość historyków // Uniwersytet Warszawski.* – 2010. – №5. – S.13). Його позицію у цьому ж випуску розкритикував В.Тигельський (див.: S.13–16).

⁵⁷ Утім інколи в публікаціях трапляється й визначення Й.Лелевеля: «науки, що дають можливість вивчати історичні джерела».

гістичних, геральдичних студіях польські історики широко послуговуються дослідницькими інструментами, апробованими західною історіографією. Зокрема широко застосовується методика «довгого тривання» французького історика Ф.Броделя⁵⁸. Дослідження дисциплін джерелознавчого циклу в польській історіографії базувалися та базуються на методології, опрацьованій у західній позитивістській парадигмі. Характерна ознака польських історичних студій полягає у знайомстві фахівців із методами одного з найпотужніших джерелознавчих осередків – французької Школи хартій (заснована 1821 р.), яка ставила за мету оволодіння вмінням опрацьовувати писемні джерела та відповідні інструменти наукової критики. Часопис «Bibliothèque de l'École des Chartes» можна знайти у провідних наукових бібліотеках Польщі.

З'явилося твердження щодо співпраці «декількох груп наук, які допомагають у роботі історика: класичних допоміжних історичних наук (екологія, географія, антропологія, біологія), але також і тих, що подають цінні постулати та способи дій»⁵⁹. Тобто не лише історичних, але природничих, медичних, біологічних, психологічних, вивчати допоміжні історичні дисципліни під кутом зору їхніх комунікативних (із проєкцією на семіотику) можливостей про суспільство, людину, інтерперсональні контакти (позавербальні структури суспільної комунікації⁶⁰), у вимірі модулів: картографія з історією, географією, гідрографією, топонімікою; історична демографія з історією медицини, епідеміологією, статистикою; генеалогія з генетикою та демографією⁶¹. Метою такого підходу має бути пізнання умов життя людини в минулому в їх часовому, просторовому, культурному, соціальному розмаїтті⁶². Такий методологічний ключ також мотивований новими напрямками у світовій гуманістиці. Вершиною нової історіософії, як прокламують її апологети, є не лише вивчення діянь людини як *homo sapiens*, але як *homo empathicus*, котра за нових екологічних, промислових, інформаційних, біологічних викликів ХХІ ст. здатна бути співчутливою, вразливою до інших (окрім людських) форм буття та життя⁶³. Разом із тим та-

⁵⁸ Уважається, що автор уперше представив її на широкий загаль у 1958 р. (див.: *Braudel F. La longue durée // Annales. Economies, Sociétés, Civilisations.* – 1958. – №4. – P.725–753). Згодом польські історики Б.Геремек та В.Куля, які мали контакти з середовищем «Анналів», переклали ряд статей Ф.Броделя польською мовою (див.: *Braudel F. Historia i trwanie.* – Warszawa, 1971; 2-ге вид.: 1999 р.).

⁵⁹ *Tyszkiewicz J. Ekologia człowieka w przeszłości, czyli o niektórych naukach pomocnych historykowi // Od genealogii do historii społecznej.* – Warszawa, 2011. – S.163.

⁶⁰ *Jaworska A. Wstęp // Od genealogii do historii społecznej / Pod red. A.Jaworskiej, B.Trelińskiej.* – Warszawa, 2011. – S.9.

⁶¹ *Tyszkiewicz J. Ekologia człowieka w przeszłości, czyli o niektórych naukach pomocnych historykowi.* – S.167.

⁶² *Ibid.* – S.166.

⁶³ Напряма, як зазначає Е.Доманська, поширений в американській гуманістиці 1980–1990-х рр. Головна ідея полягає в інтеграції природничих і суспільних наук у розгляді людини лише як одного з авторів культурних та цивілізаційних надбань у ряду з іншими формами існування (тварини, рослини, навіть каміння) (див.: *Domańska E. Humanistyka ekologiczna // Teksty drugie.* – №1/2. – Warszawa, 2013. – S.13–32 (авторка подає широку бібліографію проблеми в польській, американській, австралійській гуманістиці). Однак початки цього напрямку сягають раніших часів, коли писалася, зокрема у французькій історіографії, «історія тварин» (широку історіографію та бібліографію питання див.: *Pastoreau M. L'Ours: Histoire d'un roi déchu, Le Seuil.* – Paris, 2013). Продовження роздумів Е.Доманської на тему нових викликів у сучасній історичній науці див.: *Domańska E. Wiedza o przeszłości – perspektywy na przyszłość // Kwartalnik Historyczny.* – №2. –

кий напрям має ідеологічний характер – у контексті глобалізації, лібералізму сприяти зміні акцентів від історії пам'яті до науки про людину (суспільні науки). Мета такої маніпуляції, як стверджують представники цього напрямку, полягає у створенні суспільства без глобальних етнічних конфліктів. Отже у студіях із відтинку допоміжних історичних дисциплін виразно помітно відхід від позитивізму «у чистому вигляді» до методів культурної, історичної антропології, семіотики; спроба розглядати кожну дисципліну та її джерела в модулях з іншими суміжними ділянками знань. І в підсумку – інтердисциплінарний підхід до вивчення проблем.

Новий виток у розвитку допоміжних історичних дисциплін у польській історіографії із новими методологічними пропозиціями, запозиченими у північноамериканської гуманістики (з її сильними акцентами на таких суспільних науках, як психологія та соціологія), на базі позитивістських традицій слугує глибшому розумінню історії культури, мистецтва, історії, виявленню не лише того, «як було насправді» (за Л. фон Ранке), але й спробам осмислення того, що залишається у сфері уяви, ідеї, ментальності. Тобто тих суспільних структур свідомості броделівського «довгого тривання», які так складно артикулювати та простежити без галузей знань, які ми називаємо допоміжними історичними дисциплінами.

Warszawa, 2013. – S.221–274 (авторка тут пише про біоісторію, історію природного середовища постгуманістичну та багаторідну історію). Укр. версію див.: Доманська Е. Куди прямує сучасна гуманітаристика // Український гуманітарний огляд. – Вип.16/17. – К., 2012. – С.116–131. У цьому ключі написано працю К.Пом'яна «Історія сьогодні» (див.: Historia – dziś // Przegląd Polityczny. – 2011. – №106. – S.3–15). Однак сучасні представники цього напрямку, як-от Е.Доманська, чомусь забувають, що питання біології у вивченні людської психонатури, моделей поведінки лише у ХХ ст. аналізували соціологи (див.: Еліас Н. Процес цивілізації: Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. – Т.1–2. – К., 2003) та філософи (див.: Берсон А. Творча еволюція. – К., 2011). Такі «відкриття» постмодерністів чи постпостмодерністів без уваги досягнень попередніх поколінь виглядають щонайменше науково несумлінними, а назагал небезпечними для держав із понівеченою історичною пам'яттю, для яких «заміна» історичної пам'яті на емпатію призведе до розмиття та знищення їхньої культури. Глобальна ж безконфліктна зона можлива не за допомогою накинених лібералізму, а внаслідок загоєння ран історичної пам'яті.

Author in this work presents the development process of the auxiliary sciences of history in Polish historiography from the late 1980s. The attention is paid to the actual scientific school, the directions of researches, cause-effect relations which can help to understand the high academic level of source-knowledge studies of Polish historians. The interdisciplinary, trends of purpose understanding and the historical research's tasks in the dimension of cultural anthropology, semiotics, natural sciences and humanities with the projection to definition of cultural communicated codes, value system of societies/social groups, everyday practices, juridical and confessional cultures are specified in the article.

Keywords: *historiography, sources, auxiliary sciences of history, sigillography, heraldry, genealogy.*

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

УДК 93

І.Я.ЩУПАК *

УРОКИ ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ ТА ОСВІТІ: ВІД НАРАТИВУ ДО ОСМИСЛЕННЯ Й ПОСТАНОВКИ СУСПІЛЬНОГО ПИТАННЯ ПРО ПОКАЯННЯ (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру)

Розглядається характер Голокосту як універсального та безпрецедентного явища, його місце в українській історіографії від часів Другої світової війни до сьогодення, визначено актуальні проблеми наукового вивчення Голокосту у сучасній Україні. Аналізуються особливості Голокосту на окупованій території України та його періодизація. Висвітлено хід реалізації «остаточного вирішення єврейського питання» на українських теренах, трагічним символом чого став Бабин Яр. Окремо розглянуто ставлення місцевого населення до знищення євреїв. Особливу увагу приділено українським праведникам народів світу. Охарактеризовано основні форми єврейського опору Голокосту. Розглянуто також вивчення історії цього явища у системі освіти нашої країни. Порушується питання про покаяння в українському суспільстві та осягнення уроків Голокосту.

Ключові слова: Голокост, Шоа, геноцид, «остаточне вирішення єврейського питання», Бабин Яр, праведники народів світу, єврейський опір Голокосту, політика пам'яті.

Реалізація політики «остаточного вирішення єврейського питання» на окупованій території України

На території України фактично відразу після початку окупації загарбники здійснили виокремлення євреїв. Акція розгорталася відповідно до низки розпоряджень, зокрема директиви керівника райхскомісаріату Остланд Г.Лозе, в якій зазначалося, що євреєм є той, серед дідусів або бабусь якого принаймні

* Щупак Ігор Якович – кандидат історичних наук, докторант Запорізького національного університету, директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума» й музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» (Дніпро)

E-mail: garryru@inbox.ru; garryigor@yahoo.ca

Skype: garryigor

** Закінчення; першу частину статті див.: Український історичний журнал. – 2016. – №4. – С.152–172.

один єврей, той, хто «належить або належав до єврейської релігійної громади», або ж «перебував у шлюбі з євреєм чи єврейкою»¹. В оголошеннях німецької окупаційної влади зазначалося, що належність до єврейської нації «визначається не релігією, і не підданством, а расою»². Окупанти встановили для єврейського населення непосильний податковий тягар; харчові пайки, що призначалися євреям, були мізерними; на організації та установи, в яких працювали євреї, накладалися спеціальні штрафи³. *Окупаційна влада грабувала єврейське населення під приводом «штрафів» чи «контрибуцій» за міфічні «злочини євреїв».*

Нацисти принижували людську гідність євреїв, від котрих вимагали носити жовті «знаки Давида», нашиті на одяг»⁴. Євреям заборонялося збиратися на зібрання⁵, вільно пересуватися вулицями тощо. Наказ комісара округи Г.Лінднера, вивішений на вулицях Луцька в 1941 р., приписував, що євреї не мають права «вільно проходити головними вулицями. Також забороняється зупинятися поблизу комендатури. Жиди, які порушують це розпорядження, будуть покарані смертю»⁶. Найхарактернішим та найпоширенішим на всіх окупованих територіях оголошенням, мабуть, було таке, просте й лаконічне: «Жидам вхід заборонено!»⁷.

Нацисти запровадили *особливі умови мешкання євреїв*. Наприклад, у місті Броди «жидам забороня[ло]ся [залишати] своє помешкання від 19-ої – 6-ої год.»⁸. У наказі Дніпропетровської міської управи зазначалося: «Ходити по місту дозволяється лише до 19 год. дня, а жидам до 16 год.»⁹. В іншому наказі йшлося: «Жидівському населенню забороняється перебувати на вулицях міста Львова після 20-ої години. Решту населення обов'язує ця заборона від 22-ої год. Німців з Райху цей розпорядок не торкається»¹⁰. Комендантську годину було встановлено на всій окупованій гітлерівцями території.

Євреї піддавалися *дискримінації в питаннях працевлаштування, соціального забезпечення*. Так, у постанові адміністрації дистрикту Галичина «В справі уживання жидів до праці» йшлося: «Приймання і давання праці жидам в приватних господарствах нежидівського населення є заборонене»¹¹. В оголошенні відділу соціального забезпечення Дніпропетровської міської

¹ Див.: Об обращении с евреями на территории рейхскомиссариата Остланд (Директивы Лозе, рейхскомиссара Остланд от 13.08.1941 г.) // Холокост: Убийство евреев в 1933–1945 гг.: Антология / Сост. А.Кардаш. – Москва, 2003. – С.211–212.

² К жидам г. Харьков! – Объявление коменданта города. – 10 декабря 1941 г. // Архів Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума».

³ Див.: *Беркгоф К.* Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К., 2011. – С.73.

⁴ Оголошення генерального комісара Шьоне – Бересть-Литовський, 6 вересня 1941 року, крайового комісара д-ра Беера, Рівне, 17 вересня 1941 р. // Архів Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума».

⁵ Оголошення. – Станиславів, 8 вересня 1941 р. // Там само.

⁶ Осторога! – Луцьк, 19 грудня 1941 р. // Там само.

⁷ Жидам вхід заборонено! // Там само.

⁸ Оголошення. – Броди, 16 липня 1941 р. // Там само.

⁹ Наказ №68 Дніпропетровської міської управи. – Дніпропетровськ, 29 грудня 1941 р. // Там само.

¹⁰ Розпорядок Ч.8. – Львів, 12 серпня 1941 р. // Там само.

¹¹ Постанова в справі уживання жидів до праці. – Львів, 13 березня 1942 р. // Там само.

управи (1941 р.) зазначалося, що перереєстрації для нарахування пенсій підлягають всі пенсіонери – «крім жидів»¹². В об'яві про прийом дітей до дитсадка наголошувалося, що він здійснюється для «дітей всіх національностей, крім жидів»¹³.

Гітлерівський міф про те, що євреї «нездатні до продуктивної праці», мав обґрунтувати примусове працевикористання, пояснити необхідність, як сказано в оголошенні, виданому у Самборі, «реєстрації» євреїв із «метою організації вимаганого владою обов'язку праці»¹⁴. Такі «реєстрації» були етапом підготовки та реалізації політики знищення. Міські управи, інші установи за наказом німецької влади склали списки євреїв, і ці списки ставали «розстрільними» під час «акцій», що їх проводили нацисти.

Безжалюгідним знаряддям геноциду євреїв стали айнзатцгрупи, створені під час підготовки Німеччини до нападу на СРСР. Їх завданням було знищення «ворогів Райху» – євреїв, циган, комуністів, так званих «асоціальних елементів» тощо. Під час Нюрнберзького процесу колишній начальник айнзатцгрупи «D» штандартенфюрер О.Олендорф свідчив про наказ цим формуванням, згідно з яким «єврейське населення має бути повністю знищене», у тому числі діти¹⁵. У здійсненні масових убивств айнзатцгрупам допомагала армія¹⁶. На території України діяли дві айнзатцгрупи – «C» і «D»¹⁷.

На території *Західної України* ще до початку «акцій знищення» євреїв німецькі окупанти спровокували єврейські погроми, в яких взяло участь місцеве населення. 30 червня – 3 липня 1941 р. у Львові було вбито близько 4 тис. євреїв, 25–27 липня – ще до 2 тис. Були спровоковані на погроми також жителі Станіслава, Тернополя, деяких інших міст¹⁸.

¹² Об'ява відділу соціального забезпечення Дніпропетровської міської управи. – 14 грудня 1941 р. // Там само.

¹³ Дніпропетровська газета. – 1941. – 14 листопада.

¹⁴ До жидівського населення! – Самбір, 3 липня 1941 р. // Архів Українського інституту вивчення Голокосту «Тжума».

¹⁵ Див.: Из протокола допроса группенфюрера СС Олендорфа, начальника айнзатцгруппы-D, на суде Международного военного трибунала в Нюрнберге 3 января 1946 г. [Електронний ресурс]: <http://callofzion.ru/pages.php?id=196>

¹⁶ Окрім підтримки айнзатцгруп у постачанні, на вермахт покладалася також відповідальність за знищення радянських військовополонених-євреїв.

¹⁷ Див.: Айнзатцгруппы (оперативные карательные отряды) // Энциклопедия Холокоста / United States Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C. [Електронний ресурс]: <http://www.ushmm.org/wlc/ru/article.php?ModuleId=10005130>; Айнзатцгруппы // Энциклопедия Третьего рейха [Електронний ресурс]: <http://www.hrono.ru/organ/einsatzgruppen.html>; *Круглов А.* Без жалости и сомнения: Документы о преступлениях оперативных групп полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг.: В 4 ч. – Днепропетровск, 2008–2010; *Его же.* Истребление еврейского населения на Левобережной Украине (зона военной администрации) в 1941–1942 гг. // Катастрофа и Спротивление украинского еврейства (1941–1944): Очерки по истории Холокоста и Спротивления в Украине / Ред.-сост. С.Я.Елисаветский. – К., 1999. – С.172–201; *Его же.* Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг.: Энциклопедический справочник. – Х., 2001; *Залесский К.* СС: Охранные отряды НСДАП [Електронний ресурс]: <http://www.e-reading.org.ua/book.php?book=100829>; Томас (Thomas) Макс // Кто был кто в Третьем рейхе: Биографический энциклопедический словарь [Електронний ресурс]: http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/tomas_m.html.

¹⁸ Див.: *Weiss A.* Jewish-Ukrainian Relations in Western Ukraine During the Holocaust // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* (Canadian Institute of Ukrainian Studies). – Edmonton, 1988. – P.413.

На західноукраїнських землях єврейське населення знищувалося не відразу. Причини такої «поблажливості» були меркантильними. «Оскільки 90% усіх ремісників Галичини були євреями, – ішлося у звіті місцевого начальника СС і поліції, – негайне виселення євреїв зашкодило б військовому господарству»¹⁹. У місцевостях, де євреї становили значну частку населення, окупанти створювали єврейські гетто²⁰. Окрім цього, для економічного визиску євреїв перед їх знищенням створювалися так звані «трудові табори» («Judenlager», або «Julag» – табори для євреїв)²¹. Ізраїльський історик А.Вайс підкреслював, що багато гетто ставали робочими таборами перед тим, як їх ліквідували, наприклад у Львові²².

Значна частина євреїв Західної України втратила життя в гетто й таборах. Місцем масової загибелі західноукраїнських євреїв став табір смерті Белжець. Гетто створювалися перед знищенням євреїв на території Східної Галичини, Волині, Поділля, Закарпаття, почасти – Правобережжя. На решті українських земель гетто не створювалися, оскільки місцевих євреїв знищували майже відразу після початку окупації, максимум за декілька місяців²³.

Головною формою «вирішення єврейського питання» на території райхс-комісаріату Україна стали масові розстріли. Найвідоміший злочин нацистів на цих теренах – трагедія Бабиного Яру. Різде загострення обстановки в Києві відбулося за декілька днів від початку окупації, коли внаслідок спрацювання радянських радіокерованих мін, залишених у місті, загинули німецькі військові, цивільні мешканці, центр охопили пожежі. Звинувативши в підривах євреїв, 27–28 вересня 1941 р. нацисти розпочали в Бабиному Яру розстріли євреїв і радянських військовополонених. 29 вересня підрозділи СС і поліції, підпорядковані обергрупенфюреру СС Ф.Екельну, стратили 22 тис євреїв, наступного дня – ще 12 тис.²⁴ Ніколи в історії, навіть в Освенцимі, нацисти за один день не знищували таку кількість людей. Бабин Яр став символом трагедії радянських євреїв на окупованій території СРСР.

Актуальним залишається дослідження участі допоміжних українських формувань в «акції знищення» в Бабиному Яру. Деякі західні історики пишуть про Буковинський курінь, хоча український історик В.Нахманович довів, що 28–29 вересня 1941 р. цього підрозділу в Києві взагалі не було²⁵.

¹⁹ Решение еврейского вопроса в Галицийском округе. Из отчёта начальника СС и полиции Галицийского округа (Львовская, Тернопольская и Ивано-Франковская области, Украина). Львов, 30.6.1943 // Холокост: Убийство евреев в 1933–1945 гг.: Антология. – С.242.

²⁰ Бауер С. Голокост у світовому та європейському контексті // Проблеми історії Голокосту. – Вип.4. – Дніпропетровськ; Запоріжжя, 2007. – С.11.

²¹ Вайс А. Категорії лагерей: їх характер и роль в осуществлении «окончательного решения еврейского вопроса» // Холокост: Убийство евреев в 1933–1945 гг.: Антология. – С.292.

²² Див.: Там же. – С.293–294.

²³ Див.: Круглов А.И. Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг. – С.7.

²⁴ Див.: Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. – Днепропетровск, 2011. – С.34.

²⁵ Див.: Нахманович В.Р. Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. // Український історичний журнал. – 2007. – №3. – С.76–97; Його ж. До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943) // Друга світова війна і доля народів України: Мат. II Всеукр. наук. конф., Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – К., 2007. – С.227–262. Див. також: Евстафьева Т. Трагедия Бабьего Яра (1941–1945) // Там само. – С.263–278; Бабий

Свій «Бабин Яр» був майже в кожному українському місті та містечку: порохіві склади Кам'янець-Подільського та Червоноповстанська балка (Ботанічний сад) Дніпропетровська, П'ятничанський ліс на Вінничині й Дробицький Яр у Харкові. У Дебальцевому євреїв зігнали на центральну площу та розчавили юрбу танками. В Артемівську дітей отруювали, дорослих розстрілювали, скидали живцем у шахти, душили газом. У Сталіно (нині Донецьк) для знищення євреїв задіяли «газенвагени» – автомобілі, обладнані газовими камерами. У Краснодоні євреїв і «партійних активістів» розстріляли і скинули у шахту. У Ворошиловграді (нині Луганськ) дорослих євреїв розстріляли за містом, а дітей убивали, змащуючи їм губи отрутою²⁶.

Масові розстріли єврейського населення відбувалися й у *Трансїстрії*. Одним із найбільш масштабних став злочин, здійснений у с. Богданівка (Миколаївська обл.). До місцевого гетто зганяли євреїв з Одещини та Молдавії. В'язнів розмістили у свинарниках та літніх шалашах-загонах для свиней. Багато хто помер під час суворої зими 1941–1942 рр. від холоду, голоду, спраги²⁷. Тих, хто вижив за цих нелюдських умов, румунські фашисти винищили в період від 21 грудня 1941 до 15 лютого 1942 рр. Загалом тут розстріляли та спалили близько 54 тис. осіб²⁸.

У першій половині липня 1941 р. румунська влада почала концентрацію єврейського населення *Північної Буковини*²⁹. Упродовж 1941–1942 рр. трьома хвилями з Північної Буковини у Трансїстрію було депортовано приблизно 75 тис. євреїв. Загроза економічній стабільності в Північній Буковині змусила керівництво Румунії дозволити частині євреїв різних професій залишитися у Чернівцях та примусово працювати на румунську окупаційну владу, що й урятувало життя близько 16 тис. євреям³⁰.

Від моменту окупації *Закарпаття* Угорщиною, союзницею гітлерівської Німеччини, розпочалися переслідування єврейського населення. Загалом із понад 100 тис. євреїв Закарпаття Голокост пощастило пережити лише 10–15 тис. осіб³¹.

Отже в різних адміністративно-територіальних одиницях, на які окупанти розчленували Україну, Голокост (Шоа) мав свої особливості. Але були й *спільні риси геноциду єврейського населення України*:

– окупанти виявляли євреїв серед місцевого населення та відокремлювали їх;

Яр: человек, власть, история: Документы и материалы: В 5 кн. – Кн.1: Историческая топография: Хронология событий / Сост. Т.Евстафьева, В.Нахманович. – К., 2004. – С.547–593.

²⁶ Див.: Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. – К., 2002. – С.386–387.

²⁷ Див.: Назарія С. Холокост: Страницы истории (на территории Молдовы и прилегающих областях Украины в годы фашистской оккупации, 1941–1944 гг.). – Кишинёв, 2005. – С.196–198.

²⁸ Див.: Сушон Л. Трансїстрия: евреи в аду: Чёрная книга о катастрофе в Северном Причерноморье (по воспоминаниям и документам). – Одесса, 1998. – С.104–105, 119–120.

²⁹ Див.: Суровцев О. Процес депортації єврейського населення Північної Буковини 1941–1942 рр. як складова антиєврейської політики румунської окупаційної влади // Проблеми історії Голокосту. – Вип.3. – Дніпропетровськ, 2006. – С.132.

³⁰ Див.: Там само. – С.142–143.

³¹ Див.: Закарпаття // КЕО. – Т.2. – Кол.523–525 [Електронний ресурс]: <http://www.eleven.co.il/article/11584>

– окупаційна влада, запроваджуючи нацистський «новий порядок», скасовувала елементарні права євреїв, організовувала їх пограбування, створювала перепони для нормального існування;

– більшу частину українських євреїв на окупованій території розстріляли айнзатцгрупи за підтримки німецького вермахту та місцевих колабораціоністів (П.Дебуа назвав це «Голокостом від куль»³²);

– на окупованій території України було знищено як осередки неповторного способу життя – єврейські містечка (штетли), так і єврейські сільськогосподарські поселення.

Ставлення місцевого населення до знищення євреїв. Відповідно до позиції, яку мешканці українських земель зайняли стосовно Голокосту, їх умовно можна розділити на декілька груп:

– *сторонні спостерігачі* нацистських злочинів – у сучасній західній історіографії їх називають «*bystanders*» (з англ. «спостерігачі, свідки»);

– *убивці та їх поплічники* – проблемам колабораціонізму на теренах України присвячено чимало праць, в яких співробітництво з окупантами у знищенні єврейського населення розглядається як один з аспектів проблеми³³;

– *рятувальники євреїв, праведники народів світу*, про яких ітиметься нижче.

Передумови «стороннього спостереження» за вбивством сусідів були різними: пасивна життєва позиція, турбота за збереження власного життя, сподівання на отримання матеріального зиску за рахунок майна жертв тощо³⁴. Очевидно, мовчазна згода з насильством могла бути зумовленою й радянською спадщиною «одностайного» засудження «ворогів народу», «другорядності» цінності людського життя.

За страшних умов війни людські почуття інколи поступаються прагматичним міркуванням. Відомий історик та свідок подій Голокосту Ш.Редліх зазначає, що «українці проклинали німців за вбивства невинних людей»³⁵, але випадки рятування євреїв не були, та, мабуть, не могли бути численними. Опір загарбникам вимагає сміливості й самопожертви, межує з героїзмом протистояння силі, але героїзм – це непересічне явище, він не може бути «масовим».

«Відповідальність» за видачу євреїв нацистам покладалася, у першу чергу, на бургомістрів у містах та старост у селах. «Пересічних мешканців» застерігали від переховування євреїв під страхом смерті. Так, в оголошенні гебітскомісара в Бердичеві йшлося: «У кожному випадку, якщо виявиться, що якась єврейська особа перебуває без дозволу, всю сім'ю, що дає таким притулок,

³² Див.: *Ковба Ж.* Голокост очима французького священника [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/09/9/54245/>

³³ Див.: *Dean M.* Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944. – New York, 2000; *Грицак Я.* Українці в антиєврейських акціях // *Його ж.* Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. – К., 2004; *Шайкан В.О.* Злочинна діяльність українських колаборантів у роки Другої світової війни // *Сторінки воєнної історії України.* – Вип.7. – Ч.1. – К., 2003. – С.263–272 та ін.

³⁴ Див.: *Гон М.М.* Варіативність ролей спостерігачів у час реалізації геноцидального процесу // *Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини: Зб. наук. праць.* – Дніпропетровськ, 2010. – 412 с.

³⁵ Див.: *Редліх Ш.* Разом і нарізно в Бережанах: Поляки, євреї та українці, 1919–1945. – К., 2007. – С.197–198.

буде покарано смертю»³⁶. Водночас нацисти заохочували місцевих мешканців доносити на євреїв, які переховувалися від окупантів. Донощиків, за повідомленням котрого вдалося б затримати єврея, було обіцяно винагороду³⁷.

Атмосфера насильства та заохочення до вбивств, помножена на антисемітизм частини населення й інші чинники, створили відповідні суспільні настрої сприйняття масового винищення євреїв як «норми» за умов нацистського «нового порядку». За деякими свідченнями, «якщо не брати до уваги купку шляхетних людей, християнські жителі міста з ентузіазмом брали участь у ганебних операціях полювання на євреїв, які проводилися німцями»³⁸. Згодом, як слушно зауважував професор М.Коваль, настрої українців змінювалися, коли вони ставали свідками жахливих злочинів гітлерівських катів – таких, як розстріли в Бабиному Яру в 1941 р.³⁹

Ставлення до нацистського «остаточного вирішення єврейського питання» з боку українських націоналістичних організацій, ОУН та УПА, потребує спеціального розгляду, починаючи від передумов цього ставлення⁴⁰. На початку 1940-х рр. ідеологія Організації українських націоналістів мала очевидне антисемітське спрямування. У програмі ОУН(б), що писалася вже в умовах Другої світової війни, були антимосковські гасла та йшлося про національну революцію «в московській імперії СРСР в парі з визвольною війною поневолених народів під гаслом: “Свобода народам і людині!”», водночас євреї визначалися як «подпора московсько-більшовицького режиму»⁴¹. В інструкціях для членів ОУН(б) йшлося, що «в часі хаосу [...] можна дозволити собі ліквідацію небажаних польських, московських та жидівських діячів, особливо прихильників большевицько-московського імперіалізму»⁴²; «Національні меншини поділяються на: а) приязні нам, себто членів досі поневолених народів; б) ворожі нам, москалі, поляки, жида. [...] Асиміляція жидів виключається»⁴³. Дослідник історії ОУН І.Патриляк справедливо пише, що подібний текст «важко розцінити інакше, як інструкції до прямої безоглядної дії на ліквідацію національних меншин... Можна з великою долею впевненості стверджувати, що окремі члени ОУН таки брали участь у винищувальних акціях, а також підбурювали до цього звичайних обивателів»⁴⁴.

³⁶ Оголошення гебітскомісара // Архів Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума».

³⁷ Пересторога! – Оголошення губернатора Галицької області, командувача SS і поліції gez. Katzmann. – Львів, 3 червня 1943 р. // Архів Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума».

³⁸ Спогади рабина Давида Кахане // Щоденник Львівського гетто: Спогади рабина Давида Кахане / Упор. Ж.Ковба. – К., 2009. – С.200.

³⁹ Див.: Коваль М.В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – №2. – С.27.

⁴⁰ Див.: В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. – Л., 2006; Дюков А. Второстепенный враг: ОУН, УПА и решение «еврейского вопроса». – Москва, 2008; Ковба Ж.М. Людяність у безодні пекла: Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». – К., 1998; Літопис УПА. – Т.23: Медична опіка в УПА: Документи, матеріяли і спогади. – Торонто; Л., 1992 та ін.

⁴¹ Див.: Касьянов Г. Ідеологія ОУН: історико-ретроспективний аналіз // Український історичний журнал. – 2004. – №1. – С.36.

⁴² Цит. за: Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 рр. – К., 2004. – С.322.

⁴³ Там само. – С.322–323.

⁴⁴ Там само. – С.323–324.

Упродовж 1942–1944 рр. сталися певні зміни у ставленні ОУН до «єврейського питання». У 1942 р. характеристика радянського режиму як «жидобільшовизму» та «московсько-жидівської комуні» змінилася на «московський більшовизм»⁴⁵; в інструкції Головної команди УПА від 1 листопада 1943 р. для пропагандистських служб ішлося вже про те, що ОУН толерантно ставиться до всіх національностей, у тому числі до «жидів, які працюють на користь української держави»⁴⁶. Проте *тенденція* стосовно припинення антисемітської риторики в 1943–1944 рр., до чого можна віднести й визнання III з'їздом ОУН(б) (серпень 1943 р.) майбутньої України як держави всіх народів, які в ній живуть, та констатація «вирішення єврейського питання», здається нам не стільки виявом лібералізації руху, скільки результатом прагматичного аналізу ситуації. На той час абсолютна більшість єврейського населення України була практично винищена, тож і «актуальність єврейського питання» зійшла нанівець. Крім того, наявні свідчення про продовження антиєврейських акцій із боку представників ОУН та УПА вже після 1943 р.

Водночас відомі також випадки, коли загони Української повстанської армії брали під свою охорону єврейські сімейні табори в лісах⁴⁷. У підрозділах УПА служило чимало медиків-євреїв⁴⁸. Український поет, дослідник історії повстанства М.Фішбеїн писав: «Я був знайомий з євреями, які служили в УПА [...] з доктором Абрагамом Штерцером, він по війні жив в Ізраїлі. Був Самуель Нойман, його псевдо було Максимович, був Шай Варма (псевдо Скрипаль), був Роман Винницький»⁴⁹.

Л.Рега констатував: «Ми мали чіткі інструкції від УПА не чинити зла євреям. Відвертої ненависті до них не було. Багато українців їм симпатизували»⁵⁰. Найбільш поширеною формою допомоги євреям із боку членів ОУН та бійців УПА було надання фальшивих документів. Так, у Державному архіві Вінницької області є звіт слідчих СД щодо викритої поліцією підпільної типографії, де вони готувалися, а також друкувалася література українських націоналістів-бандерівців. Згідно з документом, «українські націоналісти постачали фальшиві паспорти не тільки своїм членам, але і євреям»⁵¹.

У цілому слід підкреслити, що на захист євреїв під час Шоа на теренах України не виступила жодна українська політична сила чи військова організація. Радянський уряд, який володів інформацією про винищення євреїв нацистами, не довів її до відома єврейського населення⁵². Не було декларацій,

⁴⁵ Див.: *В'ятрович В.* Ставлення ОУН до євреїв... – С.70–71.

⁴⁶ Там само. – С.72–73.

⁴⁷ Див.: Там само. – С.75–76.

⁴⁸ Див.: *Редліх Ш.* Разом і нарізно в Бережанах... – С.198.

⁴⁹ Див.: Поет М.Фішбеїн: для мене УПА – це святе [Електронний ресурс]: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/indepth/story/2008/10/printable/081014_fishbein_ie_ak.shtml

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Цит. за: *Гогун А., Гинда В.* Сквозь призму документів завоевателів // Голокост і сучасність. – 2011. – №1 (9). – С.116.

⁵² Очевидно, це було зумовлено «інтернаціоналістською» складовою комуністичної ідеології, згідно з якою в радянському суспільстві не виділялись окремі національні групи, що мали особливу долю за певних історичних умов. Водночас той самий «інтернаціоналістський» підхід не завадив радянській владі організувати масову депортацію кримських татар або німців Поволжя, коли це виходило з рішень сталінського керівництва.

заяв, закликів до українців надати допомогу євреям ані з боку українського чи польського підпілля, ані з боку радянського уряду та підпорядкованих йому партизанських загонів і підпілля.

Українські праведники народів світу. Окремого розгляду потребують історії людей, які рятували євреїв від неминучого знищення на територіях, окупованих гітлерівською Німеччиною та її союзниками. Таких героїв називають «праведниками народів світу»; це – почесне звання, що присвоюється від імені Ізраїлю відповідно до закону про увічнення пам'яті мучеників і героїв (1953 р.) представникам різних національностей та віросповідань. Справу про присудження звання праведника розглядає спеціальна громадська комісія, яку очолює суддя Верховного суду Ізраїлю⁵³.

Відповідно до нацистської расової політики, українців – рятівників євреїв очікувало найжорстокіше покарання, знищення їх самих та членів їхніх сімей. Так, в оголошенні за підписами генерал-губернатора Г.Франка та штадтгауптмана Геллера говорилося, що навіть «підбурювачі та помічники підлягають цій самій карі, що й особи, які допустилися чину. Намір буде караний як довершений чин»⁵⁴. Відомі факти про розстріли українців за переховування євреїв на Вінниччині, Дніпропетровщині, Київщині, Львівщині, Харківщині⁵⁵.

І.Альтман писав про те, як у декількох українських селах місцеві жителі зуміли сховати всіх євреїв: у с. Яруга на Поділлі вдалося заховати не лише місцевих жителів-євреїв, але й біженців; у с. Раковець Львівської області селяни переховували 33 єврейських сім'ї; у с. Благодатне Дніпропетровської області було врятовано 30 євреїв. Автор підкреслював, що їх порятунок став можливим лише завдяки колективній підтримці решти жителів села⁵⁶.

Подібні приклади не поодинокі. А.Вайс у своїх спогадах розповідав, що мешканка західноукраїнського міста Борислава українка Ю.Матчишин для організації порятунку сім'ї Вайсів заручилася підтримкою іншої сусідки – польки Потенжної⁵⁷. В окупованому Запоріжжі українка Є.Купа переховувала дівчинку М.Чапату, мати якої розстріляли гітлерівці. Щоб забезпечити дитину від загрози арешту та знищення, сусіди клопоталися перед німецькою владою про видачу їй паспорта як українці; четверо людей виступили офіційними свідками (двох із них допитували), розуміючи, чим їм це загрожує. Загалом про єврейську дівчину, яка переховувалася від гітлерівців, знали майже всі мешканці вулиці – декілька десятків людей, і ніхто з них не видав її, а багато хто й допомагав⁵⁸.

⁵³ Див.: Праведники народів мира [Електронний ресурс]: <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/intro.asp>

⁵⁴ Архів Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума».

⁵⁵ Див.: Убили односельчан, прятавших евреев: Акт: Харьковская область, Дергачевский р-н, с. Семёновка // Документы обвиняют: Холокост: свидетельства Красной армии / Сост. Ф.Д.Свердлов. – Москва, 1996. – С.55.

⁵⁶ Див.: Альтман И.А. Холокост и еврейское Сопротивление на оккупированной территории СССР. – Москва, 2002.

⁵⁷ Особистий архів автора.

⁵⁸ Щупак І.Я. Отношение украинского населения Запорожья к евреям во время войны 1941–1945 гг. // Запорожские еврейские чтения. – Вып.1. – Запорожье, 1997. – С.120–121.

Найчастіше рятівниками євреїв виступали місцеві мешканці (українці, росіяни, поляки тощо), які мали єврейських родичів (дружин, чоловіків, батьків одного з подружжя та їхніх близьких); партизани, підпільники, котрі сприймали рятування євреїв як одну з форм опору окупантам; обивателі, яких поєднували з євреями сусідське життя або спільна робота, навчання до війни, а також пам'ять про добрі вчинки євреїв-сусідів у критичних ситуаціях (ілюстрацією останнього може слугувати випадок у с. Джурин Вінницької області: тутешні українські селяни вирішили допомогти євреям, які в роки колективізації заступилися за місцевого священика⁵⁹). Доволі поширеними були випадки рятування євреїв українцями через релігійні переконання, християнське ставлення до гнаних та переслідуваних. К. Беркгоф стверджує, що серед українців найбільше євреям допомогли баптисти та християни-євангелісти⁶⁰. Відомі випадки, коли на допомогу євреям за критичних умов приходили службовці міських управ, а також німецькі офіцери, угорські й навіть німецькі солдати та місцеві поліцаї, які брали участь у розстрілах євреїв⁶¹. Але, зрозуміло, такі випадки були нетиповими.

Україна займає четверте місце на планеті за кількістю праведників народів світу, за визначенням Яд-Вашем (після Польщі, Нідерландів та Франції). На 1 січня 2016 р. наявні дані про 2544 таких героїв, які ризикували своїм життям та життям своїх близьких, рятуючи євреїв від нацистів⁶².

Вагому кількість серед рятівників-священослужителів становлять представники Української греко-католицької церкви. Тут слід згадати як рядових священиків УГКЦ, серед яких о. Омелян (Ковч), котрий заплатив життям за рятування євреїв, так і, звичайно, величну постать митрополита Андрея (Шептицького). Останній особисто врятував чимало євреїв, серед них – львівського рабина Д. Кахана, синів загиблого рабина Л. Курта Ісаака й Натана. «Митрополит залучив до рятування євреїв деяких українських священиків, серед яких були його брат Клементій, голова ордену студитів, а також ігумена студитського монастиря Йосефа, преподобний Марко Стек та інші»⁶³. Загалом за допомогою предстоятеля було врятовано близько 200 євреїв.

Слід зазначити, що митрополитові досі не надано високе звання праведника народів світу – через його вітання гітлерівській армії в перші дні після нападу Німеччини на СРСР, контакти з нацистськими високопосадовцями тощо. Ми вважаємо, що велич подвигу таких людей, як Андрей (Шептицький), не потребує підтвердження чи схвалення навіть високою та поважною інституцією. Сам факт організації цілої системи допомоги жертвам нацистського геноциду силами церковної організації, пасторська настанова до церковних ієрархів стосовно спасіння сотень приречених на загибель євреїв перетворили

⁵⁹ Див.: Книга Праведников / Сост. И.А.Альтман, А.Е.Гербер, Д.И.Полторака. – Москва, 2005. – С.14.

⁶⁰ Беркгоф К. Жнива розпачу... – С.95.

⁶¹ Див.: Там само. – С.15.

⁶² Праведники народов мира – по странам и национальной принадлежности спасителей: Статистика на 1 января 2016 [Електронний ресурс]: <http://www.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp>

⁶³ Щупак І. Голокост в Україні... – С.136.

митрополита Андрея на уособлення гуманізму у протистоянні політиці нацистів. Ш.Вайс, урятований разом із родиною під час Шоа українцями та поляками, колишній спікер ізраїльського парламенту та посол цієї держави в Польщі, образно назвав цього священнослужителя «українським Шиндлером»⁶⁴.

Єврейський опір Голокосту. Під опором Шоа ми розуміємо будь-які дії, групові або індивідуальні, спрямовані проти гітлерівської антисемітської ідеології та практики «остаточного вирішення єврейського питання», а також боротьбу проти нацистської військової агресії, що несла загрозу неминучої загибелі єврейському населенню України, окупованої нацистською Німеччиною та її союзниками.

Поширеними формами *пасивного опору* були неприйняття окупаційних порядків, відмова виконувати накази нацистів, утеча від катів, відкрите визнання свого єврейства тощо. Важливою формою духовного опору Голокосту стало виживання за нелюдських умов та намагання зберегти своїх дітей, культуру й національну самобутність. У гетто організували концерти та лекції, уручну копіювали книги, проводили вечори спогадів, збиралися на таємні богослужіння⁶⁵.

Частина євреїв м. Дубно, які дізнались, що на аеродромі підготовлено ями для масового розстрілу, пішли на самогубство через повішення та отруєння. Масового характеру набуло зведення рахунків із життям серед єврейського населення Вінниці⁶⁶. В інших випадках приречені на смерть намагалися подорожче віддати своє життя. У Донецьку євреї, яких кидали живими у шахту, зуміли потягнути з собою декількох своїх катів. У одному з сіл поблизу Бердичева, коли нацисти забирали на розстріл дружину 70-річного коваля й будівельника П.Каплуна, той устиг власноруч задушити двох гітлерівців перед тим, як його прошила автоматна черга⁶⁷. Однією з найпоширеніших форм пасивного опору була втеча. На Наддніпрянщині чимало євреїв утекли ще до того, як який-небудь окупаційний орган зміг їх зареєструвати як євреїв⁶⁸.

Деякі дослідники розглядають як форму єврейського опору Шоа участь євреїв-воїнів у війні проти нацистської Німеччини в лавах Червоної армії та армій країн-союзниць по антигітлерівській коаліції. Уважаючи це окремою важливою проблемою, ми зазначимо інші форми активного опору Шоа. Передусім, слід зауважити, що для участі євреїв у підпільному та партизанському русі були перешкоди, зумовлені об'єктивними чинниками. У більшості населених пунктів залишалися літні люди, жінки, діти, немічні: нацисти розпочали геноцид євреїв з убивств національної еліти та чоловіків. Крім того, у 1941 р. збройні загони українського націоналістичного руху були у цілому вороже налаштовані проти євреїв, та й скоординована партизанська діяльність розгорнулася пізніше, коли постала УПА. А головна перепона на шляху участі євреїв

⁶⁴ Проф. Шимон Редлих: «Шептицкий отрицал расистское мышление» [Интервью профессора Шимона Редлиха журналу «Тыгодник повсехнь» (Tygodnik Powszechny)] [Електронний ресурс]: <http://www.newswe.com/index.php?go=Pages&in=view&id=3690>

⁶⁵ Див.: История Холокоста [Електронний ресурс]: <http://holocaust.ios.ru/history/21.htm>

⁶⁶ Див.: Катастрофа і опір українського єврейства... – С.298–299.

⁶⁷ Див.: Там само. – С.299–300.

⁶⁸ Див.: Беркгоф К. Жнива розпачу... – С.80.

у радянському партизанському русі полягала в тому, що майже всі загони було розгромлено – на рубежі 1942–1943 рр. їх залишалося близько 5% від сформованих на початку війни⁶⁹. У багатьох випадках і після 1941–1942 рр. євреїв не приймали до складу ані радянських партизанських загонів⁷⁰, ані формувань УПА. Це було зумовлено проявами антисемітизму, відповідними директивами командування партизанським рухом, небажанням партизанів обтяжувати себе опікуванням старими, жінками та дітьми, які намагалися рятуватися разом з євреями-чоловіками.

Слід зазначити, що відкритий опір у гетто вибухав здебільшого незадовго до їх ліквідації. Проте від початку в багатьох таких місцях на території України було створено бойові групи самозахисту й підготовки повстань. Улітку 1942 р. тільки в гетто Західної Волині діяли 18 єврейських бойових груп. Про збройні повстання євреїв, що відбулися в 1942 р. в гетто Мізоча, Кременця, Тучина, у 1943 р. – у гетто Львова, Бродів, Стрия знаходимо відомості у працях ізраїльського історика Ш.Спектора⁷¹. Найбільш підготовленим, організованим і результативним був збройний виступ євреїв Тучинського гетто (Рівненщина). Яскравим прикладом опору в'язнів гетто стало повстання євреїв у Луцьку⁷². У 1942 р. євреї чинили збройний опір в українських містах Ковель, Дубно, Дубровиця, Борщів, Рогатин. Повстання були жорстоко придушені, але частини в'язнів удалося втекти до партизанів.

Важливу роль відгравали євреї в організації антигітлерівського опору. Серед тих, хто допомагав антинацистському підпіллю в м. Вінниця розкрити таємниці ставки А.Гітлера Вервольф, була розвідниця Т.Куцин, єврейка за походженням⁷³. Важливим центром діяльності євреїв у підпіллі стала Одеса⁷⁴. Одним із керівників дніпропетровського антифашистського підпілля був Б.Сондак⁷⁵. Безстрашна Т.Маркус була зв'язковою Київського підпільного міськкому партії та учасницею диверсійно-винищувальної групи, яку очолював член підпільного міськкому В.Кудряшов. Вона особисто знищила десятки гітлерівських солдатів та офіцерів, зрадників, виконувала доручення щодо підготовки диверсій. Коли її заарештували й у січні 1943 р. розстріляли дівчині був лише 21 рік⁷⁶. «За особисту мужність і героїчну самопожертву, незламність духу в боротьбі з фашистськими загарбниками у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років» у 2006 р. Тетяні Маркус по-смертно присвоєно звання Героя України. Вона стала єдиною жінкою за

⁶⁹ Див.: Там само.

⁷⁰ Див.: Катастрофа і опір українського єврейства... – С.292.

⁷¹ Див.: *Спектор Ш.* Участие евреев в сопротивлении и в партизанском движении на территории советской Украины [Електронний ресурс]: http://www.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yadvashem_studies/spector.pdf

⁷² Див.: *Фальков М.* Забытый декабрь: как пала «Масада» Западной Украины [Електронний ресурс]: <http://izrus.co.il/history/article/2009-12-21/7819.html#ixzz1pTfyIsb>

⁷³ Див.: *Винокурова Ф.* Татьяна Куцин (Муляр): Тайны паспорта №0593 // Проблемы истории Голокосту. – Вып.2. – Дніпропетровськ; Запоріжжя, 2005. – С.153–163.

⁷⁴ Див.: *Спектор Ш.* Участие евреев в сопротивлении... – С.164.

⁷⁵ Див.: Катастрофа і опір українського єврейства... – С.315–316.

⁷⁶ Див.: *Єлисаветський С.* Відоме і нове слово про Таню Маркус // Дзеркало тижня. – 2002. – 10 серпня. – №30.

роки незалежності України, яка отримала це звання за бойові заслуги під час радянсько-німецької війни.

На теренах України успішно діяли єврейські партизанські загони і групи під командуванням Ліндера, Місюри, Гільденмана (відома «група (рота) дяді Міши») ⁷⁷, Конищука, Абугова та ін. ⁷⁸ Бійцями цих загонів були в основному втікачі з концтаборів та гетто ⁷⁹. Перші партизанські формування Шепетівщини було створено цілими сім'ями євреїв, яким удалося втекти від нацистів у ліси ще в перші дні окупації. Чимало євреїв билися в партизанських загонах у Північній Україні – у з'єднаннях С.Ковпака, О.Сабурова, О.Федорова.

Нерідко євреї обіймали командні посади в радянських партизанських загонах, серед них: Л.Беренштейн – командир загону, Я.Талес – комісар загону, Абугов – командир розвідроты, доктор Ерліх – командир медичної служби у з'єднанні В.Бегми, О.Марголіс і Я.Павловський – командири взводів ⁸⁰. За підрахунками С.Єлисаветського, чисельність партизанів-євреїв на окупованій нацистами території України становила понад 2900 осіб (приблизно 3,4% від загальної кількості радянських партизанів). Більше 300 партизанів-євреїв загинули в боях ⁸¹.

Вивчення історії Голокосту у системі освіти України

Формування української національної історичної пам'яті має людський та європейський ціннісний вимір і є надзвичайно важливим для самого існування нашої держави. Війна, що ведеться сьогодні проти України, розпочалася в головах людей, заражених пострадянською, російсько-шовіністичною ідеологією та фальсифікацією історії, яка, зокрема, представляє українських патріотів «нащадками фашистів та колабораціоністів», відповідальних за нацистський геноцид. Цей чинник надає додаткової актуальності вивченню Голокосту та його уроків.

Надзвичайно важливо відзначити, що *Україна стала першою країною на пострадянському просторі, яка включила тему «Голокост» як обов'язкову для вивчення в курсі історії України і в курсі всесвітньої історії*. Обов'язкове вивчення історії Голокосту у школах нашої країни визначається державною програмою викладання історії, згідно з якою події середини ХХ ст. і Другої світової війни вивчаються в 11-му класі загальноосвітніх навчальних закладів. Ці програми мають різні рівні, зорієнтовані на предметну спеціалізацію старшокласників, що доцільно розглянути окремо.

У чинній (2015/2016 навчальний рік) програмі з історії України для 11-х класів рівня стандарту, яку можна назвати базовою, у темі 1 «Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)» передбачено, зокрема, обов'язкове вивчення питань «Нацистський “новий порядок”». Життя населення України в

⁷⁷ Див.: Катастрофа і опір українського єврейства... – С.330.

⁷⁸ Про участь євреїв у партизанському русі УПА було зазначено вище.

⁷⁹ Ефимов П. Сопротивление Холокосту // Народ мой. – 2003. – 31 марта. – №6 (299) [Електронний ресурс]: <http://jew.spb.ru/ami/A299/A299-011.html>

⁸⁰ Див.: Спектор Ш. Участие евреев в сопротивлении... – С.166.

⁸¹ Див.: Катастрофа і опір українського єврейства... – С.320–321.

умовах окупації. Концтабори та масове знищення людей. Голокост»⁸². У програмі з історії України для 11-х класів академічного рівня вивчення цієї ж теми («Україна в роки Другої світової війни») також зазначає Голокост серед обов'язкових питань: «Окупація України. Нацистський “новий порядок”. Життя населення України в умовах окупації. Концтабори та масове знищення людей. Голокост. Остарбайтери. Життя в евакуації. Колабораціонізм»⁸³. Програма з історії України суспільно-гуманітарного, історичного профілю, природно, пропонує більший перелік питань історії України в роки Другої світової війни та окупації для більш глибокого вивчення: «Нацистський “новий порядок”. Винищення населення за планом “Ост”. Початок ліквідаційних акцій. Бабин Яр 29–30 вересня 1941 р. Український Голокост: винищення 1,6 млн євреїв – громадян України. Терор голодом в містах. Спалені села. Економічне пограбування України. Остарбайтери. Проблема колабораціонізму. Дивізія СС “Галичина”»⁸⁴.

Як відомо, паралельно з курсом історії України в українських школах викладається курс всесвітньої історії. У діючій (2015/2016 навчальний рік) програмі з всесвітньої історії для 11-х класів академічного рівня / рівня стандарту передбачено, зокрема, вивчення питань «Особливості окупаційного режиму та Руху Опору на окупованих територіях. Голокост»⁸⁵. Крім того, діюча програма вимагає від учнів тлумачення та застосування понять «новий порядок», Голокост⁸⁶. Застосування, тлумачення та співвідношення цих же понять пропонує і програма з всесвітньої історії для 11-х класів суспільно-гуманітарного напрямку, історичного, філософського профілів.⁸⁷

Треба зазначити, що Державні програми є нормативним документом, обов'язковим для виконання в навчальних закладах України, і це повністю реалізовується в навчальному процесі. Крім державних, із 1990-х рр. науковці та освітяни складали програми факультативних, спеціальних курсів з історії Голокосту, які Міністерство освіти і науки України рекомендувало для всіх навчальних закладів країни⁸⁸.

Відповідно до чинних державних програм пишуться підручники історії, які ще з початкових років вітчизняного підручникотворення містили відомості про трагедію Голокосту. Не можна знайти жодного посібника з історії України,

⁸² Програма для загальноосвітніх навчальних закладів: Історія України: 10–11 класи: Рівень стандарту (зі змінами відповідно до наказів Міністерства освіти і науки України від 04.08.2014 №895 та від 23.11.2015 №1194) [Електронний ресурс]: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html>

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Програма для загальноосвітніх навчальних закладів: Всесвітня історія: 10–11 класи: Академічний рівень / Рівень стандарту [Електронний ресурс]: <http://mon.gov.ua/content/%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0/vs-ist-st-ak.pdf>

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Програма для загальноосвітніх навчальних закладів: Всесвітня історія: 10–11 класи: Суспільно-гуманітарний напрям, історичний, філософський профілі [Електронний ресурс]: <http://mon.gov.ua/content/%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0/vs-ist-pr.pdf>

⁸⁸ Див.: Шупак І.Я. Історія Голокосту: Програма факультативного курсу / елективного курсу / курсу за вибором для 10–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів. – Дніпропетровськ, 2014.

де під час висвітлення теми Другої світової війни не згадувалася б трагедія Бабиного Яру. Матеріал українських підручників містить чимало інформації не тільки про знищення євреїв, але й про опір Голокосту, про праведників народів світу.

Так, в одному з підручників з історії України⁸⁹ викладаються основні поняття, пов'язані з Голокостом, розкриваються факти «остаточного вирішення єврейського питання» на теренах України. Крім того, на відміну від російських підручників, особлива увага приділяється подвигу праведників народів світу: «Ті, хто залишився живими в Україні, урятувалися насамперед завдяки місцевим жителям-неєвреям. Незважаючи на смертельну небезпеку, вони мали мужність здійснити моральний подвиг»⁹⁰. Важливим моментом стало згадування в підручнику імен українських рятівників євреїв – митрополита Андрея (Шептицького), о. Омеляна (Ковча).

Систематичним і послідовним викладом проблематики Голокосту на території України вирізняються підручники з історії відомого педагога й ученого О.Пометун⁹¹ та одного із засновників українського підручникотворення історика Ф.Турченка⁹². Автори у своїх книгах визначають расистський характер нацистської антисемітської політики, наводять факти систематичного та планомірного знищення єврейського населення (особливу увагу приділяючи уособленню нацистського геноциду – Бабиному Яру), залучають історичні документи, що пробуджують співчуття до жертв нацистів, підкреслюють значення подвигу праведників народів світу. Ф.Турченко слушно виокремлює головну особливість Голокосту на українських теренах: свій «Бабин Яр» був у кожному місті України⁹³.

Більше інформації з історії Голокосту подається в українських підручниках зі всесвітньої історії. У підручнику Т.Ладиченко⁹⁴, зокрема, наводяться необхідні дефініції, дається характеристика нацистського «нового порядку», що «передбачав здійснення расової політики, жертвами якої стали євреї, цигани, слов'яни». Наведені в підручнику документи (свідчення Я.Верника, в'язня Треблінки) пробуджують у читача почуття емпатії до переслідуваних⁹⁵.

Чіткість викладення матеріалу, наукова ґрунтовність вирізняє підручник зі всесвітньої історії П.Полянського⁹⁶. Історик підкреслює расистський

⁸⁹ Див.: *Струкевич О.К., Романюк І.М., Дробозюк С.І.* Історія України: Підручн. для 11 кл. загальноосв. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). – К., 2011. – С.35–36; або: [Електронний ресурс]: <http://pidruchnyk.com.ua/451-storya-ukrayini-strukevich-romanyuk-drovozyuk-11-klas.html>

⁹⁰ Там само. – С.36.

⁹¹ Див.: *Пометун О.І., Гупан Н.М.* Історія України: Підруч. для 11 кл. загальноосв. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень. – К., 2011. – С.29–31; або: [Електронний ресурс]: <http://pidruchnyk.com.ua/440-storya-ukrayini-pometun-gupan-11-klas.html>

⁹² Див.: *Турченко Ф.Г.* Історія України: Підруч. для 11 кл. загальноосв. навч. закл.: профільний рівень. – К., 2011.

⁹³ Див.: Там само. – С.31.

⁹⁴ Див.: *Ладиченко Т.В.* Всемирная история: Учебн. для 11 кл. общеобразоват. учебн. завед. (уровень стандарта, академический уровень). – К., 2011; або: [Електронний ресурс]: <http://4book.org/uchebniki-ukraina/11-klasse/405-vseshvitnya-istoriya-11-klas-ladichenko>

⁹⁵ Там само. – С.27.

⁹⁶ Див.: *Полянський П.Б.* Всесвітня історія: Підруч. для 11 кл. загальноосв. навч. закл.: рівень стандарту, академ. рівень. – К., 2012. – С.37–38.

характер нацистського геноциду євреїв та ромів (циган), зазначає форми й методи дії гітлерівської «машини знищення»⁹⁷.

У підручнику І.Щупака тему Голокосту розкрито повно й деталізовано⁹⁸. Особливе методологічне та виховне значення має висвітлення єврейського опору Голокосту, подвигу праведників народів світу та історичних уроків трагедії, їх значення для сьогодення⁹⁹.

Окрім базових підручників історії для загальноосвітніх навчальних закладів в Україні видано чимало додаткових навчальних посібників, у тому числі спеціально присвячених історії Голокосту, серед авторів яких – І.Кабанчик, А.Подольський, І.Щупак¹⁰⁰. Вийшли у світ електронний посібник з історії Шоа¹⁰¹, та посібники, що розкривають цю тему в окремому підрозділі¹⁰². Надруковано посібники для вчителів¹⁰³.

Тема Голокосту знаходить відображення в експериментальних підручниках, які видаються в нашій країні. Так, у навчальному посібнику, виданому Всеукраїнською асоціацією викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба» й авторитетною міжнародною організацією «Euro Clío», спеціальний розділ присвячено Голокосту¹⁰⁴. У методичному посібнику для авторів та редакторів видавництва спеціальну частину відведено висвітленню в українських підручниках теми Голокосту¹⁰⁵.

Важливо підкреслити, що Українська держава та громадські організації нашої країни створили досить розвинену систему професійної підготовки шкільних учителів історії з вивчення історії Голокосту. Цим питанням приділяється постійна увага на семінарах, які організовуються Міністерством освіти і науки України, Радою Європи, Усеукраїнською асоціацією вчителів історії, суспільствознавства та громадянської освіти, Усеукраїнською асоціацією викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова доба» та ін.

За сприяння Міністерства освіти і науки України у нашій країні щорічно проводиться міжнародний конкурс творчих робіт учнів, студентів і вчителів «Уроки війни та Голокосту – уроки толерантності», учасниками яких

⁹⁷ Див.: Там само. – С.73.

⁹⁸ Див.: *Щупак І.Я.* Всесвітня історія: Новітній період (1939–2011 рр.): Підруч. для 11 кл. загальноосв. навч. закладів. – Запоріжжя, 2011.

⁹⁹ Див.: Там само. – С.38–39, 42, 65, 67.

¹⁰⁰ Див.: *Кабанчик І.Б.* Історія скорботи та героїзму: Методичний посібник з історії Голокосту для вчителів загальноосвітніх шкіл. – Дніпропетровськ; Запоріжжя, 2004; *Подольський А.Ю.* Уроки минулого: Історія Голокосту в Україні: Навч. посібник. – К., 2007; 2009; *Щупак І.Я.* Голокост в Україні: Пошуки відповідей на питання історії: Навч. посібник для учнів ст. класів серед. загальноосвіт. навч. закладів. – Дніпропетровськ, 2005.

¹⁰¹ Див.: Назустріч пам'яті: Навч. метод. посіб. до фільму про Голокост в Україні «Назви своє ім'я» / Авт.-упор. О.Войтенко, М.Тяглий. – К., 2007; *Щупак І.Я.* Голокост в Україні та уроки толерантності: Чому ми вивчаємо Голокост? Електронний мультимедійний посібник. – Дніпропетровськ; К., 2007; *Щупак І.Я.* Холокост в Україні: Мультимедійное пособие. – Вып.2. – К., 2009 та ін.

¹⁰² Див.: *Щупак І.Я.* Ксенофобия и толерантность: Уроки Холокоста и гуманизм: Электронное пособие. – К., 2008; Чужого горя не буває: людський вимір під час Голокосту і Пораймосу / Разом на одній землі: Історія України багатокультурна: Навч. посібн. – Л., 2012.

¹⁰³ Історія Голокосту: освіта та пам'ять: Посібник для вчителя. – К., 2012.

¹⁰⁴ Див.: Разом на одній землі: Історія України багатокультурна. – С.166–176.

¹⁰⁵ Див.: Підручник історії: проблеми толерантності: Метод. посіб. для авторів та редакторів видавництва / Г.В.Касьянов, П.Б.Полянський, І.Б.Гирич та ін. – Чернівці, 2012. – С.85–99.

стали тисячі освітян. Із 2013 р. за сприяння МОН України інститут «Ткума», Яд-Вашем, освітні установи нашої країни реалізують великий освітній проєкт «Вивчення історії Голокосту в Україні для формування атмосфери толерантності».

Інститут юдаїки, центр вивчення юдаїки при Києво-Могилянській академії, Український центр вивчення Голокосту (Київ), Український католицький університет (Львів) та багато інших науково-освітніх установ і громадських організацій проводять численні вчительські семінари з історії Голокосту, пересувні виставки, реалізують науково-методичні проєкти. Один із найбільших музеїв країни – «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» – організовує на основі унікальних експозицій освітньо-музейні заняття з історії Голокосту для вчителів, учнів загальноосвітніх шкіл, а також студентів університетів¹⁰⁶.

Із 2015 р. за підтримки Міністерства освіти і науки інститут «Ткума» проводить в усіх регіонах нашої країни цикл семінарів із загальною темою «Вивчення історії Другої світової війни та Голокосту за умов сучасної війни проти України». Цей проєкт здійснюється за участі обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти, шкіл з усіх регіонів України. Велику освітню програму Міністерства освіти і науки України, наукових та освітніх інституцій країни присвячено заходам до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру.

Для вищої школи держава не видає уніфікованих навчальних програм, не створюються єдині підручники для університетів, що набувають автономію у ході освітньої реформи. Проте ще 2000 р. було прийнято інструктивний лист Міністерства освіти і науки України, в якому містилася рекомендація щодо вивчення Голокосту в університетах. За аналітичними довідками МОН, в Україні нараховуються десятки університетів, де викладаються спеціальні курси з історії Голокосту.

Уроки Голокосту та суспільне питання про покаєння

Очевидно, що сенс наукового дослідження й вивчення Голокосту в навчальних закладах полягає насамперед в осмисленні його уроків для українського суспільства. Загальне розуміння цих уроків сягає далеко за межі нагромадження наративу, що притаманне більшості наукових праць і навчальним матеріалам. Багато питань, які постають при осмисленні Голокосту, мають світоглядний характер.

Ще порівняно нещодавно для багатьох українських істориків, як і для суспільства у цілому, Голокост залишався «єврейською трагедією», не інкорпорованою до національної історії України. Тому не дивно, що Голодомор інколи

¹⁰⁶ Див.: Опыт изучения и преподавания истории Холокоста в постсоветской Украине // Евреи в постсоветских странах: самосознание и образование: Сборник статей под ред. А.Д.Эпштейна. – Иерусалим, 2008. – С.223–247; Щупак І. Історія Голокосту у шкільних підручниках Польщі, Росії та України // Сучасні дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків. – Л., 2012. – С.196–207.

називали «українським Голокостом». Переконливо заперечив таке тлумачення дефініції професор С.Кульчицький: «Ми не маємо морального права використовувати поняття “український Голокост” в його переносному значенні. Використовуючи його щодо Голодомору, ми тим самим показуємо, що забуваємо про український Голокост без всяких лапок, забуваємо про трагічну долю українських громадян єврейської національності під час Другої світової війни. Український Голокост існував реально, це – загибель 1,6 млн євреїв в Україні під час Другої світової війни»¹⁰⁷.

Питання про включення до контексту української національної історії Голокосту, у ході якого на окупованій території України було знищено чверть європейського єврейства, важливе не тільки як таке. Воно пов'язане з питанням про етноцентричний або поліетнічний, полікультурний виклад української історії. Канадський історик українського походження П.Р.Магочій, автор відомої книги «Україна: історія її земель та народів», доволі провокативно схарактеризував її як «першу історію України». Він мав на увазі, що в його баченні історії «росіяни, поляки, євреї, карпаторусини, кримські татари, німці, румуни, греки поряд з іншими, що проживають на території України, розглядаються і розуміються як невід'ємна частина української історії, а не просто як супротивники етнічних українців в їх власній віковій боротьбі за національне виживання»¹⁰⁸. Таке бачення збігається з сучасним розумінням своєї національної історії європейськими народами.

Поточні європейські тенденції в баченні української історії виразні в наукових працях багатьох українських фахівців – І.Гирича, В. та Л. Гриневичів, Я.Грицака, Г.Касьянова, П.Полянського, Н.Яковенко та інших, а також у вже згаданих виданнях інституту «Ткума» та асоціації «Нова доба», у самобутньому львівському часопису «Ї».

Не можна представити історію будь-якого народу без взаємних кривд та образ із народами-сусідами. Утім зріла нація здатна на критичне осмислення своєї історії, пошуки взаємопорозуміння та взаємопрощення з іншими націями. Яскравим прикладом такого порозуміння стало німецько-польське примирення, початок якому поклали польські релігійні діячі. У 1965 р. архієпископ (майбутній кардинал) Болеслав Комінек ініціював підписання польськими священниками «Листа німецьким братам у служінні», в якому пропонувалась ідея подолати конфлікти, викликані подіями минулого. Її підтримали польські церковнослужителі, у тому числі майбутній Папа Римський Іоанн Павло II. Лист закінчувався символічною фразою «простягаємо вам наші руки, прощаємо і просимо про прощення»¹⁰⁹. Ці слова – «*прощаємо і просимо про прощення*» – можна назвати універсальною формулою для відносин між народами, що мають складну, а іноді трагічну історію взаємовідносин.

¹⁰⁷ Кульчицький С. Треба відмовитися від поняття «український Голокост» (до дискусії про Голодомор як геноцид) // Форум націй: Газета Конгресу національних громад України. – 2007. – №11 (67).

¹⁰⁸ Магочій П.Р. Україна: історія її земель та народів / Пер. з англ. Е.Гийдель, С.Грачова, Н.Кушко, О.Сидорчук. – Ужгород, 2012. – С.У.

¹⁰⁹ Див.: Рубан Ю. Як історія вчить порозумінню: висновки для політиків [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2013/08/27/135220/>

В Європі, де було розв'язано дві найстрашніших війни в історії людства, шлях до порозуміння між народами та країнами був украй нелегким. Особливо важко було вибудовувати нові відносини з Німеччиною, на землі якої народився нацизм, звідки прийшла ідеологія геноциду та практика Голокосту. Перелом наступив наприкінці 1960-х рр., за часів правління у ФРН соціал-демократичного уряду В.Брандта. Миротворча діяльність канцлера увінчалася підписанням у Варшаві угоди (7 грудня 1970 р.), яка визначила остаточний кордон між Німеччиною та Польщею. Того ж дня В.Брандт від імені німецького народу став на коліна перед пам'ятником героям і жертвам повстання у варшавському єврейському гетто. Цей акт символізував політику зближення та примирення, засновану на моральних принципах.

«Німці знайшли в собі сили покаятись за жахливе тоталітарне минуле, – пише О.Яремчук. – Брандт – перший канцлер, який відвідав Ізраїль. Він зробив жест, який схвилював цілу країну – зайшов в Яд ва-Шем навіть не в ярмулці, а капелюсі, який носять ортодоксальні євреї. Тоді він відкрив Книгу псалмів і почав читати вголос німецькою з 103-го псалма: “Ми скоїли гріхи та злочини. Боже милосердний, прости нас”. Він вважав своїм обов'язком допомогти своєму народу подолати минуле. Тоді він додав: “Немає народу, який би міг заховатися від своєї історії”»¹¹⁰.

Важке і складне минуле було в польсько-єврейських відносин, у тому числі – під час Другої світової війни. У Польщі, яка зазнала нападу з боку Німеччини та СРСР, якій було завдано величезних людських і матеріальних втрат, суспільна свідомість була налаштована вважати польський народ винятково жертвою війни й тоталітарних режимів. Тому ефект бомби, що вибухнула, спричинила поява книжок Я.Гросса «Сусіди» та «Страх». Ці книги-сенсації викликали надзвичайно гостру дискусію в польському суспільстві про роль поляків у знищенні євреїв. Але у цьому контексті слід згадати масову церемонію, що відбулась 2001 р., коли сотня польських єпископів на чолі з кардиналом Юзефом Глемпом від імені всього польського суспільства попросила вибачення за злочини, учинені в Єдвабному та інших містах¹¹¹.

Що ж до українців, то Я.Грицак слушно зауважує труднощі визнання співучасті частини їх у Голокості: «Українцям, на відміну від поляків, буде важче визнати, що їхні предки в час війни були не лише жертвами, а й злочинцями. Хоча б тому, що вони дуже поділені у ставленні до війни»¹¹². Очевидно, що цей поділ українців посилюється в останні роки, після Євромайдану та наступних воєнних дій на сході нашої країни, який багато у чому ґрунтується на російсько-пострадянській моделі історичної пам'яті, у першу чергу – пам'яті про Другу світову.

Розглядаючи ставлення українців до подій Другої світової війни та Голокосту, що формувалося за часів незалежності, подивімося на ставлення

¹¹⁰ Яремчук О. Реконструкція людяності: Переосмислення націонал-соціалістичного минулого. – Ч.1: Мюнхен // День. – 2013. – 24 вересня [Електронний ресурс]: <http://day.kyiv.ua/uk/article/podorozhi/rekonstrukciya-lyudyynosti>

¹¹¹ Грицак Я. Голокост // Його ж. Життя, смерть та інші неприємності: Статті та есеї. – К., 2011. – С.134.

¹¹² Там само.

до цієї проблеми української політичної еліти. Радянській політиці замовчування Голокосту було покладено край уже в перший рік незалежності. Ще під час зустрічі Л.Кравчука з президентом США Дж.Бушем 1 серпня 1991 р. згадувалася трагедія Бабиного Яру. Але найбільше значення та найбільшого розголосу у світі набув виступ Л.Кравчука під час меморіальної церемонії в Бабиному Яру 5 жовтня 1991 р. Сам він пізніше про ці події згадував: «Вбивство людини не за злочини, не у воєнних діях, а за національну приналежністю є неприйнятним для жодної цивілізації, для жодної нації, для жодної людини. Розуміючи це, я вважав за необхідне принести вибачення за те, що на нашій землі були такі люди, які сповідували фашизм або стали на службу фашистів і нищили євреїв тільки тому, що вони євреї. Хоча я наголосив, що в Бабиному Яру були вбиті й українці, росіяни, поляки, представники інших національностей. Але нині ми говоримо про Голокост. Так я тоді тлумачив своє вибачення»¹¹³. Отже вперше радянський і водночас пострадянський політик найвищого рангу говорив про трагедію євреїв в Бабиному Яру, зазначивши їх серед інших жертв фашизму, але єдиних, яких убивали «тільки тому, що вони євреї».

Лише згадав трагедію Голокосту Л.Кравчук пізніше, під час свого виступу перед парламентом Ізраїлю 12 січня 1993 р.¹¹⁴ Натомість багато місця пам'яті про трагедію євреїв України приділив його голова – Ш.Вайс у своїй промові перед Верховною Радою України у ході офіційного візиту до нашої країни 14–17 червня 1993 р. Ш.Вайс, який разом зі своїми близькими був урятований від нацистського геноциду українськими праведниками народів світу, говорив про свою родинну історію, а також підкреслив значення слів Л.Кравчука, сказаних ним у жовтні 1991 р. на церемонії в Бабиному Яру¹¹⁵.

Утім, зауважимо, що події Голокосту, єврейська трагедія в Бабиному Яру тоді ще не стали складовою частиною української історичної пам'яті. І сам Л.Кравчук пропонував не акцентувати уваги на минулому, особливо на його болючих сторінках. На думку першого президента нашої країни, «питання каяття українського народу перед єврейським вичерпане. Ніхто не може звинуватити Україну в тому, що вона проводить антиєврейську політику»¹¹⁶.

За наступного керівника держави про нацистський геноцид проти євреїв під час публічних заходів згадували менше. У 1996 р., у короткому інтерв'ю для преси після завершення церемонії пам'яті в Бабиному Яру, Л.Кучма сказав, що «це – священне місце, пам'ять про яке єднає єврейський і український народи»¹¹⁷. Відзначаючи гідну думку президента про спільність історичної пам'яті, зазначимо, що він не вжив слово «Голокост». Л.Кучма взагалі уникав

¹¹³ Леонід Кравчук, перший Президент України: «Ми, українське суспільство, повинні навчитися тримати в голові історичні факти» [Електронний ресурс]: <http://incognita.day.kiev.ua/polemika-leonid-kravchuk.html>

¹¹⁴ Address of Ukrainian President Mr. Leonid Kravchuk to the Knesset Plenum Jerusalem, January 12, 1993 (Unofficial translation – the speech was delivered in Ukrainian) [Електронний ресурс]: https://www.knesset.gov.il/description/eng/doc/speech_kravchuk_1993_eng.pdf

¹¹⁵ [Електронний ресурс]: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl1/BUL17/150693_53.htm

¹¹⁶ [Електронний ресурс]: <http://incognita.day.kiev.ua/polemika-leonid-kravchuk.html>

¹¹⁷ Бабин Яр: Трагедія і застереження // Урядовий кур'єр. – 1996. – 1 жовтня. – С.1.

цього поняття у своїх офіційних виступах, навіть у промові з нагоди 60-річчя подій у Бабиному Яру¹¹⁸. Тоді, за декілька тижнів після атаки на Світовий торговельний центр у Нью-Йорку, Л.Кучма інтерпретував убивства в Києві як прояв тероризму, який досі не зник від часів нацистів¹¹⁹.

В.Ющенко започаткував нові тенденції в політиці пам'яті. Відома його позитивна роль у формуванні української національної самосвідомості, важливим історичним стрижнем якої стала пам'ять про трагедію Голодомору. Більш чітко було сформульовано й позицію Української держави щодо пам'яті про Голокост. Ще до свого президентства, виконуючи обов'язки прем'єр-міністра України, В.Ющенко представляв українську державу на визначальному Міжнародному форумі з Голокосту у Стокгольмі 27 січня 2000 р. У своїй офіційній доповіді він, зокрема, сказав: «Голокост – це біль світового єврейства. Водночас – це трагедія загальнолюдського значення... Трагедія Бабиного Яру була і залишається горем і смутком не лише українського єврейства, а усього українського народу, однією з найсумніших сторінок Другої світової війни»¹²⁰. Далі доповідач акцентував увагу на необхідності вивчення Голокосту та усвідомлення його уроків: «Саме для того, щоб ніколи більше не сталася подібна трагедія, необхідно вивчати й широко роз'яснювати історію Голокосту. [...] Уроки Голокосту залишаються актуальними»¹²¹. Відомо, що після форуму у столиці Швеції Рада Європи прийняла рішення рекомендувати європейським країнам вивчати історію Голокосту та його уроки, «у царині освіти зробити все можливе, щоб запобігти повторенню або забуттю таких подій, які мали місце у цьому сторіччі й завдавали спустошень, зокрема голокост, геноцид, етнічні чистки»¹²². Відповідні позитивні зрушення відбулися й у системі освіти України, про що йшлося вище. В.Ющенко згадав про Голокост і у своїй інавгураційній промові: «У цей день згадаємо героїв, що полягли за перемогу: мучеників Освенцимів і ГУЛАГів, жертв Голодоморів, депортацій і Голокосту»¹²³.

За президентства В.Януковича відбувся якісний поворот у гуманітарній політиці взагалі та в політиці пам'яті зокрема. Відроджувалися радянські та пострадянські історичні міфи, а пам'ять про Голокост і Бабин Яр опинилася на задньому плані суспільного життя. В Україні «досі немає серйозного єврейського музею і немає значного меморіалу Голокосту, – писав у своїй статті, надрукованій у вересні 2011 р., К.Шуллер. – [...] Байдушність держави та її установ, принаймні останнім часом, частково компенсувалася приватними ініціативами»¹²⁴. Ілюстрацією ставлення тодішньої державної влади до історії Голокосту може бути звернення президента В.Януковича до співвітчизників у зв'язку з 70-річчям трагедії Бабиного Яру. Він, зокрема, сказав, що це –

¹¹⁸ *Портнов А.* Українські образи Другої світової війни [Електронний ресурс]: http://zaxid.net/news/showNews.do?ukrayinski_obrazi_drugoyi_svitovoyi_viyini&objectId=1235328

¹¹⁹ Див.: *Химка І.-П.* Рецепція Голокосту в посткомуністичній Україні [Електронний ресурс]: <http://uamoderna.com/md/223-223>

¹²⁰ [Електронний ресурс]: <http://www.infoukes.com/ukremb/pr000131u.shtml>

¹²¹ Там само.

¹²² [Електронний ресурс]: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_729

¹²³ [Електронний ресурс]: <http://www.pravda.com.ua/articles/2005/01/23/3006391/>

¹²⁴ *Шуллер К.* «Пам'ять про Бабин Яр просочується в українське суспільство» [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/10/3/57538/>

одна з найжахливіших трагедій минулого століття, при цьому не згадав про масові розстріли євреїв («Наш народ пройшов через багато страждань, пережив Голодомор та виніс тягар Великої Вітчизняної війни. Бабин Яр був однією з найжахливіших трагедій минулого століття»)¹²⁵.

Після Євромайдану й перемоги демократичних сил в Україні влада знову повернулася до формування політики пам'яті. Так, президент П.Порошенко згадав Голокост 25 вересня 2015 р. у зв'язку з 74-ми роковинами трагедії Бабиного Яру: «Урочище Бабин Яр – всесвітньо відомий символ однієї з найтрагічніших сторінок Голокосту. Понад сто тисяч мирних жителів – євреїв, українців, ромів, представників інших національностей, а також військово-полонених, учасників українського визвольного руху, в'язнів Сирецького концтабору – були розстріляні та знайшли спочинок у київській землі»¹²⁶.

Найбільшого розголосу й суспільного резонансу здобула промова П.Порошенка 23 грудня 2015 р. в парламенті Ізраїлю під час його офіційного візиту до цієї країни. Після екскурсу в історію українсько-єврейських зв'язків, керівник нашої країни, зокрема, сказав: «Українців та євреїв зближують й пережиті нашими народами небачені трагедії. Голокост, Голодомор, сталінські репресії та Друга світова війна, денаціоналізація та лінгвоцид у СРСР. Однією з наших спільних незагойних ран став Бабин Яр у Києві, де німецькі фашисти стратили понад 150 тис. невинних людей. Провиною більшості з них було тільки те, що вони були євреями»¹²⁷. Згадавши подвиг українських праведників народів світу, П.Порошенко проголосив: «Мусимо пам'ятати й про негативні епізоди нашої історії, коли колабораціоністи, які, на жаль, були майже в усіх окупованих нацистами країнах Європи, допомагали нелюдям в так званому “остаточному вирішенні єврейського питання”. Щойно постала незалежна Україна, її керівництво принесло вибачення за ті злочини, що були скоєні окремими українцями в роки Голокосту. Я, звичайно ж, поділяю таку позицію нашого першого президента Леоніда Кравчука. І роблю це в парламенті єврейської держави, перед обличчями дітей та онуків жертв Голокосту, людей, які пережили цю страшну трагедію єврейського народу, перед усіма громадянами вашої країни. Злочини колабораціоністів стукають не лише у ваші серця, а й у наші. Ми не можемо допустити, щоб вони були забуті. На неприйнятті цих злочинів мають бути виховані майбутні покоління. Як на прикладі Голокосту, Бабиного Яру та інших злочинів»¹²⁸.

У промові П.Порошенка було чимало історичних ремінісценцій, думок щодо минулого та сучасності. Проте саме слова вибачення за злочини, учинені українцями в роки Голокосту, викликали бурхливу реакцію в українському суспільстві. На думку Я.Грицака, «тут мають значення не тільки слова

¹²⁵ В.Янукович: Бабин Яр – одна з найжахливіших трагедій минулого століття [Електронний ресурс]: <http://www.radiosvoboda.org/content/news/24343686.html>

¹²⁶ Звернення до українського народу у зв'язку з 74-ми роковинами трагедії Бабиного Яру: 29 вересня 2015 р. [Електронний ресурс]: <http://www.president.gov.ua/news/zvernennya-do-ukrayinskogo-narodu-u-zvyazku-z-74-mi-rokovina-36051>

¹²⁷ Виступ Президента України у Кнесеті Держави Ізраїль: 23 грудня 2015 р. [Електронний ресурс]: <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-u-kneseti-derzhavi-izrayil-36552>

¹²⁸ Там само.

вибачення, але і те, коли вони були вимовлені. Прощення просив президент нової, постмайданної України. І це говорить про те, що країна готова розлучитися зі своїм домайданним минулим. [...] повоєнна конструкція Європи побудована на подоланні її ганебного минулого. І центральним символом є Голокост... Як писав британський історик Тоні Джадт, визначення причетності до Голокосту стало квитком на потяг європейської інтеграції»¹²⁹.

Натомість історик Ю.Шаповал вважає неправильним, коли від народу вимагають каяття. «Вимагати вибачень, – пише він, – означає розпалювання міжнаціональних пристрастей і це може викликати зустрічні вимоги – євреї повинні будуть вибачитися за те, що вони домінували у партійних, державних органах, структурах державної безпеки (а вони перебували найчастіше на керівних посадах), за те, що вони керували репресивними акціями, внаслідок яких загинуло більше українського населення, ніж єврейського за весь період Другої світової війни»¹³⁰.

Доволі популярна теза про «зустрічні претензії» до євреїв щодо їх відповідальності за масові репресії більшовицького режиму чи участь в організації Голодомору ґрунтується, у першу чергу, на некоректних підрахунках та історичних міфах. Для об'єктивного розгляду питання треба, зокрема, з'ясувати, якою була питома вага євреїв у керівництві репресивних органів певного рівня (в порівнянні з латишами, поляками, грузинами, росіянами та ін.) та як змінювалася ця питома вага впродовж часу; якою була національна самоідентифікація радянських керівників, кого й за яких умов «уважали євреєм» у суспільстві; чи вкладається вищезгадана міфологія до схеми «кат – жертва», коли євреї були й серед тих, і серед інших? Нарешті, де межа між індивідуальною та колективною відповідальністю у зазначених тезах?

У чому слід погодитися з Ю.Шаповалом – справді, не можна *вимагати* від нації каяття. Нація має сама прийти до усвідомлення необхідності чи спільності спокути, «дозріти» до цього. У такому плані доречно згадати слова Л.Кравчука: «Історія народів дуже складна, можна знайти сотні прикладів історичних подій, які не вписуються в гуманітарну діяльність людини. *Це зовсім не означає, що всі зобов'язані одне в одного просити вибачення.* Для цього повинна бути внутрішня потреба, викликана фундаментальними принципами. Ми це зробили тому, що, хоч історія відносин українців і євреїв дуже не проста, в нас багато спільних світлих сторінок, українська культура неможлива без єврейських традицій, внеску єврейських класиків. Чимало українських міст не були б такими, як вони є, без єврейського колориту, без внеску євреїв у розвиток інфраструктури, підприємництва»¹³¹.

До цієї думки є важливе, на наш погляд, заперечення. Потреба у спокуті не має залежати від внеску певної нації в культурний та матеріальний розвиток. Ідеться про усвідомлення уроків минулого, і це пов'язано, з одного боку,

¹²⁹ Грицак Я. Історія вибачень // Новое время. – 2016. – 29 января [Електронний ресурс]: <http://nv.ua/ukr/opinion/grytsak/istorija-vibachen-94281.html>

¹³⁰ [Електронний ресурс]: <http://incognita.day.kiev.ua/pro-shho-zobov'yazaniy-znati-veduchij-tok-shou-na-ukrayinskomu-tb.html>

¹³¹ [Електронний ресурс]: <http://incognita.day.kiev.ua/polemika-leonid-kravchuk.html>

зі зрілістю нації, а з іншого – з коректністю запровадження принципу відповідальності, індивідуальної чи колективної. А надто, коли мова про *геноцид*. У цьому розумінні слухними видаються думки академіка М.Поповича: «[...] деякі представники українського народу, деякі виродки, які належать за фактом національності до українців, брали участь у розстрілах. Важливіше з'ясувати – чи повинні люди відчувати вину, коли ні вони безпосередньо, ні їх близькі, ні нація в цілому не були помічені у подібних жахіттях... Юридичну відповідальність несе той, хто вчинив зло або той, хто сприяв злочинним діям. А певну моральну відповідальність несемо ми всі. Це є безкінечна проблема – ми винні перед поляками, поляки – перед нами, ми винні перед татарами, татари – перед нами. Але так ми нічого не розв'яжемо. Інша річ, коли йде мова про геноцид, про знищення всього чи майже всього етнічного масиву. Тоді ми всі схилиємо голови перед жертвами і просимо вибачення, за те, що ми не змогли їх уберегти. Це не означає, що український народ вчинив Голокост чи погроми. Я у цьому відношенні говорив би про індивідуальну відповідальність – це основний європейський етичний принцип. Колективної відповідальності бути не може за визначенням. Тому український народ не може відповідати спільно за те, що скоїть кожен окремий член суспільства, відповідає завжди той, хто брав безпосередню участь у злочинних діях»¹³².

У цій дискусії дуже важливо відійти від стереотипів етноцентричного бачення історії та її ідеалізації, що є справою кожної національної спільноти. Створюючи музей «Пам'ять єврейського народу і Голокост в Україні»¹³³, ми намагалися показати історію євреїв нашої країни в контексті світової та української історії, не оминаючи складних і дражливих проблем. Так, говорячи про колабораціонізм під час Другої світової війни та Голокосту, ми показували європейське коріння цього явища, ступінь залученості до нього європейських народів і радянських громадян зокрема. Та головне – навпроти зали «Колаборація» було розміщено залу «Українські рятувальники євреїв, Праведники народів світу». Розповідаючи про участь українських націоналістів в антиєврейських погромах, про антисемітський, ксенофобський характер української націоналістичної ідеології в 1930 – на початку 1940-х рр. – ми показуємо динаміку змін цієї ідеології впродовж 1940-х рр., наводимо факти рятування євреїв українськими націоналістами, а також участі євреїв в українському націоналістичному русі, в УПА. З іншого боку, створюючи експозицію, присвячену Голодомору, ми показуємо участь євреїв у його організації (поряд із росіянами, українцями тощо), та свідчимо про євреїв – жертв Голодомору (поряд із представниками інших народів, і зазначаючи, що головними жертвами цього геноциду були саме українці). Створюючи експозицію, присвячену масовим репресіям, ми говоримо про участь єврейських діячів в організації цих репресій (поряд із росіянами, латишами, поляками тощо), та про євреїв – жертв цих репресій.

¹³² [Електронний ресурс]: <http://incognita.day.kiev.ua/pro-shho-zobov'yazaniy-znati-veduchij-tok-shou-na-ukrayinskomu-tb.html>

¹³³ Музей було створено за ініціативи дніпропетровської єврейської громади. Відкриття його відбулося у жовтні 2012 р.

Наслідки Голокосту (Шоа) відчуваються й сьогодні, а його уроки, треба сподіватися, поступово все глибше усвідомлюються людством. Єврейське населення сучасної України становить, за різними оцінками, не більше десятої частини від довоєнного, і навряд чи коли-небудь досягне кількості, яка була на 1941 р. Окрім фізичних, величезними стали духовні втрати тих, хто пережив Голокост, залишився без родин і близьких, у стані розпачу та зневіри. Після Шоа були українські євреї, які відвернулися від юдаїзму; були й такі, хто тільки у вірі в Бога шукав відповіді на питання, на які розум не був у змозі відповісти. Голокост змінив світосприйняття багатьох людей, позначився на розвитку культури. Т.Адорно, розмірковуючи над питанням: чи можлива поезія після Голокосту, «після Освенцима», задавався наступним питанням: чи можна після Освенцима жити далі¹³⁴? На українських теренах було знищено цілу єврейську цивілізацію, носіями якої виступали письменники, котрі писали на їдиш, та ремісники штетлів, єврейські філософи, інженери, рабини, торговці, музиканти, лікарі, селяни єврейських землеробських колоній, активісти політичних партій і мистецьких об'єднань. Відродження єврейського національного життя, що відбувається за умов незалежної України, не зможе відтворити втрачене, проте створює нові соціальні, економічні, культурні реалії, в яких пам'ять про Голокост є важливим чинником єврейської національної самоідентифікації.

Голокост має історичне значення не тільки для євреїв. Теза «Ніколи більше» («Never again») набуває універсального розуміння – для кожної спільноти, представників будь-якої нації, раси, релігії тощо. Кожне вбивство є найстрашнішим злочином, якому немає й не може бути виправдання. Але вбивство людини лише через те, що вона від народження належить до певної нації чи раси, а особливо – схвалення такого «селективного» вбивства, запровадження геноцидальної системи знищення – це злочин, який підриває засадничі принципи існування людства, його основні гуманістичні цінності.

Очевидно, одним із наслідків Голокосту стала відмова від «моди» на національний екстремізм в Європі, яка була дуже популярною тут практично серед усіх національних рухів у 1930-х рр. Європейська спільнота усвідомила: задля збереження людськості в людській цивілізації, збереження своєї нації та культури треба відкинути намагання до реалізації «права нації» за рахунок інших націй і прав людини, адже це веде до знищення й самознищення. Ніщо не може бути вищим від права людини на життя – ані «інтереси класу», ані «інтереси нації».

«Бабин Яр – це трагедія усього людства, – говорив І.Дзюба, – але відбулась вона на українській землі. І українець не має права забувати про неї так само, як і єврей... Але не треба забувати, що фашизм починається не з Бабиного Яру, і ним не вичерпується. Фашизм починається з неповаги до людини, а закінчується знищенням людини, знищенням народів»¹³⁵.

¹³⁴ Див.: Адорно Т.В. Негативная диалектика. – Москва, 2003. – С.323.

¹³⁵ Див.: Ко Дню Памяти жертв Холокоста [Електронний ресурс]: <http://evreimir.com/72303/Ко-Дню-Памяти-жертв-Холокоста/>

Фашистській, нацистській ідеології має бути протиставлено гуманізм; геноциду – захист людського життя й прав людини; ксенофобії – толерантність, повага до людини та її культурних цінностей. Очевидно, це – найважливіший і універсальний урок Голокосту.

The article describes the nature of the Holocaust as a universal and unprecedented phenomenon, its place in the Ukrainian historiography from the World War II to the present day; the actual problems of scientific study of the Holocaust in modern Ukraine are stated. Analysis of the Holocaust features in the occupied territories of Ukraine and its periodization is provided. The progress of “final solution of the Jewish question” on the territory of Ukraine and its tragic symbol Babyn Yar is presented. Separately the attitude of the local population to the extermination of Jews – bystanders, collaboration in Nazi crimes and resistance to the Nazi genocide, rescue of Jews – is examined. Particular attention was paid to the Ukrainian Righteous among the Nations. Also characteristic of the basic forms of Jewish resistance to the Holocaust is provided. Article also deals with Holocaust education in Ukraine. The questions of repentance in Ukrainian society and comprehension of the Holocaust are raised.

Keywords: Holocaust, Shoah, genocide, “final solution of the Jewish question”, Babyn Yar, Righteous Among the Nations, Jewish Holocaust resistance, the policy of memory.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

**ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
XIX – початку XX ст.:
ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ВІДДІЛУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XIX –
початку XX ст.
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАН УКРАЇНИ. – Вип. 1–25. –
К., 2000–2016**

Рубіж другого і третього тисячоліть позначився у світовій історіографії помітним зростанням інтересу до складного й суперечливого «довгого» дев'ятнадцятого століття. Адже це був час розгортання модернізаційних процесів, наукового, технічного прогресу, динамічного економічного та соціокультурного розвитку, політизації суспільного життя, поширення ідей лібералізму, зростання національної свідомості населення, започаткування нових тенденцій у літературі, мистецтві тощо. Водночас у багатьох країнах назрівали проблеми, котрі на початку XX ст. призвели до Першої світової війни та низки революцій, наслідком яких стали кардинальні зміни цивілізаційного масштабу.

До 1990-х рр. в українській історіографії, особливо радянській, цей період залишався маловивченим і значною мірою заідеологізованим. Тому з відновленням незалежності України перед дослідниками постало завдання не лише заповнити прогалини, подолати стереотипи та ідеологічні маніпуляції, але й переосмислити значення цієї епохи в історії України, становленні української нації. Своєрідною платформою для дискусій, обміну напрацюваннями з цієї проблематики та досвідом між професійними істориками, краєзнавцями, викладачами вишів став заснований відділом історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ збірник наукових праць «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.». Продовжуючи традицію публікації результатів науково-дослідницької діяльності співробітників, аспірантів і докторантів інституту, працівників провідних наукових установ та вищих навчальних закладів, перший випуск збірника побачив світ у 2000 р. і відтоді він посів одне з чільних місць серед академічних видань. На сьогодні вийшло друком 25 випусків, в яких розміщено понад 600 розвідок із суспільно-політичного, національного, духовно-культурного, економічного, соціально-побутового життя українського соціуму XIX – початку XX ст.

Ось чому історіографічний огляд цього наукового доробку видається цілком актуальним і своєчасним. Ми прагнули не просто підсумувати багаторічну роботу редколегії та авторів публікацій, проаналізувати проблематику видання, його рубрики, науково-теоретичний рівень статей, але і якомога докладніше представити їх змістове наповнення, щоб у такий спосіб привернути увагу як до творчих надбань, так і проблемних місць.

Уже в перших випусках збірника редакційна колегія задекларувала актуальні завдання новітньої історіографії: відтворення історичної правди, деідеологізація наукових студій, вироблення нових методологічних підходів до опрацювання джерел та висвітлення подій, перехід до неупередженого, поліваріантного бачення минулого українського народу в контексті загальноєвропейських історичних процесів. А згодом було окреслено й пріоритетні напрями дослідження історії України XIX – початку XX ст.¹ Це, своєю чергою, сприяло вибудовуванню проблемно-тематичної структури видання. Починаючи з вип.2, з'являються рубрики, зокрема, «Історіографічні дослідження», «Сторінки вітчизняної економічної історії», «Політичні студії», «Міжнаціональні відносини», «Культурні й духовні питання», «Життєписи» тощо. Рубрикування публікацій дало змогу як читачам, так і авторам краще орієнтуватися в доволі великій кількості матеріалів, що надходили до «портфеля» збірника.

Ознайомлення зі структурою видання засвідчує, що внутрішня будова випусків не є застиглою. Редколегія постійно її вдосконалює, ураховуючи тенденції розвитку світової та вітчизняної науки. Відповідно, урізноманітнюється й проблематика збірника. Однак, незважаючи на певні трансформації у назвах рубрик, ключові тематичні напрями вивчення окресленого історичного періоду в основному зберігаються.

Серед найбільш популярних виявилися суспільно-політичні студії. Зазвичай їх відкривають статті голови редакційної колегії збірника члена-кореспондента НАН України О.П.Реєнта, який упродовж багатьох років плідно досліджує історію формування української державності та пов'язаних із нею ідей. В одній зі статей – «Ідея соборності України і спроби її реалізації у XIX–XX ст.» – автор проаналізував політику російської держави, спрямовану на розчленування українських етнічних земель, а також виявив обставини, що так чи інакше сприяли збереженню ідентичності українців як основи соборності. Дослідник запропонував поняття «соборизація» українських земель і зазначив, що ідею їх збирання розвивали В.Б.Антонович, М.С.Грушевський, М.П.Драгоманов та інші історики, які доводили самобутність, окремішність української історії. Зокрема І.П.Лисяк-Рудницький відніс появу таких ідей до XIX ст., назвавши той час «українським». Акцентуючи увагу читача на важливих періодах й особистостях українського відродження, О.П.Реєнт відзначив, що заборони української мови ускладнювали процес самоідентифікації та утворення української політичної нації й держави як форми її існування, і призводили до консервування неписьменності та малограмотності серед

¹ Див.: Передмова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.7. – С.3–4; Вип.8. – С.5–6; Вип.10. – С.4–6.

широкого загалу. На його погляд, Україна мала вирішити багато політичних, економічних, соціокультурних, етноконфесійних проблем для утвердження суверенної, незалежної, соборної держави, а історична наука повинна їх усебічно висвітлювати².

Подальше вивчення формування державності України втілювалося у зачатковану у вип.20 рубрику «Питання націєтворення». У дослідженні О.П.Решта йдеться про еволюцію національного руху, де автор доводить, що попри очевидні його досягнення в XIX ст. процес формування та консолідації нації в умовах протистоянні Росії й Австро-Угорщини не міг до кінця відбутися, а революційні події та Перша світова війна стали тим каталізатором, що сприяв формуванню модерної української нації³. Чинники тривалого українського націєтворення відстежила В.С.Шандра, котра виділила серед них довготривале перебування більшої частини українських земель у складі Російської імперії, у результаті чого українська еліта почала ототожнювати власні інтереси з інтересами верховної влади. Однак українофіли, як зазначає авторка, не виходячи за межі юридичних заборон, успішно діяли серед широкої людності, унаслідок чого нова генерація українських патріотів піднялася вище й уже не боялася відкрито йти на конфлікт із державною владою⁴.

Серед публікацій постійних авторів збірника виділяються статті І.А.Коляди, присвячені ролі української інтелігенції у суспільно-політичних процесах XIX – початку XX ст. загалом та біографії й творчості її окремих представників, їх національно-культурницькій діяльності (з окремим акцентом на видавничу роботу, боротьбу за вирішення мовного питання), ролі у формуванні української модерної нації зокрема⁵. Автор послідовно доводить розуміння досліджуваною соціальною категорією небезпеки «замикання національного руху на деталях та зведення його до провінціалізму й ідеологічно обмеженого сектантства»⁶. При цьому окреслена тематика розкривається з такого нетрадиційного ракурсу, як відносини діячів національно-визвольного руху з цензурним відомством та його чиновниками – ідеологічними наглядачами, що мали доволі різноманітний арсенал методів боротьби з інтелектуальною продукцією українства⁷.

Тему політичного життя та розвитку української державницької ідеї плідно опрацьовує О.В.Куриленко, проводячи певні історичні паралелі з

² Решта О.П. Ідея соборності України і спроби її реалізації в XIX–XX ст. // Там само. – Вип.8. – К., 2004. – С.7–15.

³ Решта О.П. Український національний рух у Російській імперії та політика державної влади з «українського питання» в модерну добу // Там само. – Вип.20. – К., 2012. – С.6–37.

⁴ Шандра В.С. Есе про чинники тривалого українського націєтворення // Там само. – С.38–51.

⁵ Коляда І.А. Ідейні розмежування в українській інтелігенції під час Першої світової війни // Там само. – Вип.9. – К., 2005. – С.92–102; *Його ж.* Іван Франко про формування національної ідентичності української інтелігенції наприкінці XIX – початку XX ст. // Там само. – Вип.13. – К., 2007. – С.46–52; *Його ж.* Інтелігенція та український рух в умовах посилення політичної реакції в Російській імперії 80–90-х рр. XIX ст. // Там само. – Вип.14. – К., 2008. – С.164–172 та ін.

⁶ Коляда І.А. Роль української інтелігенції в формуванні української модерної нації // Там само. – Вип.8. – С.217.

⁷ Коляда І.А. «Благодарный осведомитель»: штрихи до портрета київського цензора Сергія Никипоровича Щоголева // Там само. – Вип.20. – К., 2012. – С.354–363; *Його ж.* Тимофій Флоринський – імперський антиукраїнофільський інтелектуал-цензор // Там само. – Вип.22. – К., 2013. – С.413–424.

Помаранчевою революцією. Проаналізувавши історіографічний доробок із цієї проблематики, він робить висновок, що сучасна українська влада має втілювати програму розвитку держави та нації, «яку суспільство усвідомило і визнало, що основною передумовою формування нації є щоденний плебісцит» (Ж.Ренан)⁸. Тож і українська нація, як це підтвердила Помаранчева революція, а тепер і Революція гідності, стала плебісцитною, а отже інтелектуальні сили мають формувати науковий світогляд і підносити політичну культуру суспільства.

Цікава у цьому руслі стаття В.Б.Любченка щодо діяльності в період Першої світової війни на зазначених землях представника державницького українства Д.І.Дорошенка, який зміг створити позитивний образ України, відстояти її етнічні кордони разом з її адміністративними кадрами, котрі здійснювали державницькі функції від імені обласного комісаріату. Також автор виявив, що водночас москвофільська частина тамтешнього суспільства була проросійською й монархічно налаштованою, а тому її провід утік до Ростова-на-Дону. Важливо, що дослідник відзначив відновлення початків самоврядування як одне з досягнень нової влади, адже йшлося про створення Української Народної Республіки та її Центральної Ради, представником яких у краї і став Д.І.Дорошенко⁹.

До з'ясування ставлення урядових кіл Австро-Угорщини до москвофілів на Галичині, Буковині й Закарпатті під час Першої світової війни звернувся також О.М.Машкін, зазначивши, що саме проти них Німеччина влаштувала «хрестовий похід», тобто завдала основного удару тим мешканцям, які «продовжували сповідувати думку про Велику Русь від Карпат до Камчатки»¹⁰. Стаття насичена великою кількістю фактів зловживань і розправ військових на захоплених територіях, тих явищ, які були притаманні пограничним теренам на час воєнних операцій. Засуджуючи їх, автор, проте, зловживає ненауковими порівняннями, і серед них називає «товариша Сталіна» – діяча з іншої історичної епохи.

Натомість Б.М.Янишин присвятив низку публікацій українському питанню в урядовій політиці Австро-Угорщини, в яких йому вдалося окреслити важливі для будь-якої багатонаціональної держави політичні уроки націєтворення. У першій із них автор детально проаналізував зростання інтересу Відня до української проблематики в 1887–1891 рр. Він з'ясував причини, які спонукали міністра закордонних справ Австро-Угорщини І.Кальнокі активізуватися у збиранні інформації про народівців та їхні політичні вимоги, аби не допустити польсько-українського зіткнення. Пожвавлення політичного життя Галичини відбулося на виборах до парламенту 1889 р., коли руські кандидати здобули вдвічі більше голосів порівняно з 1883 р. Австрійський уряд тому й змушений був піти на угоду з народівцями, яка отримала промовисту назву «нової ери». Б.М.Янишин вважає, що вона призвела до відокремлення

⁸ *Куриленко О.В.* Українська державницька ідеї кінця XIX – початку XX ст. й Помаранчева революція // Там само. – Вип.10. – К., 2005. – С.91.

⁹ *Любченко В.Б.* Обласний комісаріат Галичини і Буковини (1917–1918 рр.) // Там само. – Вип.8. – К., 2004. – С.50–72.

¹⁰ *Машкін О.М.* Ставлення урядових кіл Австро-Угорщини до москвофілів Галичини, Буковини і Закарпаття у роки Першої світової війни // Там само. – С.155.

останніх від старорусинів із проголошенням власної програми, яка передбачала врахування національних потреб українців¹¹.

У наступній статті дослідник продовжив відстежувати політику австрійського уряду вже в 1890-х рр., у час загострення австро-російських стосунків, коли намісником Галичини став К.Бадені. Приступивши до своїх обов'язків, той підписав 1890 р. угоду з народовцями з метою витіснити москвофілів, а тому вона мала виразний австро-український характер. Однак, через парламентські вибори, політика примирення народностей відійшла вбік, що зменшило поступки з боку уряду. Очоливши врешті 1895 р. уряд і заручившись підтримкою поляків К.Бадені вдався до силової політики, придушуючи опозицію. Автор дійшов висновку, що саме ці події змусили українців перестати випрошувати поступки в держави й добиватися їх власними силами¹².

У третій статті циклу Б.М.Янишин аналізує витоки українського руху на Галичині, коли формувалася концепція «органічної праці». У результаті святоюр'ївців змінила молода генерація народовців на чолі з В.Г.Барвінським, яку М.П.Драгоманов дещо зверхньо характеризував як недалекоглядну та неосвічену. До середини 1880-х рр. народовці, запозичуючи ідеї у чеської моделі національного руху, сформували власну програму, в основу якої поклали принципи взаємовідносин: «еліта – простий народ». Її виконання мало здійснюватися скликанням всенародних і місцевих віч. Джерелом до з'ясування різних партійних позицій Б.М.Янишин обрав дискусію М.П.Драгоманова з В.Г.Барвінським, проте мало звернув уваги на листування першого з М.І.Павликом¹³.

Цілу низку статей збірника присвячено історії перебування української людності у складі Російської імперії. Так, Л.М.Казначеева в повідомленні «Волинське дворянське зібрання – короткий етап від самоврядування до імперської залежності (1830–1840 рр.)» розглянула період, коли російська влада посилено проводила інтеграційну політику на новоприєднаних, «річпосполитських», землях. Імперія намагалася позбавити станових привілеїв ту частину місцевої шляхти, на яку вона спершу поширила Жалувану грамоту дворянству. Дослідниця відстежила, як спеціально створені ревізійні комісії зволікали з розглядом підтвердження шляхетського походження, адже в багатьох представників місцевого дворянства не було можливості довести його документально. Насильні інтеграційні процеси, як переконує авторка, призвели до двох польських повстань, адже місцева еліта продовжувала зберігати прихильність ідеям відродження Речі Посполитої¹⁴.

Декілька публікацій збірника присвячено історії функціонування державних інституцій, повноваження та структурні особливості яких дозволяють стверджувати про відмінності соціальної структури історичних регіонів у

¹¹ Янишин Б.М. Відень як чинник внутрішнього розвитку українського руху в Галичині останньої третини XIX ст. // Там само. – Вип.14. – К., 2007. – С.193–207.

¹² Янишин Б.М. Інститут намісництва в Галичині у контексті політики австрійського уряду в українському питанні (1890-ті роки) // Там само. – Вип.17. – К., 2010. – С.150–164.

¹³ Янишин Б.М. Концепція та програми «органічної» праці в українському національному русі Галичини наприкінці XIX ст. // Там само. – Вип.22. – К., 2013. – С.217–228.

¹⁴ Казначеева Л.М. Волинське дворянське зібрання – короткий етап від самоврядування до імперської залежності (1830–1840 рр.) // Там само. – Вип.12. – К., 2006. – С.143–154.

складі Російської імперії, котрі вимагали від неї іншої моделі управління порівняно зі внутрішніми губерніями. Про це йдеться у статті В.С.Шандри про київського, подільського й волинського генерал-губернатора О.М.Дондукова-Корсакова¹⁵. Цій самій авторці належить дослідження про адміністративну та судову відповідальність чиновника в Російській імперії. На основі законодавчих актів з'ясовано, що верховна влада чітко регулювала правове поле державних службовців і з часом вона відмовилася від адміністративних покарань, перейшовши до судової відповідальності. Водночас В.С.Шандра виділила як систему стримувань, що їх запроваджувала держава, так і чинники, які спонукали до зловживань чиновника – його низька правова культура, брак відповідальності та недостатній розмір жалування¹⁶.

Досліджуючи історію створення та діяльності мирового суду на Волині, В.С.Панченко дійшла висновку, що в його формуванні держава відмовилася від виборів і зупинилася на призначенні суддів з осіб не польського, а російського походження. У такий спосіб місцева шляхта усувалася від судових посад, що уособлювало політику деполонізації регіону. Призначення верховною владою суддів, а ними були, як правило, правники з юридичною освітою, призвело до професійного зростання їх кадрового складу, 60% з них були вихідцями з Лівобережної України¹⁷.

У політичній рубриці побачили світ статті В.І.Милька з аналізом позицій депутатів від українських губерній у вирішенні аграрного питання в I–III Державних думах (1906–1912 рр.). Автор з'ясував, що зростання безземелля, аграрне перенаселення та загалом невирішеність цієї проблеми поставило її на перше місце у законодавчій діяльності парламентарів. У Державній думі перших двох скликань відстоювання селянських інтересів узяла на себе Українська парламентська громада, яка наполягала на обов'язковій участі органів місцевого самоврядування в реалізації земельної реформи та розпоряджанні державним земельним фондом. Під час обговорення указу від 9 листопада 1906 р. українські депутати-селяни, особливо ті, що представляли губернії, де не існувало громади або вона перебувала у занепаді, виступивши за її ліквідацію, вимагали наділення землею малоземельних і безземельних дрібних аграріїв. Водночас деякі члени правих фракцій із Подільської губернії виступили проти ліквідації селянської громади зі збереженням за ними права на землю, оцінюючи реформу як надміру «радикальну». Натомість проти указу (однак уже як «консервативного») виступили соціал-демократи. Тривале його дискутування в Думі третього скликання спричинило появу значних змін, котрі, як робить висновок автор, конкретизували столипінську аграрну реформу, хоча її зміст неоднозначно оцінювався навіть проурядовими депутатами¹⁸. Оскільки в даному випадку йшло

¹⁵ Шандра В.С. Проблеми управління Правобережною Україною: Київське генерал-губернаторство за О.М.Дондукова-Корсакова (у 1869–1878 рр.) // Там само. – Вип.6. – К., 2003. – С.193–213.

¹⁶ Шандра В.С. Адміністративна та судова відповідальність чиновника в законодавчих актах Російської імперії (до постановки наукової проблеми) // Там само. – Вип.22. – К., 2013. – С.5–13.

¹⁷ Панченко В.С. Мировий суд на Волині (1868–1873 рр.): від проектів до дій // Там само. – С.120–140.

¹⁸ Милько В.І. Участь депутатів від українських губерній та міст у роботі III Державної думи Російської імперії: динаміка парламентської активності (1907–1912) // Там само. – Вип.17. – К., 2010. – С.118–133; Його ж. Аграрне питання у діяльності депутатів від українських губерній та міст I–II Державних дум Російської імперії (1906–1907 рр.) // Там само. – Вип.19. – К., 2011. – С.37–58;

ся про основу матеріального добробуту та повсякденного життя більшості населення, це визначило неабиякий резонанс питання.

Деяку специфіку реформування міської влади шляхом впровадження положень 1870 та 1892 рр. на Волині з'ясувала О.П.Прищеп, відзначивши, що реалізація реформи 1870 р. розпочалася з 1880-х рр. і стосувалася впровадження дум і управ лише у Житомирі, Луцьку, Ковелі, Володимирі-Волинському й Кременці. Решта ж містечок, передусім приватновласницьких, отримали інші органи для керівництва – спрощені громадські управління. Авторка відзначила недемократичність виборів, адже верховна влада обмежувала обрання місцевим населенням євреїв і поляків до органів міської влади. Аналізуючи соціальний склад Житомирської думи, О.П.Прищеп дійшла висновку про низький освітній рівень гласних і переважання купецтва – явища, що були характерними для більшості українських міст. Зосередившись на положенні 1870 р., історик приділила явно недостатню увагу законодавчому акту 29 квітня 1875 р., хоча саме за ним на Волинь поширювалося міське реформування. З'ясовуючи положення 1892 р., авторка встановила, які з містечок потрапили під спрощене громадське управління, а також відзначила, що саме стрімкий розвиток економіки та фінансове забезпечення міст сприяли запровадженню в них самоврядування в повному обсязі (думи та управи)¹⁹.

У цій же рубриці привернула увагу новизною фактичного матеріалу та аргументованими висновками стаття О.М.Доніка, в якій розглянуто роль купецтва в діяльності органів місцевого самоврядування пореформеного періоду. Показано, що їх частка в думках коливалася від 30% до 40%, і лише у Чернігові сягала 20%. Автор відзначив їх суттєву роль у налагодженні міської інфраструктури, значний вплив на соціально-економічне й культурно-громадське життя міст. Дослідник на прикладі Харкова відобразив, що «купецькі» думи діяли ефективніше «інтелігентних», забезпечуючи господарський розвиток міст²⁰. Наскільки реформа міського управління за названими положеннями сприяла благоустрою Чернігова висвітлила у своїй статті Л.М.Шара, котра з'ясувала, що завдяки зростанню міського бюджету у 4,6 раза, кошти спрямовувалися на спорудження централізованої системи водопостачання, прокладання шляхів, брукування вулиць та площ, їх освітлення²¹. Ю.І.Глизь доводить, що в Києві містяни шляхом виборів контролювали формування кадрового складу думи та впливали на її діяльність. Автор дійшов такого висновку, аналізуючи численні скарги киян щодо порушення виборчих процедур. На основі підрахунків показано, що після набуття чинності положенням 1892 р. питома вага виборців до населення хоча й зменшилася з 3% до 1%, однак їх активність на виборах зросла з 25% до 40%²².

Його ж. Обговорення в III Державній думі Російської імперії столипінської аграрної реформи: позиція депутатів від українських губерній і міст // Там само. – Вип.20. – К., 2012. – С.68–76.

¹⁹ *Прищеп О.П.* Виборчий закон, згідно з міським положенням 1870 р., та його реалізація на Волині // Там само. – Вип.2. – К., 2001. – С.136–141; *Її ж.* Міська реформа 1892 р. та її запровадження на Волині // Там само. – С.142–147.

²⁰ *Донік О.М.* Участь купецтва України в органах міського самоврядування (1870–1918 рр.) // Там само. – Вип.14. – К., 2007. – С.63–76.

²¹ *Шара Л.М.* Господарська діяльність чернігівського самоврядування у пореформену добу // Там само. – Вип.18. – К., 2011. – С.172–179.

²² *Глизь Ю.І.* Київська міська дума: виборці, гласні та виборчі практики (1871 р. – початок XX ст.) // Там само. – Вип.22. – К., 2013. – С.174–192.

Історії тероризму на теренах України присвятив декілька статей В.М.Волковинський. Зокрема він торкнувся питання появи народників-терористів, які створили власну партію есерів, і зробив висновок, що серед них переважали українці. Автор спирався лише на дані про чисельність засуджених (4680 осіб) і страчених (2990 осіб), що, певно, недостатньо для такого твердження. Дослідник також зауважив, що, на відміну від керівників «Народної волі», есерівські не брали безпосередньої участі в терактах²³. В іншій статті В.М.Волковинський проаналізував причини занепаду народовольського тероризму, серед яких головною визначив жорстку реакцію верховної влади, а кульмінацією – акт, підписаний на Римській конференції 1898 р.²⁴ До висвітлення зародження анархістського руху в Україні 1903–1904 рр. звернувся й В.А.Савченко, який наголосив, що той не був спадкоємцем народовольського, а брав коріння від махаєвських ідей та західноєвропейського анархізму. Бойове хрещення анархісти пройшли в Одесі, яка стала центром українського тероризму, утвердження якого припало на 1905–1907 рр.²⁵

Другою за важливістю і чисельністю публікацій стала рубрика з економічної історії, яка представлена великим спектром наукових досліджень. Тут виділяються студії В.В.Шевченко, котра розглянула діяльність власників банкірських домів і контор півдня України в різних сферах суспільного життя. Вона стверджує, що, займаючись торговельними та фінансовими операціями, банкіри не лише збагачувалися самі, а й сприяли економічному зростанню регіону, часто даючи поштовх для розвитку нових галузей господарювання²⁶. Проаналізувавши тогочасне законодавство та практику ведення справ, авторка виділила основні організаційно-правові форми банкірського підприємництва, зокрема одноосібні підприємства та купецькі товариства, і звернула увагу на особливості їх функціонування²⁷. Також В.В.Шевченко дослідила вплив російської урядової політики на становлення та розвиток банкірського підприємництва в південному регіоні імперії й дійшла висновку, що саме зацікавленість Росії у чорноморській торгівлі сприяла збільшенню товарообігу та розширенню як зовнішнього, так і внутрішнього ринків. Ще одним фактором була пасивність центральної влади у заповненні потреби в комерційному кредитуванні, функцію якого й узяли на себе купці-негоціанти²⁸.

Низку статей, що стосуються економічних питань, оприлюднив також О.М.Машкін. Зокрема він виявив тенденції розвитку харчової промисловості

²³ Волковинський В.М. Україна в орбіті есерівського тероризму на початку ХХ ст. // Там само. – Вип.8. – К., 2004. – С.15–49.

²⁴ Волковинський В.М. Занепад народовольського тероризму // Там само. – Вип.11. – К., 2006. – С.187–205.

²⁵ Савченко В.А. До питання про виникнення анархістського руху в Україні // Там само. – Вип.24. – К., 2015. – С.113–123.

²⁶ Шевченко В.В. Підприємницька діяльність банкірів Півдня України (XIX – початок ХХ ст.): окремі аспекти // Там само. – Вип.14. – К., 2007. – С.88–96.

²⁷ Шевченко В.В. Організація функціонування банкірських установ Південної України (XIX – початок ХХ ст.) // Там само. – Вип.15. – К., 2008. – С.189–194.

²⁸ Шевченко В.В. Внутрішня політика Російської імперії як фактор становлення й розвитку банкірського підприємництва на Півдні України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Там само. – Вип.19. – К., 2011. – С.106–116.

Східної Наддніпрянщини. Автор дійшов висновку, що з кінця XVIII ст. закладено створення народногосподарського комплексу з промисловістю, сільським господарством, фінансово-кредитною системою²⁹. В інших дослідженнях цей самий автор з'ясував місце й роль іноземців в економічному житті українських губерній Російської імперії. Він встановив, що частка іноземців складала 4–6% питомої ваги населення, серед них переважали німці, серби, греки, болгар, італійці, французи. Переважну їх частину становили селяни та міщани, а тому, на думку автора, їхній внесок у соціально-економічне життя був невеликим³⁰. У наступній статті О.М.Машкін розглянув правовий статус іноземних землевласників та колоністів і з'ясував, що російське законодавство сприяло їх приїзду, а тому іноземці були навіть у кращих умовах, ніж місцева людина. До того ж їх ніяк не обмежували у віросповіданні, власних виробничих традиціях, через які держава прагнула поширити їхній досвід серед місцевих землевласників³¹.

Доволі інформативне дослідження О.М.Машкіна про внесок іноземців у господарське життя Києва (січень – лютий 1917 р.), проведене на основі матеріалів газети «Киевлянин». Автор доводить, що вони відіграли значну роль у розвитку торгівлі, підприємництва, у науці, культурі, освіті, а також брали активну участь у благодійності. При цьому зазначається, що північноамериканці ініціювали вже тоді створення в Києві метрополітену, італійці досягли успіху у сфері обслуговування, утримуючи готелі та крамниці, а британці – вправно торгували інструментами³². В іншій статті О.М.Машкін, спираючись на мемуари і статистичні матеріали, розглянув роль іноземців в економічному житті міст Східної України в 1796–1856 рр. Автор указує, що цей період відзначився «великим переселенням європейців», котрі одразу займали вигідну нішу в економічній площині краю. Географічно іноземці знайшли собі пристанище на Херсонщині (італійці), Чернігівщині і Тавриді (греки), Харківщині (німці)³³.

Дослідники з Києва (В.Б.Молчанов, О.М.Рудь), Черкас (Р.В.Буравченко, І.А.Фареній), Луганська (І.В.Довжук) на сторінках збірника з'ясували стартові можливості та інтенсивний розвиток цукрової й харчової промисловості, поміщицьких господарств, промислової кооперації в українських губерніях після реформи 1861 р. Вони проаналізували форми державної підтримки підприємництва у виробництві та збуті товарів, визначили етапи його розвитку в умовах ринкової економіки. Ідеться, зокрема, про досягнення борошномельної, спиртогорілчаної та цукрової галузей, які в економіці імперії набули всеросійського значення.

²⁹ *Машкін О.М.* Основні тенденції розвитку харчосмакової промисловості Східної Наддніпрянщини у 1796–1825 рр. // Там само. – Вип.3. – К., 2001. – С.181–198.

³⁰ *Машкін О.М.* Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст.: спроба обрахування чисельності та аналіз їх національного складу // Там само. – Вип.16. – К., 2009. – С.241–265.

³¹ *Машкін О.М.* Правовий статус іноземних землевласників та колоністів українських губерній Російської імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Там само. – Вип.20. – К., 2012. – С.153–170.

³² *Машкін О.М.* Іноземці в соціально-економічному житті Києва в січні – лютому 1917 р. (за матеріалами газети «Киевлянин») // Там само. – Вип.24. – К., 2015. – С.37–55.

³³ *Машкін О.М.* Іноземці європейського походження в соціально-економічному житті міст Східної України: 1796–1856 рр. // Там само. – Вип.25. – К., 2016. – С.70–84.

У цьому контексті варта уваги і стаття О.П.Реєнта, присвячена ролі та значенню портових міст Північного Причорномор'я і Приазов'я в реалізації хлібних продуктів з українських губерній імперії. Проаналізовано суттєву роль транспорту, особливо залізничного, у функціонуванні місцевих зернових ринків, що сприяло комерціалізації сільськогосподарської продукції і розвитку торгових зв'язків. Доводиться, що було створено замкнений самодостатній виробничо-торговий цикл, котрий призвів до інфраструктурного та продовольчого незалежнення від інших регіонів. Що важливо, як зазначає автор, портові міста обслуговували в основному українські губернії і стали найбільшими експортерами хліба³⁴.

Податкову політику Російської імперії ґрунтовно дослідив В.М.Орлик, звернувшись до цієї загалом непопулярної серед істориків, але важливої теми. Спершу він розглянув питання поземельного оподаткування. Автор слушно зауважує, що для розвитку економіки потрібно було відмовлятися від архаїчного подушного податку. У результаті видозміни державного земського збору в 1853 р. виник поземельний у 1874 р. і після ліквідації подушного він становив лише 1–2% від усіх державних надходжень. Тож, як зазначає дослідник, фінансова реформа М.Х.Бунге була спрямована на пожвавлення економіки країни в напрямі капіталістичного розвитку³⁵. В іншій статті В.М.Орлик проаналізував митну політику імперії в українських губерніях дореформеного періоду та встановив, що завдяки її ефективності на прикордонних територіях створилася чітка мережа митних установ. На переконання автора, вона відіграла значну роль у зовнішньополітичній діяльності держави, сприяла розвитку місцевої економіки³⁶. Спеціальна розвідка стосується й подушної системи оподаткування, в якій зазначено, що від часу її запровадження 1724 р. й до 1863 р. вона залишалася основним джерелом наповнення державного бюджету. Дослідник наголосив, що основний її тягар лягав на селян, адже й після фінансової реформи 1860-х рр. зберігалася разюча диспропорція в розмірах оподаткування³⁷.

Малодосліджену тему існування поезуїтських маєтків на Правобережжі розглянув С.О.Борисевич, котрий з'ясував, що Російська імперія декілька разів змінювала політику щодо використання цих маєтностей, намагаючись продовжити річесполитеських досвід, а тому передала їх у власність спершу приказам громадської опіки, а потім міністерству народної освіти. Автор з'ясував, що після Листопадового польського повстання 1830 р. російська держава мусила шукати інші шляхи їх використання, підпорядкувавши їх міністерству фінансів, а згодом – державних маєтностей. Простежуючи їхній шлях від відомства до відомства, автор дійшов висновку, що ця історична форма

³⁴ Реєнт О.П. Портові міста – основні реалізатори хлібних продуктів з українських губерній Російської імперії (1861–1914 рр.) // Там само. – С.3–22.

³⁵ Орлик В.М. Поземельна податок і проблеми реформування податкової системи Російської імперії в XIX ст. // Там само. – Вип.5. – К., 2003. – С.36–41.

³⁶ Орлик В.М. Митна політика Російської імперії та організація митного контролю в українських губерніях у дореформений період (1795–1861 рр.) // Там само. – Вип.6. – К., 2003. – С.70–77.

³⁷ Орлик В.М. Подушна система оподаткування в українських губерніях Російської імперії у кінці XVIII – середині XIX ст. // Там само. – Вип.12. – К., 2006. – С.119–125.

землекористування припинила своє існування в 1870-х рр. Її зникнення пояснюється новими капіталістичними умовами господарювання, формуванню яких сприяло переведення поезуїтських селян на обов'язковий викуп землі, що було своєрідною реакцією самодержавства на опозиційні настрої польських землевласників³⁸.

До новаторської теми зародження споживчої кооперації на Наддніпрянщині звернувся І.А.Фареній, наголошуючи на її значенні в економічному піднесенні регіону, адже, за авторським твердженням, напередодні 1917 р. частка кооперативного товарообігу перевищувала 30%. Дослідник зазначив, що першопрохідці кооперативної справи заклали міцний фундамент для економічного зростання, а існування сільських кооперацій свідчило про зміну свідомості власників, здатних захищати власні права. Розглянувши всі форми споживчої кооперації, автор усе ж робить неупереджений висновок, що її зародження відбувалося у складних умовах і було довготривалим³⁹.

У праці О.М.Доніка на прикладі розвитку електропостачання та електротранспорту в Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі з'ясовано, що ці галузі своїм успіхом завдячують тісній взаємодії підприємців, переважно іноземців, з органами міського самоврядування. Зокрема, як зазначає автор, з ініціативи А.С.Струве в Києві вперше в Російській імперії 1892 р. відбувся пуск в експлуатацію електричного трамваю, а перед цим він спорудив для міста залізничний міст (1870 р.) та водогінну мережу (1871 р.), що перетворювало Київ на торгово-промисловий центр Правобережної й Лівобережної України⁴⁰.

Важливим напрямом висвітлення історії України стали соціальні дослідження. Зокрема В.Б.Молчанов підготував низку статей про життєвий рівень різних верств українського суспільства позаминулого століття. Це – відносно новий напрям історичних студій, котрий суттєво розширює знання про економічний добробут населення, його доступ до соціальних послуг, таких, як охорона здоров'я, освіта. Тут, було з'ясовано добробут працівників науково-освітнянської сфери Правобережжя України. Виявилось, що їхній життєвий рівень був значно вищим за рівень кваліфікованих робітників. Було звернуто увагу на прагнення верховної влади тримати науково-педагогічних працівників у когорті еліти⁴¹. У наступній статті В.Б.Молчанов представив результати дослідження матеріального становища жителів губернських центрів напередодні Першої світової війни. Він чітко диференціював соціальні групи, указуючи, що 95% усіх підприємців у містах належали до середнього класу з річними прибутками в межах 1–10 тис. руб. Автор виявив, що найбільше заробітна плата зросла на Волині, а найменше – на Поділлі. Водночас В.Б.Молчанов указав

³⁸ *Борисевич С.О.* Доля і законодавчі підстави існування поезуїтських маєтків у Правобережній Україні в XIX ст. // Там само. – Вип.11. – К., 2006. – С.124–141.

³⁹ *Фареній І.А.* Зародження споживчої кооперації у Наддніпрянській Україні (1860-ті – перша половина 1890-х рр.) // Там само. – С.169–178.

⁴⁰ *Донік О.М.* Взаємодія підприємців та органів самоврядування у процесі модернізації міської інфраструктури України наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі електропостачання та електротранспорту) // Там само. – Вип.24. – К., 2013. – С.3–23.

⁴¹ *Молчанов В.Б.* Життєвий рівень представників науково-освітнянської сфери в Правобережній Україні у XIX – на початку XX ст. // Там само. – Вип.7. – К., 2004. – С.55–74.

на відсутність державної політики у квартирному питанні, особливо це стосувалося робітників, а також доступність лише для представників середнього й вищого класів міського транспорту (трамваї, автомобілі)⁴².

Продовжуючи досліджувати цю проблему, В.Б.Молчанов з'ясував житлове забезпечення різних соціальних груп населення Правобережжя 1861–1900 рр. і довів, що найзаможніші верстви мешкали у власних особняках у центрі міста, натомість студенти й робітники винаймали квартири чи кімнати на околицях, де вони були дешевшими. Поширеність оренди квартир спонукали їхніх власників створювати товариства для захисту своїх прав. Найдорожчими квартири були в Києві, а найдешевшими – у містах Волині⁴³. Також В.Б.Молчанов звернув увагу на життєве забезпечення київських поліцейських, чисельність яких була однією з найбільших в імперії. Необхідність їх перебування в місті підтверджує й чи не найвище в Росії річне жалування чиновників поліцейської контори (7,5 тис. руб.), тоді як в Одесі – лише 5 тис. руб. Крім цього, як зазначає дослідник, київські поліцейські додатково отримували доплати у вигляді столових, квартирних грошей і натуральне утримання⁴⁴. Крім цього В.Б.Молчанов дослідив вплив селянської, військової й фінансової реформ на добробут різних верств суспільства⁴⁵.

Заслуговує уваги низка статей О.М.Доніка щодо купців як окремої соціальної групи. Спершу автор проаналізував їх соціальний статус, указавши, що формування купецтва як окремого стану відбулося за підтримки влади наприкінці XVIII ст., коли воно було поділено на три категорії: 1–3 гільдії. Вона ж регулювала його соціальний та етнічний склад, не допускаючи переходу купців до дворянського стану. Найважливішим заходом у цьому плані було запровадження звання почесного громадянина⁴⁶. Цьому ж авторові належить стаття про етнічну структуру купецтва в Україні, в якій доведено, що найчисельнішими групами на теренах українських губерній Росії були єврейська, російська та українська. Завдяки урядовій політиці саме російські купці були найбагатшими. О.М.Донік стверджує, що попри політику несприяння для розвитку саме українського купецтва, існували все ж родини, чії статки не поступалися російським, а саме Симиренки, Терещенки, Харитоненки⁴⁷. Розвиваючи цю тему, дослідник простежив вплив ліберальних реформ на купецтво і дійшов висновку, що ті стали свідомішими й відповідальнішими, дедалі частіше враховували європейський досвід організації торгівлі. Ці зміни були помітними

⁴² Молчанов В.Б. Матеріальне становище населення губернських центрів Правобережної України напередодні Першої світової війни // Там само. – Вип.9. – К., 2005. – С.165–174.

⁴³ Молчанов В.Б. Житлове забезпечення населення Правобережної України в XIX – на початку XX ст. // Там само. – Вип.15. – К., 2008. – С.85–103.

⁴⁴ Молчанов В.Б. Життєвий рівень київських поліцейських у XIX – на початку XX ст. // Там само. – Вип.16. – К., 2009. – С.266–287.

⁴⁵ Молчанов В.Б. Вплив воєнних реформ Д.О.Мілютіна на життєзабезпечення російських військових в українських губерніях у другій половині XIX ст. // Там само. – Вип.22. – К., 2013. – С.78–119; Його ж. Вплив Першої світової війни на життєвий рівень населення України // Там само. – Вип.23. – К., 2013. – С.92–102.

⁴⁶ Донік О.М. Соціальний статус купецької верстви в підросійській Україні наприкінці XVIII – у XIX ст. // Там само. – Вип.8. – К., 2004. – С.86–108.

⁴⁷ Донік О.М. Етнічна структура купецтва в Україні (XIX ст.) // Там само. – Вип.15. – К., 2008. – С.20–27.

через підвищення ними власного освітнього рівня, усебічну доброчинність, що своєю чергою формувало нову систему соціокультурних цінностей та сприяло інтеграції купецтва у громадське життя міст⁴⁸.

Важливу сторінку соціальної історії розкрито в публікаціях, присвячених доброчинності. Зокрема Т.М.Курінна в руслі «нової сімейної історії» проаналізувала культурну та благодійницьку діяльність княгині О.В.Лопухіної-Демидової, власниці Корсунського маєтку, котра опікувалася школами, лікарнями, надавала допомогу сиротам. Для відпочинку вона щосуботи відкривала для відвідування охочим власний сад, де грав оркестр і функціонував дитячий майданчик. Частина її великої бібліотеки (близько 20 тис. книжок) у 1920 р. було передано до Всенародної бібліотеки України. Стаття справді багата на маловідомі дані з життя цієї родини, однак авторка, оголосивши себе прихильницею «історії сім'ї», усе ж основну увагу зосередила на благодійництві, хоча пообіцяла читачам вдатися до «сімейної історії», яка більше передбачає демографічну та антропологічно орієнтовану соціальну історію. Проте Т.М.Курінна переконана, що саме цей напрям актуальний, цікавий та сприятиме оновленню історичних знань⁴⁹.

Доброчинний внесок дворян Бессарабії в розвиток освіти, зокрема шляхом створення таких товариств, як допомоги потребуючим освіти, учням початкових шкіл Бессарабської губернії, заснуванням 50 стипендій дослідила Л.Ф.Циганенко. Вона з'ясувала, що найбільший внесок належав представникам наукової й технічної інтелігенції, а також чиновникам, що було спричинено формуванням ринкових відносин та потребою впровадження новітніх досягнень у різні сфери промислового розвитку⁵⁰.

Внеску родини Терещенків у культурну спадщину України присвячено статтю О.М.Доніка, в якій показано колекціонування творів Т.Г.Шевченка, сприяння розвитку музейної справи, поширення культури та мистецтва в повсякденному житті⁵¹. В іншій студії дослідник доводить, що в роки Першої світової війни багато людей віддавали власні кошти на допомогу військовим і тим, хто постраждав. Найбільше, на його думку, допомагали медико-санітарні товариства, Земський і Міський союзи, котрі тісно співпрацювали з органами міського самоврядування, активізуючи інтелігенцію та студентів⁵². Н.О.Терентьева звернулася до благодійницької діяльності Г.Г.Маразли, котрий, будучи 17 років міським головою Одеси, власним коштом відкрив 40 громадських та навчальних закладів, підприємств, культурно-просвітницьких установ. Він придбав для міської публічної бібліотеки близько 300 рідкісних видань XVII–XVIII ст. До того ж, як указує авторка, виділяв десятки тисяч

⁴⁸ Донік О.М. Зміни у соціально-культурному становищі купецького стану в Україні після реформ 1860–1870-х рр. // Там само. – Вип.19. – К., 2011. – С.194–210.

⁴⁹ Курінна Т.М. Культурно-освітня та меценатська діяльність княгині Ольги Валеріанівни Лопухіної-Демидової на початку ХХ ст. // Там само. – Вип.10. – С.221–227.

⁵⁰ Циганенко Л.Ф. Доброчинна діяльність дворян Бессарабії у сфері освіти (остання третина XIX – початок ХХ ст.) // Там само. – Вип.19. – К., 2011. – С.311–319.

⁵¹ Донік О.М. Терещенки-меценати та їх внесок у культурну спадщину України // Там само. – Вип.2. – К., 2001. – С.148–179.

⁵² Донік О.М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни // Там само. – Вип.5. – К., 2009. – С.61–87.

рублів на відкриття мережі читалень та заснуванні стипендій у навчальних закладах, заохочуючи дітей до знань⁵³.

Із цікавістю читається стаття Т.С.Водотики, яка проаналізувала усвідомлення благодійниками соціальної відповідальності перед суспільством. Авторка наголошує, що до середини XIX ст. імперське купецтво не виходило зі станової етики, але з інтенсифікацією підприємств та розширенням ділових зв'язків купці через добродійність намагалися підвищити свій соціальний статус. На її переконання, тогочасною вимогою був соціально відповідальний підприємець, який мав забезпечувати якісні умови роботи, гідну оплату праці, умови проживання робітників⁵⁴.

І.І.Кривошея, аналізуючи роль польського аристократичного роду Потоцьких у розвитку Умані, відніс до їх заслуг створення комфортного поліетнічного міста, в якому діяв василіанський монастир, місця паломництва брацлавських хасидів. Також представники цього роду забезпечували містян школами, а для культурного дозвілля відкрили парк Софіївка. На цій основі констатується, що саме за доби Потоцьких Умань як місто набуло розквіту й утвердилося культурним центром регіону⁵⁵.

Ґрунтовними дослідженнями наповнювалася з кожним випуском рубрика «Культура, освіта, духовні питання». Це й не дивно, адже притаманні українській культурі модерного часу здобутки в гуманітарній сфері, зокрема в духовному житті, усе ще залишаються серед недостатньо осмислених проблем. Тему представлено цілим циклом статей, присвячених тим діячам, з якими пов'язують відродження, становлення й розвиток української культури. Так, К.П.Стецюк звернулася до творчості П.О.Куліша, намагаючись окреслити його внесок в етнокультурний вимір України. Вона цілком резонно пояснила, що «теоретично та практично є потреба узагальнення інтелектуального і духовного досвіду тих учених, імена яких незаслужено забуті і маловідомі»⁵⁶. Серед них першою особою назвала П.О.Куліша, котрий стояв біля витоків вітчизняного культурного відродження й до якого українська історіографія тоді все ще мало зверталася. Авторка опрацювала Кулішеві листи 1858 та 1863 рр. до С.Т.Аксакова, з яких вибрала найбільш вдалі висловлювання й на основі яких встановила життєву позицію перекладача українською мовою Святого письма⁵⁷.

Л.Г.Іванова розглянула роль М.І.Костомарова в діяльності петербурзької громади в роки тодішньої «перебудови», коли українцям у столиці вдалося два роки поспіль випускати часопис «Основа». Авторка з'ясувала, в який спосіб громада пропагувала українські твори, спеціально зупинившись на ідеях

⁵³ Терентьева Н.О. Благодійна діяльність родини Маразлі з будівництва та утримання установ Одеси культурно-освітнього напрямку // Там само. – Вип.12. – К., 2006. – С.183–190.

⁵⁴ Водотика Т.С. Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині XIX ст. // Там само. – Вип.22. – К., 2013. – С.14–25.

⁵⁵ Кривошея І.І. Місто Умань у власності графів Потоцьких (друга чверть XVIII – перша третина XIX ст.): територія конфлікту, компромісу чи взаємодії? // Там само. – Вип.16. – К., 2009. – С.173–183.

⁵⁶ Стецюк К.П. Україна у творчості П.Куліша: етнокультурний вимір // Там само. – Вип.15. – К., 2008. – С.153.

⁵⁷ Там само. – С.155.

про окремішність історії, культури й мови українців та росіян. У статті цілком правомірно виокремлено історичні праці М.І.Костомарова, в яких найбільше йшлося про події української історії та що саме вони посіли чільне місце у відомій дискусії з М.П.Погодіним⁵⁸.

О.Л.Вільшанська порушила практично нову тему в українській історіографії: висвітлення повсякденного життя суспільства в найширшому його вимірі. Спочатку вона зупинилася на ролі реклами в містах і дійшла висновку, що та сприяла впровадженню нових речей для повсякденного вжитку. Вона не лише слугувала торгівлі, промисловості та задовольняла потреби мешканців міста, а й формувала їхні смаки⁵⁹. Цікаве дослідження цієї самої авторки моди в містах, якій сприяли такі фактори, як утвердження ринкової економіки, розвиток торгівлі, зміна ролі жінки у суспільстві та родині. Мода була різною – як святковою, так і буденною. О.Л.Вільшанська стверджує, що через моду на одяг відбувалася самоідентифікація серед містян, а з підвищення продуктивності праці залишався час на культурне дозвілля⁶⁰. В іншій статті О.Л.Вільшанська висвітлила трансформацію поглядів мешканців міст на вдалиий шлюб, що авторка пов'язала з підвищенням ролі жінки у суспільстві та сім'ї⁶¹.

Актуальні питання історії культури селянства з'ясувала О.О.Крижановська, звернувшись до аналізу уявлень кріпосних селян Правобережжя про державу й церкву, свідомість більшості з яких у другій чверті ХІХ ст. все ще залишалася традиційною, базувалася на монархізмі. Авторка наголосила, що в багатьох селах миряни навіть «заперечували одержавлену церкву»⁶². Варта уваги праця, присвячена дослідженню рівня освіти та культури українського селянства. Показано, що селяни поступово усвідомлювали важливість здобуття знань. Дослідниця не оминула й такого різновиду освіти, як музична, котра стала помітною завдяки існуванню цілої плеяди кобзарів, бандуристів, лірників, у діяльності кріпосних оркестрів, театрів. Авторка доходить висновку, що ця соціальна група зростала чисельно, адже чи не кожен поміщик хотів мати такий колектив, аби змагатися з сусідами-панамі⁶³.

О.П.Прищепа з'ясувала шляхи, види і ступінь поширення виставок у повітових містах Правобережжя та довела, що найпопулярнішими серед них були пересувні художні. Вона робить висновок, що спочатку ті організовувалися в Києві, Житомирі й Кам'янці-Подільському, а вже звідти на початку ХХ ст. поширилися й по повітових містах (утім тут їм була притаманна

⁵⁸ Іванова Л.Г. М.Костомаров у Петербурзькій громаді // Там само. – С.28–41.

⁵⁹ Вільшанська О.Л. Реклама на рубежі ХІХ–ХХ ст. у повсякденному житті населення України // Там само. – Вип.12. – К., 2006. – С.87–94.

⁶⁰ Вільшанська О.Л. Мода у повсякденному житті міського населення України кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Там само. – Вип.14. – К., 2007. – С.309–321.

⁶¹ Вільшанська О.Л. Вдалиий шлюб в уявленнях городян у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на основі джерел особового походження та художньої літератури) // Там само. – Вип.20. – К., 2012. – С.77–95.

⁶² Крижановська О.О. Держава й церква в уявленнях селян Правобережної України доби скасування кріпосного права // Там само. – Вип.12. – К., 2007. – С.155–165.

⁶³ Крижановська О.О. Освіта й культура українських селян наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. // Там само. – Вип.19. – К., 2011. – С.243–264.

господарсько-промислова функція). Тож, на переконання дослідниці, звернення до виставок свідчило про зростання культурних запитів у житті суспільства⁶⁴.

Заслужують на увагу публікації, в яких ідеться про становлення української науки та освіти. Зокрема у статті Б.М.Янишина та В.В.Тельвака проаналізовано спроби Історичного товариства у Львові активізувати наукове життя у провінційних містечках шляхом створення гуртків та активної пропаганди знань. Однак, на думку авторів, ці заходи зазнали невдачі через відсутність у керівництва товариства продуманої програми, а також через незрілість провінційної інтелігенції в историко-краєзнавчих зацікавленнях. Проте зазначено, що навіть цей невдалий досвід було використано для створення краківського наукового осередку в 1913 р.⁶⁵ С.В.Ховрич розглянув систему стимулювання дослідників до активних наукових пошуків. На основі аналізу відряджень молоді вищих навчальних закладів Наддніпрянщини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. за кордон, автор доходить висновку, що обмін досвідом між науковцями різних країн сприяв їхньому професійному зростанню, як це сталося з реорганізатором електротехнічної освіти Харкова П.П.Копяєвим. Тож відрядження були одним із важелів входження українських освітян у соціум інтелектуалів Західної Європи⁶⁶.

Становлення комерційної освіти розглянув О.М.Донік, зазначивши, що на межі ХІХ–ХХ ст. інтереси держави й купецтва у цій сфері частково збігалися, а для останніх вона стала «пріоритетним об'єктом уваги». Дослідник наводить відомості про те, що купці торгово-промислових центрів (Одеса, Київ, Катеринослав, Харків, Єлисаветград) інвестували кошти у професійне навчання з метою отримати добрих фахівців для власних фабрик і заводів⁶⁷.

Не можна оминати дві публікації В.І.Милька, присвячені історії становлення гімназійної освіти в містах українських губерній Російської імперії. Цілком логічно, що автор розпочав із вивчення нормативно-правової бази, на основі якої здійснювалося заснування та розширення мережі гімназій. Він також з'ясував регіональну специфіку функціонування цих навчальних закладів, зокрема на Правобережжі, де часто в їх фінансуванні брали участь польські поміщики; Лівобережжі, яке вирізнялося впливом українського (колишнього козацько-старшинського) фактору; Південній Україні з її запізнілим, однак активним і планомірним розвитком, у тому числі й сфери освіти. Автор встановив, що до 1828 р. відчутною була відсутність кваліфікованих кадрів для гімназій, адже університети мало займалися підготовкою викладачів для середньої школи.

⁶⁴ Прищепя О.П. Виставкова діяльність як засіб формування культурного довкілля повітових міст та містечок Правобережної України (ХІХ – початок ХХ ст.) // Там само. – Вип.24. – К., 2015. – С.196–207.

⁶⁵ Янишин Б.М., Тельвак В.В. Розвиток наукового життя у провінційних містах Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі діяльності Історичного товариства у Львові) // Там само. – С.208–219.

⁶⁶ Ховрич С.В. Актуалізація проблеми інтегрування освітян у міжнародний соціум інтелектуалів (на прикладі вишів Наддніпрянської України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.) // Там само. – Вип.22. – К., 2013. – С.280–288.

⁶⁷ Донік О.М. Реформування комерційної освіти в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: поєднання інтересів держави і підприємницького капіталу // Там само. – С.254–267.

Дослідник також визначив, чому їх мережа розширювалася повільними темпами та які чинники впливали на цей процес. Приділено увагу навчальним програмам та вказано, коли й чому міністерство народної освіти перейшло до уніфікації навчального процесу в гімназіях навчальних округів⁶⁸.

Гендерні дослідження представлено статтями О.О.Драч, в яких з'ясовується модель поведінки жінок, котрим удалося здобути вищу освіту. Авторка вважає, що вони пройшли складний етап заперечення традиційно-патріархальних звичаїв до права дівчат здобувати вищу освіту. Саме освіта сприяла входженню їх до категорії людей, яким було притаманне формування творчої особистості⁶⁹. В іншій статті дослідниця, переосмислюючи витоки і з'ясовуючи суспільні практики вищої жіночої освіти, склала соціальний портрет слухачок вищих жіночих курсів. Було встановлено, що 60% із них мали дворянське походження, 5,6% – духовенства і лише 5% – з простолюду. Серед мотивації до навчання у дівчат, на думку О.О.Драч, переважав науковий інтерес (47,2%), у той час як професійний – лише у 10% слухачок. Тож багато з них прагнули соціальної рівності з чоловіками через здобуття освіти, у тому числі й професійної⁷⁰.

Погляди духівництва на політичні процеси початку ХХ ст. висвітлено в доробку Т.В.Ковальчук, яка робить висновок, що його представники займалися пошуками шляхів модернізації церкви, удосконаленням стосунків між «пастирями й народом». Авторка зазначає, що в українських губерніях значну кількість священників було знято з посад, засуджено, переведено в інші місця за пошуки «цивілізованого ставлення до подій, що нагадало владі та суспільству про недоторканність природних прав людини»⁷¹.

Як у читачів, так і в дослідників незмінно викликають підвищений інтерес публікації біографічного плану. Зокрема О.М.Машкін приділив свою увагу українському та російському державному діячеві О.А.Безбородьку, намагаючись з'ясувати його стрімке сходження до вершин імперської влади. Оскільки, як пише автор, до написання біографічної монографії ще далеко, то стаття стала лише спробою створити образ О.А.Безбородька⁷².

Згодом у цій рубриці почали друкуватися статті, які виходять за рамки звичайних біографій і наближаються до досліджень інтелектуальної історії. Серед них – розвідка О.В.Малій про проректора, а потім і ректора Університету св. Володимира І.І.Рахманінова (1826–1897 рр.). Крім суто біографічних відомостей у статті проаналізовано той культурний ландшафт, що був притаманний шляху дворянина в науку⁷³.

⁶⁸ Милько В.І. Система управління гімназійною освітою в Російській імперії (на прикладі українських міст ХІХ – початку ХХ ст.) // Там само. – Вип.24. – С.175–195; Вип.25. – С.222–240.

⁶⁹ Драч О.О. Вища освіта як нова модель соціальної поведінки жінок у період модернізації другої половини ХІХ ст. // Там само. – Вип.15. – К., 2008. – С.351–361.

⁷⁰ Драч О.О. Соціальний портрет слухачок вищих жіночих курсів (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Там само. – Вип.16. – К., 2009. – С.448–457.

⁷¹ Ковальчук Т.В. Погляди духовенства на суспільно-політичні проблеми початку ХХ ст. (на матеріалах українських єпархій РПЦ) // Там само. – Вип.15. – К., 2008. – С.70.

⁷² Машкін О.М. Князь О.А.Безбородько на тлі своєї епохи: людина, воєначальник, адміністратор, політик // Там само. – Вип.22. – К., 2013. – С.405.

⁷³ Малій О.В. Іван Іванович Рахманінов (1826–1897 рр.): сторінки біографії // Там само. – Вип.19. – К., 2011. – С.504–509.

І.В.Довжук розглянув біографію гірничого інженера І.Ф.Фелькнера. Подібні публікації, на нашу думку, мають бути чіткіше вписаними у соціально-історичні практики, адже герой статті, прибувши зі столиці імперії, пов'язав своє життя з Донецьким басейном, де зробив вагомі кроки для розвитку металургії, зокрема Луганського заводу. Він був піонером машинобудування в Україні, і таких, як він, із-за кордону прибували сотні. Російська імперія запрошувала вчених, інженерів, які за роки життя часто ставали патріотами краю⁷⁴.

Н.О.Барабаш присвятила статтю одному з активних діячів Кирило-Мефодіївського товариства. Авторці вдалося через вдумливий аналіз відтворити роль В.М.Білозерського в написанні програмних творів братства та діяльність як редактора часопису «Основи». Відзначено, що в інтелектуальному його зростанні значну роль відіграло спілкування з П.О.Кулішем, М.І.Костомаровим, Т.Г.Шевченком на кожному з періодів його життя. Можна погодитися з авторським висновком, що В.М.Білозерський виконав свою історичну місію, адже поширюване ним українство завойовувало серця й думки нових поколінь⁷⁵.

Ще однією біографічною публікацією став аналіз А.І.Міщуком участі Ю.Целевича в діяльності «Просвіти» та Наукового товариства імені Шевченка. Подібні статті виконують дві функції – інформаційну та інтегруючу, адже західноукраїнські історичні постаті загалом малознані. Автор доводить, що Ю.Целевич був організатором поширення літератури «Просвіти», і комунікатором з благодійниками, які суттєво підтримували НТШ. Найвагоміший його внесок, це участь у створенні цього товариства, яке поступово перетворилося на науковий осередок українства, та його допомога у виданні перших наукових праць⁷⁶.

Дедалі більшої популярності набуває військова рубрика, яка з'явилася у збірнику однією з перших. Це пов'язано з тривалою роботою відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. над вивченням Першої світової війни та її українського контексту, результатом чого стало двотомне видання «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» (2014–2015 рр.). Низку публікацій про локальні воєнні події підготував П.Г.Усенко, який зосередився на боях в 1914–1917 рр. на Чорному морі, беручи до уваги як російський, так і турецький флоти. Він детально проаналізував Брест-Литовський мирний договір та його наслідки для країн-учасниць⁷⁷. В іншій статті дослідник звузив хронологічні рамки до червня – грудня 1917 р., коли головними дійовими особами стали моряки-чорноморці⁷⁸. Окремо автор розглянув бойові дії другої половини 1916 р., коли командувачем флоту був віце-адмірал О.В.Колчак, котрий так і не здійснив вимріяного ним «турецького

⁷⁴ Довжук І.В. Гірничий інженер Іліодор Фелькнер // Там само. – Вип.20. – К., 2012. – С.349–353.

⁷⁵ Барабаш Н.О. Життєвий проект Василя Білозерського від Кирило-Мефодіївського братства до «Основи» // Там само. – Вип.9. – К., 2005. – С.290–303.

⁷⁶ Міщук А.І. Участь Юліана Целевича в діяльності «Просвіти» та Наукового товариства імені Т.Шевченка // Там само. – Вип.12. – К., 2006. – С.237–245.

⁷⁷ Усенко П.Г. Велика війна на Чорному морі (1914–1917 рр.) // Там само. – Вип.10. – К., 2005. – С.103–148.

⁷⁸ Усенко П.Г. Зміна курсу: Чорноморський флот від згортання бойових дій до замирення у Першій світовій війні (червень – грудень 1917 р.) // Там само. – Вип.16. – К., 2009. – С.132–150.

маршу»⁷⁹. У наступній публікації П.Г.Усенко повертається до витоків бойових дій на Чорному морі, детально описавши, як відбувся напад турецьких кораблів на причорноморське узбережжя (Одесу, Феодосію, Новоросійськ) у жовтні 1914 р.⁸⁰ Завдяки зусиллям П.Г.Усенка читач отримав доволі повну хронологію воєнних подій на Чорному морі за вказаний час.

Суттєво поповнив цю рубрику О.Ю.Кириєнко, котрий присвятив низку статей історії цензури в роки Першої світової війни. У першій із них він з'ясував напрями діяльності цензурних органів та їх важливість у загальнополітичній ситуації воєнного часу. Автор наголосив, що крім суворої перевірки військової кореспонденції цензори звертали суттєву увагу на настрої суспільства. Доведено, що за допомогою перлюстрації приватної кореспонденції не тільки збиралась інформація, а й виявлявся ступінь благодійності підданих російського імператора⁸¹. У наступній статті О.Ю.Кириєнко на основі архівних документів висвітлив антиукраїнську політику російського уряду, котрий, користуючись воєнним часом, забороняв книговидання, діяльність українських національно-культурних організацій та товариств. Автор зазначив, що особливо жорстким виявилось командування Київського військового округу, за розпорядженням якого україномовні видання мали видаватися за російською абеткою, на що, зокрема, нарікав Є.Х.Чикаленко. Тож військова цензура стала ще одним інструментом для втілення антиукраїнської імперської політики⁸². Продовжуючи дослідження цієї теми, О.Ю.Кириєнко з'ясував особливості діяльності військової цензури часів Тимчасового уряду у прифронтовій і фронтовій зонах Південно-Західного краю. Автор проаналізував зміни, що сталися в органах цензури під час загострення політичної ситуації і вказав на необдуманість багатьох заходів, після яких робота вищих та місцевих установ була дезорієнтована. Крахом виявилось скасування загальної цензури, унаслідок чого військова отримала всі повноваження як контролю, так і заборони поширення інформаційних потоків. Дослідник вважає, що політика в галузі військової цензури зазнала невдачі через непрофесійність і незлагодженість військового керівництва, що, своєю чергою, послабило переслідування українських видань⁸³.

Військову тематику продовжив А.Ю.Скрипник, який дослідив дислокацію та структурні зміни у військових частинах російської армії на території Київської губернії. Він наголосив, що Київ здавна був військовим центром і в 1800-х рр. на 31 тис. мешканців припадало вже 8,5 тис. військових. Тож місто перетворилося на гарнізонне, а територія губернії – на полігон для підготовки до чергової війни⁸⁴.

⁷⁹ Усенко П.Г. Чорноморський флот у перші місяці командування Олександра Колчака (липень – грудень 1916 р.) // Там само. – Вип.17. – К., 2010. – С.171–189.

⁸⁰ Усенко П.Г. Дарданелли – Босфор – Одеська затока: шлях чорноморської ескалації Великої війни (1914 р.) // Там само. – Вип.20. – К., 2012. – С.236–250.

⁸¹ Кириєнко О.Ю. Приватна кореспонденція в полі зору російської військової цензури (1914–1918 рр.) // Там само. – Вип.16. – К., 2009. – С.108–114.

⁸² Кириєнко О.Ю. «Українське питання» у діяльності військово-цензурних органів Російської імперії (1914–1917) // Там само. – Вип.17. – К., 2010. – С.165–170.

⁸³ Кириєнко О.Ю. Російська військова цензура в українських губерніях за часів Тимчасового уряду // Там само. – Вип.19. – К., 2011. – С.27–36.

⁸⁴ Скрипник А.Ю. Київська губернія як стратегічний район перебування російської армії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Там само. – Вип.22. – К., 2013. – С.203–216.

Рубрика «Джерелознавство» у збірнику також не обділена увагою, хоча, слід визнати, що їй відведено менше місця, можливо тому, що ним безпосередньо займається Інститут української археографії і джерелознавства ім. М.С.Грушевського. І все ж час від часу до неї надходили вартісні публікації, серед яких виділяються статті І.Я.Дзири, котрий з'ясував, що при написанні відомої праці Д.Бантшиш-Каменського важливими були українські джерела – літописи, документи Малоросійської колегії, які зберігалися в архіві Чернігівського губернського правління, інші історико-літературні пам'ятки. За словами дослідника, цей твір переважав своїх попередників ґрунтовністю, документальністю й науковістю⁸⁵. А.М.Магурчак подав збірку листів В.Винниченка до А.Жука за 1912–1914 рр. Аналіз їх змісту дозволив авторові з'ясувати, як упродовж семи років, напередодні та під час Першої світової війни, А.Жук намагався привернути увагу центральних держав Європи і своїх колишніх однодумців з Української соціал-демократичної робітничої партії, зокрема В.Винниченка, до проблеми створення самостійної України. Проте час показав, що допомоги від австрійців і німців чекати не доводиться, а тому пропонувалося переорієнтуватися на власні сили⁸⁶. Джерелознавчий характер має й публікація О.В.Шевченко, в якій подано листування К.Шептицького з Т.Войнаровським (жовтень 1914 – липень 1916 рр.). В огляді кількох десятків листів авторка торкнулася участі ув'язненого митрополита Андрея (Шептицького), становища греко-католиків в окупованому російськими військами краї. Актуальною виявилася й проблема москвофільства та державного зрадництва, яку розглянуто на основі зіставлення думок двох громадських і духовних діячів⁸⁷.

Періодично у збірнику вміщують дослідження історіографічного характеру, автори яких прагнуть з'ясувати, наскільки повно й на які питання звертали увагу попередники. І.Я.Дзира оглянув дослідження літописів XI–XIII ст., присвячених київській державності, які проводилися в роки заборони української мови. Автор висвітлив поступове пізнання, складнощі та успіхи процесу опрацювання літописів М.І.Костомаровим і М.С.Грушевським, їх трактування Русі як «багатоплемінної» держави із запрошеними варязькими князями, припущення, що автором «Повісті временних літ» був не Нестор, а ігумен Києво-Видубицького монастиря Сильвестр⁸⁸.

О.М.Машкін на основі огляду публікацій про участь вихідців з Європи в економічному житті Східної Наддніпрянщини кінця XVIII – початку XIX ст. доводить, що їх автори дійшли однозначного висновку: іноземці сприяли розвитку промисловості, відкриваючи підприємства із застосуванням нових на той час технологій⁸⁹.

⁸⁵ Дзира І.Я. Джерельна основа «Історії Малої Росії» Дмитра Бантшиш-Каменського // Там само. – Вип.10. – К., 2008. – С.265–283.

⁸⁶ Магурчак А.М. Листи В.Винниченка до А.Жука // Там само. – Вип.19. – К., 2011. – С.480–496.

⁸⁷ Шевченко О.В. Листування о. Климентія Шептицького до о. Тита Войнаровського (жовтень 1914–1916 рр.) // Там само. – Вип.16. – К., 2009. – С.430–439.

⁸⁸ Дзира І.Я. Давньоукраїнські літописи в національній історіографії 70–90-х рр. XIX ст. // Там само. – Вип.22. – К., 2013. – С.324–351.

⁸⁹ Машкін О.М. Участь вихідців з Європи в економічному житті Східної Наддніпрянщини кінця XVIII – першої половини XIX ст.: українська радянська історіографія 1920-х рр. // Там само. – Вип.12. – К., 2006. – С.50–65.

Слід зазначити, що окремі випуски збірника повністю або частково було присвячено найважливішим подіям доби, її відомим діячам і дослідникам. Як правило, у них публікувалися матеріали міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій, круглих столів, історичних читань тощо. Так, вип.3 (2001 р.) приурочено декабристському руху; вип. 4, 9, 23 (2002, 2005, 2014 рр.) – проблемам Першої світової війни та її впливу на українські землі; вип. 6, 15 (2003, 2008 рр.) – пам'яті професора В.Г.Сарбея; вип.13 (2007 р.) – ювілею І.Я.Франка; вип.18 (2011 р.) – реформі 1861 р.; вип.21 (2013 р.) – французько-російській війні 1812 р.

Отже за шістнадцять років видання збірника його авторам, редколегії та видавцям удалося досягти вагомих результатів у реалізації поставлених завдань. Хоча за науковим рівнем уміщені матеріали неоднакові (одні відзначаються багатством фактографічного матеріалу, інші – концептуальним наповненням та узагальненнями), проте всі спрямовані на пошук нового осмислення історії України й, за великим рахунком, відповідають сьогоденним запитам українського суспільства та зарубіжного співтовариства. У процесі оприлюднення результатів досліджень удалося заповнити немало лакун у вітчизняній історії XIX – початку XX ст., які очікували поглибленого вивчення. Кидається у вічі, що у «Проблемах історії України XIX – початку XX ст.» поряд із регулярною публікацією праць добре відомих, авторитетних і досвідчених істориків велику питому вагу мають розвідки молодих дослідників, які демонструють свій, часом нетрадиційний, погляд на минувшину нашої Батьківщини. Відрадно й те, що чимало матеріалів збірника залучено до університетських студій, використовуються у навчальному процесі.

Водночас аналіз проблематики збірника, наукового рівня публікацій засвідчує, що він не позбавлений певних вад. Так, деякі статті не відзначаються належними теоретичними узагальненнями, науковою новизною, хибують на вузькість джерельної бази, бібліографізм історіографічних вступів. Ширшими могли б бути склад вітчизняних і зарубіжних авторів, їх географія. Однак, судячи з того, як редакційна колегія та її голова – О.П.Реєнт наполегливо і творчо працюють над удосконаленням концепції збірника, актуалізацією й урізноманітненням його тематики, немає сумнівів у тому, що в найближчий час він увійде до переліку видань, включених до міжнародних наукометричних баз.

**Я.С.Калакура (Київ),
М.Ф.Дмитрієнко (Київ)**

Гримич М.
Життя під піньорами: Культурний
ландшафт українських поселень у Бразилії. –
К.: Дулби, 2016. – 704 с.

Праця Марини Гримич привертає увагу величезним масивом залученого до аналізу фактичного матеріалу історичного, антропологічного, мовного, релігійного, соціального, психологічного, господарського, природничо-ботанічного, географічно-ландшафтного, статистичного характеру. Незважаючи на цю різносторонність і значний обсяг (37,5 друк. арк.), книга не тяжіє над читачем своєю фізичною й науковою масивністю, адже він, захоплений відразу доступністю

викладу, майстерністю компонування матеріалу, зацікавленістю самого автора, подорожує сторінками книги, міркує над джерелами, драматургією оповіді й авторськими коментарями, навіть забуваючи, що має справу з академічним текстом. Однак ця доступність у жодному разі не впливає з простоти будови предмета пізнання, якраз навпаки, ідеться про осягнення надзвичайно складного транскультурного матеріалу, що сформувався в умовах міжетнічного й міжцивілізаційного фронтиру¹, та відстеження динаміки цього помежів'я на тривалому проміжку часу – адже йдеться про 125 років русинсько-української еміграції до південнобразильських штатів Парана, Санта-Катаріна та Ріу-Гранді-ду-Сул, що почалася ще 1891 р.

У збирання матеріалу, його систематизацію, аналіз і написання тексту вкладено велику авторську енергію, значні часові, матеріальні та інтелектуальні ресурси. Хоча в основу монографії лягли матеріали, зібрані М.Гримич під час двох експедицій до українських поселень 2009 і 2011 рр., але ця праця не була б можливою без попередніх досліджень українських поселень у Канаді й значного масиву джерел та опрацювання широкого кола історичної, етнологічної, культурологічної літератури – як зарубіжної, так і української. Тому без перебільшення можна сказати, що М.Гримич писала цю працю, нагромаджуючи науковий досвід принаймні впродовж декількох десятиріч, або й усього свого свідомого життя.

Характер джерельної бази праці, а з іншого боку – риси творчої культури авторки розкриваються в тому, що вона значною мірою сама забезпечила свою книгу джерелами, провівши впродовж тривалого часу польові дослідження на вказаних теренах, застосовуючи при цьому, окрім поширених методик вивчення культури аграрних міграцій, ще й власні техніки спостережень і організації

¹ Одне з останніх видань, в якому розглядається виникнення й поширення в науковому середовищі поняття «фронтир» та застосування його до українських соціокультурних явищ див.: Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір / Наук. ред. Л.Зашкільняк. – К., 2015. – 376 с.

та проведення опитувань мешканців українських розселень, про що вона пише у вступній частині монографії. Особливістю творчого підходу у проведенні роботи «в полі» є інтенсифікація дослідження іммігрантської та постіммігрантської культури, нейтралізація культурного шоку, в який неминуче потрапляє дослідник у разі відмінного соціокультурного середовища (яке, однак, при цьому субстратно українське). Ще однією вимогою успішного проведення експедиційних досліджень за кордоном є адаптація записувача до респондента та його середовища, що передбачає освоєння говірки, установлення психологічного контакту. У польових студіях М.Гримич це було зроблено відмінно, що й дало змогу зібрати величезний матеріал для конкретних етнокультурних ілюстрацій та спостережень, який лише певною частиною представлено в рецензованій монографії, але повнота його й забезпечила джерельну фундованість спостережень і висновків.

Дослідниця неодноразово демонструє в тексті й труднощі, з якими їй доводилося стикатися при опитуванні та вдаватися до повторів для уточнення чи перевірки відповідей респондентів задля забезпечення достовірності й наукової доказовості свідчень. «Працюючи в сільському середовищі багато років, я, міська мешканка, намагаюся адаптуватися до своїх респондентів, говорити з ними не кабінетною, а їхньою повсякденною мовою, формулювати питання просто, у розмовному стилі, а не в стилі опитування. Часто доводиться вдавати себе у ситуації дауншифтингу, а не навпаки, показуючи, що я у них вчуся», – зазначає М.Гримич. Вона підкреслює ще один важливий момент зі своєї практики роботи «в полі»: слід пам'ятати, що опитувати потрібно не лише українців, але й тих, хто живе поряд із ними, «щоб уникнути герметичного висвітлення теми». Крім того, у питальники для українців, рекомендує дослідниця, важливо вставити велику групу питань про життя інших спільнот, що живуть поряд із ними (с.19). Авторка щедро ділиться набутими й перевіреними на власній практиці прийомами опитування, неодноразово демонструючи це на конкретних прикладах із власного дослідницького портфеля, підсумкового опрацювання матеріалів, яке вона називає дослідницьким «тартаком» польовика, кабінетної роботи й підготування до видання (с.28 і наст.). У цьому сенсі можна сказати, що книжка є важливим посібником із методики польових досліджень для молодих учених, або тих, хто щойно збирається розпочинати свої етнографічні студії. Відзначу з власних спостережень, що довкола М.Гримич охоче гуртується наукова молодь, яка виходить на дослідницьку стежку та пропонує науковій спільноті свої перші розвідки у царині антропології, культурного ландшафту, перехідних, контактано-конфліктних середовищ (культурного фронтиру).

Окрім польового матеріалу, зібраного власне дослідницею й залученого з інших етнологічних експедицій, при підготовці монографії використано численні опубліковані спогади й народні перекази, що стосувалися переселення. Приділено, зокрема, увагу такому яскравому феномену русинської ментальності, як міф про австрійського кронпринца Рудольфа Габсбурга, який начебто закликав галицьких русинів до переселення у Бразилію, де мав очолити «світле царство Нова Австрія», в якому не буде ані панів, ані лихварів, а лише

простори родючої землі (с.39–53). Довкола цього розгорнулася бурхлива полеміка, учасники якої закликали бажаючих переселитися тверезо поставитися до переїзду за океан. В історичному екскурсі М.Гримич показує історію цього переселення, вимальовуючи її деталі на багатому матеріалі документів та спогадів. При цьому вона майстерно використовує порівняльний метод, зіставляючи умови виживання переселенців до Канади й до Бразилії. Відмінності були разючими. У випадку Канади – це все-таки широти з помірним кліматом, що давало змогу застосувати ті моделі господарювання, які у своїй основі були подібними до Галичини, а з іншого боку – швидше перейти до сучасних сільськогосподарських технологій, тобто там «дуже швидко відбувся якісний цивілізаційний стрибок». Іншою була ситуація на півдні Бразилії, де треба було пристосовуватися до принципово не схожих на українські природних умов, що спричинило господарський дауншифтинг (застосування вирубно-випалювальної системи, ручний обробіток ґрунту, збиральництво). «На першопоселенському (піонерському) етапі господарська діяльність українських іммігрантів велася в екстремальних умовах, мала яскраво виражений виживальний характер, при цьому іммігранти активно адаптувалися до навколишнього природного і соціокультурного середовища», – зазначає авторка. І в нинішньому, переважно сільськогосподарському ландшафті українських поселень поєднуються як сучасні методи й технології виробництва, так і старі, «дідівські», прийоми ручного землеробства (с.149–150).

У Бразилії, окрім зовсім нового природного середовища, переселенці зіткнулися з ворожістю аборигенів (ботокуди, тупі-гуарані), які, захищаючи терени свого проживання, упродовж десятиліть чинили набіги на поселення беззбройних прибульців і вбивали їх. Із часом на зміну цим кривавим відносинам прийшла культурна взаємодія й акультурація русинів-українців. Концепція фронтиру, що її дотримується дослідниця, і в канадському, і у бразильському випадках дає змогу яскравіше розкрити історію українського розселення. Натомість наратив, побудований на основі багатоголосся дійових осіб, передавачів усної традиції й акультураційного досвіду дідів і батьків з обов'язковою фіксацією соціальних ролей, менталітету, особистих суджень, а також вдумливі коментарі дослідника-антрополога створюють живе й переконливе подієво-сюжетне полотно.

Одна з примітних рис праці М.Гримич – показ багатьох явищ культурного життя бразильської громади українців в історичній динаміці. Ми вже відзначали трансформацію форм господарювання під впливом різке відмінних природних умов та освоєння сільськогосподарського досвіду бразильців. Показове пристосування переселенців до нових прийомів будівництва помешкань і господарських споруд, хоча тривалий час при цьому зберігалися й суто українські способи облаштування та прикрашення житла (див. розд.3). Це ж стосується приготування їжі (див. розд.4). Так само докладно, із залученням раніше зібраного етнографічного матеріалу і власних польових спостережень, авторка аналізує соціокультурні аспекти проходження життєвих циклів людини. Слід зазначити, що наукова характеристика шлюбної обрядовості бразильських українців, подана М.Гримич (див. розд.7), є першим системним

дослідженням на цю тему. Уміло простежено співвідношення традиційної складової у шлюбній обрядовості та вплив глобалізаційних процесів і «голлівудських стандартів», комерціалізації. «Головним етномаркером весільного комплексу є церковний шлюб», – відзначає дослідниця стосовно як православної, так і греко-католицької традицій у дотриманні національної складової обряду. Українськими маркерами весілля залишаються коровай, звичай благословення, народна термінологія в назвах весільних чинів (с.406–407). Авторка відстежує й процеси трансформації та модернізації шлюбно-весільної традиції, показує вплив культури гаучо в 1970-х рр., упровадження електрики, техніки, телебачення у сільському середовищі Бразилії та пов'язані з цим тенденції розмивання етнокультурної визначеності українських поселень. Проте в останні десятиріччя «окремі традиційні атрибути повертаються у формі ретро». Ґрунтовне вивчення фактичного матеріалу дало можливість М.Гримич сформулювати й теоретичні спостереження: «Традиція не є однолінійним еволюційним явищем. Вона може розвиватися різними шляхами і виявлятися в таких формах, як лінійність, згасання, регенерація тощо» (с.409).

Текст монографії супроводжує якнайдокладніший науковий апарат, у тому числі система показчиків та довідковий матеріал. Усні й письмові спогади, народна епістолярика, фольклорні твори про переселення, піонерський досвід зведено в окремому показчику. Цей та інші показчики (географічний, іменний) супроводжують авторські коментарі. В окрему довідкову групу зібрано інтерв'ю й інші аудіоматеріали, перелік респондентів, щодо яких вказано рік народження та місце проживання. Реєстр використаної в монографії літератури налічує 200 позицій, серед яких, окрім україномовних видань, праці англійською, португальською, російською мовами. Слід відзначити багатий і різноманітний фотоматеріал, що ілюструє дослідження.

Зважаючи на надзвичайно важливу роль, яку відіграли українське духівництво й різноманітні церковні структури, зокрема чернечі ордени в гуртуванні русинсько-українських громад та у збереженні їхньої етнокультурної й релігійної ідентичності, вважаємо за необхідне відзначити дослідницьку вагу розд.10 «Народна релігійність» і розд.11 «Українські монахині та катехитки Бразилії».

В окремому розділі висвітлено багатий і різноманітний фольклорний матеріал. Сама дослідниця зробила значний внесок у його збирання й систематизацію. Плідні результати в його аналізі дають різноманітні прийоми порівняння матеріалів, привезених переселенцями-піонерами, і новацій, що з'явилися власне на теренах українських поселень «під піньюрами»². З іншого боку, бачимо, що науково-інформативний потенціал цих джерел ще далеко не вичерпаний і ґрунтовний аналіз цього фольклорного багатства постає як одне із завдань для подальшої роботи.

Цікавими й важливими для нас стали підсумкові висновки авторки про те, що, «незважаючи на постійні зовнішні втручання, впливи, запозичення,

² Словом «пінейро» (тобто просто «сосна») у Бразилії називають місцевий вид араукарії – високого вічнозеленого хвойного дерева. Натомість українські поселенці вимовляють його на свій лад – «пінбор».

український світ протягом ста років залишається самодостатнім, нехай дещо патріархальним, проте в етнічному плані досить стабільним явищем» (с.647).

Загалом кажучи, цю, поза всяким сумнівом, піонерську працю М.Гримич важко втиснути в якийсь усталений науковий жанр, хоча предмет її студій чітко вимальований – це життя української спільноти Південної Бразилії. Але формальна «упредмеченість» дослідження не вичерпується монографічністю, адже її наукова аргументованість посилюється не лише докладним аналітичним препаруванням фактажу, але величезним зібраним етнографічним і антропологічним «живим» матеріалом, що йде з перших вуст і перших рук великого числа свідків-візаві авторки. Це, без сумніву, посилює наукове значення праці.

Відзначимо деякі моменти в організації тексту, які, на наш погляд, усе ж таки потребують певного впорядкування. Так, перша частина праці називається «Творення культурного ландшафту: облаштування простору», і за самим сенсом поняття простору мала б охоплювати різноманітні просторові, краєвидні характеристики, що мають довжину, ширину, засяг, стосуються поняття розширення теренів проживання тощо. Його ключовими розділами в монографії виділено «Фронтір: піонерський досвід», «Культура виживання та господарювання», «Організація простору: поселення, обійстя». Але розд.4 «Культура харчування і кулінарний фольклор» ледве чи доцільно прямо пов'язувати з культурним ландшафтом. Принаймні в назвах підрозділів для цього мало б бути чіткіше показано, як у нових природних умовах змінюється культура харчування.

Частину третю названо «Антропогенний чинник». Але чинник чого? У цій частині й справді йдеться про людину як таку, і цьому присвячено розділи «Здоров'я людини, хвороби та їх лікування», «Народна релігійність», «Українські монахині та катехитки», «Фольклор», «Одяг (фотоматеріали)». Утім усе це – не *чинники*, а риси, грані, вияви культури, які вказують на антропологічні особливості саме цього, локального, південнобразильського варіанту русинсько-української культури. Тоді чому *антропогенний*? От якби це стосувалося дослідження, наприклад, динаміки ландшафту, тоді можна було б виділити вплив змін клімату на зміну ландшафту (*кліматогенний чинник*) і людської діяльності (*антропогенний чинник*). Можливо, цю частину доречніше було б назвати «Антропологічні особливості культури південнобразильських русинів». Сама авторка доречно й уживає це поняття, описуючи драматичні аспекти перетворення ландшафту: «На перших етапах екологічний і антропогенний чинники перебувають у стані конфронтації» (с.642). Ці зауваження не заперечують того, що у згаданих розділах зібрано й проаналізовано величезний науковий матеріал, переважна частина якого вперше систематизовано та подано у системі складних соціокультурних взаємозв'язків і міжкультурних впливів, які, до того ж, перебувають у постійних трансформаціях.

Підсумовуючи, наголосимо, що рецензована праця відомого етнолога й культуролога Марини Гримич є вагомим внеском в українську гуманітаристику.

А.Л.Зінченко (Київ)

І.Б.МАТЯШ (Київ)

КОМІСІЯ ІСТОРИКІВ УКРАЇНИ Й УГОРЩИНИ: СТАРТ НОВОГО ЕТАПУ ДІЯЛЬНОСТІ

У діяльності Комісії істориків України й Угорщини 2016 р. розпочався новий етап. Її створено відповідно до ухвали Міжнародної наукової конференції «Україна – Угорщина: спільне минуле і сьогодення», що відбулася в Києві 14–16 квітня 2005 р. Комісія функціонувала у складі української й угорської частин, репрезентованих дослідниками (по семеро осіб із кожного боку), відомими своїми працями в галузі українсько-угорських відносин, студюванням історії, культури, релігії України та Угорщини, життя й діяльності видатних осіб обох країн. У нещодавньому оновленому складі комісії збереглися структурний і квотний принципи. Її угорську частину очолює знаний у світі учений д-р іст. наук Іштван Фодор, обов'язки заступника голови угорської частини комісії покладено на дослідницю історії Закарпаття та міжнаціональних відносин старшого наукового співробітника Інституту дослідження національних меншин Центру суспільних наук при Угорській академії наук канд. іст. наук Чиллу Фединець. Секретарем комісії став архівіст із досвідом роботи в дипломатичних установах, науковий співробітник Інституту історії Центру гуманітарних наук Угорської академії наук канд. іст. наук Аттіла Шереш. У складі комісії також професор факультету гуманітарних наук Печського університету, керівник відділу середньовічної та ранньомодерної історії д-р іст. наук Марта Фонт, старший науковий співробітник Інституту правових досліджень Центру суспільних наук при Угорській академії наук Іван Халас, директор Географічного інституту Центру з астрономії та наук про Землю Угорської академії наук Карой Кочиш, директор Військово-історичного інституту й музею міністерства оборони Угорщини д-р іст. наук Ласло Веспремі.

У нових умовах Комісія істориків України й Угорщини орієнтована на активізацію співпраці. Представники обох її частин усвідомлюють, що місія двосторонніх контактів істориків передусім лежить у площині культурної дипломатії й покликана сприяти розвитку дружніх, плідних взаємовідносин у сфері науки та культури, дослідженні спільного минулого, взаємному ознайомлення наших народів з історією, культурою, освітою, наукою. Важливе завдання Комісії істориків Угорщини й України полягає у сприянні тіснішій практичній співпраці фахівців, орієнтованій на спільне розроблення актуальних проблем українсько-угорських відносин та проведення спільних наукових і культурних акцій.

Із метою визначення практичних орієнтирів і перспектив такої співпраці члени Комісії істориків України й Угорщини провели 5 липня 2016 р. в Будапешті робочу нараду. На запрошення угорської сторони представники української частини комісії в повному складі, на чолі з її головою – членом-кореспондентом Національної академії наук України, д-ром іст. наук, професором, завідувачем відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАНУ проф. Степаном Віднянським, прибули до столиці Угорщини. В українському складі комісії обов'язки заступника голови покладено на провідного наукового співробітника Інституту історії України, проф. Ірину Матяш, секретарем комісії став директор Центру наукового та соціального розвитку (м. Ужгород) канд. іст. наук Едуард Балоба. До складу української частини Комісії істориків України й Угорщини відповідною постановою бюро Відділення історії, філософії та права НАН України включено також докторів історичних наук: Мирослава Волошука – професора кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника (м. Івано-Франківськ), Степана Качарабу – завідувача кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського університету імені І.Франка (м. Львів); кандидатів історичних наук: Володимира Фенича – декана історичного факультету Ужгородського національного університету та Юрія Чотарі – директора Науково-дослідного центру імені Т.Легоцького, доцента кафедри історії та суспільних дисциплін Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці ІІ.

Спільне засідання комісії відбулося у приміщенні Інституту історії Угорської академії наук, у самому серці Будапешта – Будаїській фортеці. У ньому взяли також участь заступник директора інституту д-р іст. наук *Аттіла Пок* та радник посольства України в Угорщині *Михайло Юнгер*. Гості привітали членів комісії з початком системної роботи, наголосили на важливості проведення спільних досліджень істориків України й Угорщини та висловили впевненість у результативності роботи комісії. М.Юнгер наголосив, крім того, на важливості відновлення діяльності комісії для громадського й політичного життя обох країн як істотного елементу формування суспільної думки та засвідчив підтримку з боку Міністерства закордонних справ України. Яскравим моментом офіційної частини засідання стало вітання академіка-секретаря Відділення історії, філософії та права НАН України, директора Інституту історії України НАНУ академіка Валерія Смолія. Угорські колеги з вдячністю прийняли вітальний адрес і запевнили, що він збережеться в архіві комісії.

Робочу частину засідання було присвячено виробленню стратегії співробітництва та перспективних планів спільних досліджень. У своєму виступі проф. *С.Віднянський* наголосив на головній меті, основних завданнях і формах діяльності Комісії істориків України й Угорщини з урахуванням позитивного досвіду попередньої співпраці та висловив пропозиції української сторони щодо підготовки енциклопедичного словника-довідника «Угорці в історії України, українці в історії Угорщини», збірників наукових праць «Українсько-угорські стосунки: історія і сучасність» та «Закарпаття в міжнародних відносинах і зовнішній політиці держав Карпатського регіону в ХХ ст.», повідомив про започатковане в Києві за участю митця й ентузіаста Стефана-Арпада Мадяра та за підтримки посольства Угорщини в Україні видання «Угорці Києва: документовані та ілюстровані історичні нариси від давнини до сучасності». Обговорювалася теж ідея посла Угорщини в Україні д-ра Ерньо Кешкені, висловлена під час візиту керівників української частини комісії до посольства Угорщини в Україні, про проведення в Києві конференції, присвяченої подіям 1956 р. в Угорщині.

Пропозиції української сторони підтримав і доповнив голова угорської частини комісії проф. *І.Фодор* та інші учасники засідання. Зокрема *Ч.Фединець* присвятила свій виступ потребі підготовки в 2018 р. міжнародної наукової конференції з історії Закарпаття, присвяченій сторіччю становлення політико-правової назви цього краю – Руська Крайна як автономної адміністративної одиниці у складі Угорської Народної Республіки та запрошення до участі у заході представників Комісії істориків України та Словаччини.

Ішлося також про те, що українсько-угорська комісія має стати координаційним центром у сфері вивчення взаємин у сфері історії, культури, економіки, релігії, дипломатичних і консульських зносин. До таких досліджень пропонується залучати молодь, ініціювати нагороди від імені комісії за внесок у розвиток українсько-угорських наукових контактів. Учасники засідання погодилися, що важливою складовою повсякденної діяльності комісії має стати її інформаційна підтримка. Обговорювалося також питання підготовки спільного електронного наукового видання.

Підсумком дискусій стало визначення фундаментальної теми українсько-угорських досліджень у межах двох хронологічних періодів (IX ст. – 1867 р.; 1867 р. – до сучасності): «Українсько-угорські відносини: історія, політика, дипломатія, культура та релігія». Керівниками напрямів за цими періодами погодили з угорського боку – *Ч.Фединець* та *А.Шереша*, з українського – *І.Матяш* і *С.Віднянського*. Наступне засідання Комісії істориків України й Угорщини вирішено провести в Україні. На згадку про результативну зустріч українські гості передали угорським колегам книжки про Київ та Україну, надані керівником Генеральної дирекції з обслуговування іноземних представництв *П.Кривоносом* і директором видавництва «Горобець» *Г.Горобець*.

В.П.Тельвак (Дрогобич)

КОНФЕРЕНЦІЙНІ ПІДСУМКИ ЮВІЛЕЙНОГО РОКУ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

150-річчя від дня народження видатного українського вченого й державного діяча Михайла Грушевського стало очікуваною подією не тільки для дослідників його життя та діяльності, але й для широких кіл громадськості. Певним стимулом тут став указ глави нашої держави про вшанування пам'яті великого українця, котрий, серед інших заходів, передбачав також проведення наукових конференцій різного рівня. При цьому більшість дослідних та освітніх установ України відгукнулися на ювілей проведенням невеликих за кількістю учасників зібрань, організованих переважно власними силами. Ми ж стисло зупинимося на спеціальних конференційних заходах, що мали міжнародний характер.

Першим на ювілей *М.Грушевського* відгукнувся Національний університет «Львівська політехніка», де **16 вересня 2016 р.** відбувся Міжнародний симпозіум «*Михайло Грушевський: знане і незнане*». Цей захід було проведено головно зусиллями міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків із діаспорою «Львівської політехніки» та Українсько-турецького культурного центру «Сяйво». На пленарному засіданні прозвучали доповіді дослідника з Польщі *Г.Купріяновича* про відзеркалення постаті *М.Грушевського* в історичній пам'яті холмщаків; *Є.Савенка* –

про підсумки свого багаторічного дослідження казанського періоду життя видатного українця; *В.Сергійчука* – про державницьку позицію в діяльності та творчості М.Грушевського; *І.Гирича* – про стан і перспективи видання творчого доробку історика й політика; *Д.Блохина* – про роль М.Грушевського в перетворенні «Львова літературного» на «Львів науковий»; *С.Панькової* – про малознані сторінки з передреволюційного життя М.Грушевського; *І.Турянського* – про його вплив на процес формування та консолідацію української політичної еліти у США; *Г.Сергійчука* – про громадсько-політичну діяльність М.Грушевського в Москві 1916–1917 рр.; *Л.Найденко* – про роботу української громади Татарстану зі збереження власної історичної пам'яті та вшанування видатних постатей українського народу, зокрема й М.Грушевського.

17 вересня 2016 р. дослідників творчості великого українця зібрав Національний університет «Острозька академія», де зусиллями інституту дослідження української діаспори та Українського історичного товариства було проведено присвячену ювілеєві М.Грушевського міжнародну наукову конференцію. На пленарному засіданні прозвучали доповіді *І.Гирича* («50-томник Михайла Грушевського: досвід та перспективи видання»), *В.Тельвака* («Ювілейна грушевськіана першої третини ХХ ст.»), *О.Юркової* («Останній ювілей Михайла Грушевського: Історія однієї київської фотографії»), *І.Верби* («Михайло Грушевський як людина») та ін. Цікаві доповіді й дискусія відбувалися під час тематичного секційного засідання, на якому своїми роздумами поділилися *П.Кралуок* («Чи працює сьогодні схема історії України М.Грушевського?»), *В.Піскун* («Михайло Єремів: ретроспективний погляд на М.Грушевського та його роль в Українській революції»), *В.Трофимович* («Розробка М.Грушевським зовнішньополітичної концепції України в період Центральної Ради»), *В.Кавунник* («Модель українського суспільства у поглядах М.Грушевського»), *В.Педич* та *Ф.Яценюк* («Львівська історична школа М.Грушевського: козакознавчий дискурс») та *В.Атаманенко* («Описово-статистичні джерела в науковому доробку М.Грушевського»).

22 вересня 2016 р. ювілей відзначали у Черкаському національному університеті імені Б.Хмельницького, де відбулася Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Черкаський історіографічний симпозіум». На пленарному засіданні доповіді виголосили знаний польський україніст, професор Люблінського університету імені М.Кюрі-Склодовської *А.Стемплік* («Польська грушевськіана»), *В.Тельвак* («Постать Михайла Грушевського в гумористичній культурі його часу: методологічні проблеми та історіографічна практика»), *В.Ващенко* («Історик у боротьбі за інтелектуальну владу: М.Грушевський та побудова символічних ієрархій у соціології»), *О.Ковалевська* («Наукова співпраця М.Грушевського та М.Біляшівського щодо дослідження польських архівів»). Подальше обговорення різноманітних аспектів життя й діяльності великого українця відбувалося на шести секційних засіданнях, що об'єднали у своїй роботі дослідників із багатьох вітчизняних академічних осередків.

22–23 вересня 2016 р. міжнародна наукова конференція відбувалася на малій батьківщині М.Грушевського – у місті Холм. Її організаторами виступили низка вітчизняних (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАНУ, Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського в Києві, Державний меморіальний музей Михайла Грушевського у Львові) та польських (Українське товариство, Люблінський університет імені М.Кюрі-Склодовської, Холмська публічна бібліотека) інституцій, а головним натхненником став польський україніст *Г.Купріянович*. У переддень конференції – 21 вересня – відбулися врочисті меморіальні заходи: божественна літургія з нагоди свята Холмської ікони Божої Матері в кафедральній

православній церкві Св. Івана Богослова, урочиста панахида за душу М. Грушевського, посвячення хреста в пам'ять ученого, покладання вінків до меморіальної дошки на його честь та концерт із нагоди ювілею.

В ювілейні дні у Холмі працювали виставки «Де сонце вперше повило своїм промінням», «Михайло Грушевський 1866–1934: Життя та творчість», «Холм у другій половині XIX ст. у світлинах та документах із фондів Музею Холмської землі», «Михайло Грушевський у його творах». Учасники наукового форуму отримали унікальну можливість переглянути документальний фільм «Михайло Грушевський» за участю його режисера В. Вітра та продюсера Г. Криворчук.

Сама конференція тематично була поділена на п'ять секцій: «Життєві шляхи Михайла Грушевського», «Холмщина в добу Михайла Грушевського», «Спадщина Михайла Грушевського», «Культурна спадщина Холмщини», «Рецепція Михайла Грушевського». У рамках заходу відбувся ґрунтовний обмін думками між дослідниками з Польщі, України, Канади та Японії стосовно багатьох аспектів життя й діяльності великого українця, як також і проблем вивчення його малої батьківщини. Присутні з цікавістю вислухали доповіді *Ф. Сисина* (Едмонтон) «Грушевський як велетень історичної науки», *Ю. Гаврилюка* (Більськ) «Обставини і місце народження у Холмі М. Грушевського», *М. Кучеренка* (Київ) «Холмщина в педагогічній діяльності С. Грушевського», *Г. Папакіна* (Київ) «М. Грушевський як археограф», *В. Піскун* (Київ) «М. Грушевський як лідер українського національного руху (за спогадами сучасників)», *Б. Цимбала* (Київ) «Загадковий “Владика” з оточення Грушевського: досвід коментування епістолярію», *О. Сухого* (Львів) «М. Грушевський та Львівський університет», *Є. Савенко* (Казань) «Грушевський у Казані (1915–1916)», *М. Магунь* (Львів) «Епістолярна спадщина Михайла, Марії та Катерини Грушевських: На джерельних матеріалах Державного меморіального музею Михайла Грушевського у Львові», *І. Матяш* (Київ) «К. Грушевська в еміграції: повсякденність зарубіжжя й пошуки себе», *Г. Кондаурової* (Київ) «Ювілейна іконографія М. Грушевського», *С. Панькової* (Київ) «Історія України-Руси” М. Грушевського в щоденникових нотатках автора та коментаторській практиці», *В. Кавунника* (Київ) «“Нарис історії українського народу” М. Грушевського й цензурна справа в Російській імперії», *Г. Бурлаки* «Соціальні мотиви літературних творів М. Грушевського», *С. Гаврилюк* (Луцьк) «М. Грушевський про роль культурної спадщини в історії українського народу», *Л. Зашкільняка* (Львів) «М. Грушевський та європейська історіографія початку XX ст.», *І. Добрянського* (Кропивницький) «Концепт України в контексті просвітницької діяльності М. Грушевського», *І. Гирича* (Київ) «Чим (чи чому) сьогодні для нас актуальний М. Грушевський?», *О. Юркової* (Київ) «Електронний архів М. Грушевського: виклики та перспективи», *М. Зимомрі* (Дрогобич) «Спадщина М. Грушевського як історика в німецькомовній рецепції академіка Едуарда Вінтера», *А. Атаманенко* (Острог) «Рецепція постаті М. Грушевського в українській закордонній історіографії», *Т. Шимади* (Сакай) «Спадщина Грушевського у сучасному Львові», *Г. Купріяновича* (Люблін) «Між пам'яттю та витісненням: М. Грушевський в історичній пам'яті у сучасній Холмщині», *Л. Найденко* (Казань) «Вшанування українською діаспорою в Російській Федерації постаті М. Грушевського», *Д. Шевчука* (Острог) «“Хто такі українці...”: рефлексії на полях книги М. Грушевського у світлі сучасної філософії історії».

Головною ж подією у шереху ювілейних заходів без перебільшення слід назвати Міжнародну наукову конференцію «Творча спадщина Михайла Грушевського: минуле і сьогочасне», котра відбулася **29–30 вересня 2016 р.** у стінах Історико-меморіального

музею М.Грушевського в Києві. На пленарному засіданні з доповідями виступили *Р.Піріг* («Михайло Грушевський: суспільне усвідомлення постаті»), *Г.Панакін* («Михайло Грушевський як археограф») та *Ю.Шаповал* («Михайло Грушевський і комуністична спецслужба: маловідомі сторінки біографії вченого (1924–1934)»).

Робота конференції відбувалася в кількох почергово проведених тематичних секціях. На першому засіданні, затитулованому як «Історія України-Руси» М.Грушевського – від творчої лабораторії вченого до новітнього концепту національного гранд-нарративу» (модератор – В.Тельвак), доповіді виголосили *Ф.Сисин* («Presenting Hrushevsky to the International Academic Community in the 21st Century: the Experience of the Hrushevsky Translation Project»), *О.Ясь* («Конструювання та представлення “транзитних періодів” національної історії у великому нарративі М.Грушевського»), *В.Масненко* («Історіографічний простір “Історії України-Руси” М.Грушевського: текст – інтертекст – гранд-нарратив») та *М.Капраль* («До історії створення циклу томів “Історії України-Руси” з литовсько-польської доби»).

На другому секційному засіданні – «Монографічні праці та історичні студії: від історії написання до сучасного прочитання» (модератор – Р.Піріг) – виголосили свої доповіді *О.Юркова* («Як правильно читати Грушевського: до питання про творчу майстерню вченого») та *В.Кавунник* («Провідні засади історичних студій М.Грушевського в “Нарисі історії українського народу”»). Також у рамках роботи цієї секції *О.Юркова* презентувала проект електронного архіву М.Грушевського.

Третє секційне засідання – «Концепція та історія українського руху в публіцистичному доробку М.Грушевського: сучасні відлуння. Літературна спадщина М.Грушевського» (модератор – В.Піскун) – складалося з доповідей *В.Верстюка* («Публіцистика М.Грушевського доби Української революції в контексті сучасності»), *С.Панькової* («Українці, будьте європейцями!»: публіцистичні візії М.Грушевського), *І.Старовойтенко* («Місія М.Грушевського у становленні української газети “Рада” (1906–1908 роки)»), *Г.Бурлаки* («Фікшн чи нон-фікшн? Історичні сюжети М.Грушевського-прозаїка») та *Г.Кондаурової* («Автобіографічні мотиви в белетристиці М.Грушевського»).

На четвертому секційному засіданні – «Рецензійні статті та огляди в системі наукової лабораторії вченого: Творча спадщина М.Грушевського в рецепції українських, російських та європейських дослідників» (модератор – І.Гирич) – прозвучали доповіді *А.Фелонюка* («Рецензійний жанр в науковій творчості М.Грушевського львівського періоду (1894–1914)»), *В.Тельвака* («Рецептивна грушевськіяна першої третини ХХ ст.: традиції, динаміка, інтерпретації») та *В.Піскун* («Спомини про М.Грушевського як засіб актуалізації українського визвольного руху в науково-суспільному просторі»).

П'яте секційне засідання – «Епістолярна та мемуарна спадщина: проблеми дослідження та видання» (модератор – М.Капраль) – складалося з доповідей *І.Гирича* («Перспективи й проблеми подальшого видання серії “Епістолярні джерела грушевськознавства”»), *В.Шульги* («Брати по крові та духу: взаємне листування Михайла та Олександра Грушевських (1883–1934 рр.)»), *В.Пришляка* («“Високоповажаний Пане Професор!” – “Дорогий Іван Миколаевич!»: листування М.Грушевського та І.Джиджори 1904–1914 рр.») та *Б.Цимбала* («“Розбитий по всіх пунктах Асап”: загадковий студент в епістолярії Грушевського»). Зрештою на останньому шостому засіданні власними інтерпретаціями бачення М.Грушевським майбутнього України поділилися *І.Гирич* та *Ю.Шаповал*.

Завершився конференційний марафон у місті, з якого й розпочався – останній із масштабних заходів міжнародного рівня впродовж **22–26 жовтня 2016 р.** приймав Львівський національний університет імені І.Франка. На двох пленарних засіданнях присутні заслухали доповіді *О.Сухого* «М.Грушевський – професор Львівського університету», *С.Панькової* «Психологічний автопортрет М.Грушевського у світлі мемуарних та епістолярних джерел», *І.Гирича* «М.Грушевський в боротьбі з наддніпрянським партикуляризмом (1906–1907 рр.)», *В.Тельвака* «Ювілейна грушевськіана першої третини ХХ ст.: заходи, постаті, оцінки», *М.Литвина* «Дослідження історичної спадщини М.Грушевського в Інституті українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України», *В.Качмара* «М.Грушевський та К.Твардовський: проблема статусу української мови у Львівському університеті», *М.Капраля* «Польсько-литовська доба на сторінках “Історії України-Руси” М.Грушевського» та *Я.Гарасима* «М.Грушевський як історик українського фольклору». Розмаїття проблем вивчення життєвого шляху й творчої спадщини М.Грушевського учасники форуму обговорили під час роботи дев'яти тематичних секцій.

Важливою складовою проведення деяких згаданих конференцій були презентації новинок грушевськознавства, котрі з'явилися до ювілею великого українця. Принагідно згадаємо, що ювілейний рік збагатив грушевськіану солідною збіркою статей *І.Гирича* «Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації»; розкішним ілюстрованим життєписом М.Грушевського «*Facie ad faciem*», котрий уклали *С.Панькова* й *Г.Кондаурова*; монографією *В.Тельвака* та *В.Педича* «Львівська школа Михайла Грушевського»; науково-популярною біографією авторства *Р.Пирога* й *В.Тельвака* «Михайло Грушевський: Біографічний нарис».

Підсумовуючи цьогорічну конференційну грушевськіану відзначимо, що попри відсутність належної уваги до ювілею М.Грушевського з боку владних інституцій, дослідники вкотре продемонстрували високу самоорганізацію, гідно відзначивши ювілей засновника української модерної історіографії. Звісно, кожна кругла дата – це не стільки привід для підсумовування зробленого, скільки поштовх для окреслення нових дослідницьких перспектив. Тож ми переконані, що висловлені під час згаданих та й багатьох інших заходів міркування, спостереження стануть важливими орієнтирами для продовження грушевськознавчого пошуку.

IN MEMORIAM

ГОРБИК В'ЯЧЕСЛАВ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

6 вересня 2016 р. на 81-му році життя відійшов у Вічність відомий український історик, доктор історичних наук, професор В'ячеслав Олександрович Горбик.

Народився він 31 липня 1936 р. у м. Мурманськ. Дитячі мрії майбутнього вченого були пов'язані з морем, він хотів продовжити справу батька, який був штурманом. Але війна змінила життя всієї країни. У спогадах на-завжди залишилася евакуація на схід, до Туркменістану, нескінченні ешелони з технікою і пораненими бійцями. Після повернення родини в Україну, на батьківщину батьків у 1948 р. юнак продовжив навчання у середній школі в м. Гола Пристань (Херсонська обл.), яку закін-

чив із медаллю. У 1954 р. В.О.Горбик вступив на історико-філософський факультет Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Ґрунтовне вивчення базових і спеціальних дисципліни дозволило здібному студенту здобути диплом із відзнакою в 1959 р. й рекомендацією на навчання в аспірантурі. В.О.Горбик зі вдячністю згадував своїх батьків, які докладали всіх зусиль для його життя й навчання далеко від рідного дому.

Понад п'ятдесят років, з 1959 по 2012 рр., життя та наукова діяльність В.О.Горбика були пов'язані з Інститутом історії України НАН України, де він розпочав свій науковий шлях на посаді старшого лаборанта. Наполегливий до навчання юнак ще в університеті виявив здібності до науково-дослідної роботи й з 1961 р. продовжив навчання в аспірантурі Інституту історії АН УРСР. Для написання кандидатської дисертації проходив стажування в Москві, в Інституті світової економіки та міжнародних відносин АН СРСР. Під керівництвом доктора історичних наук І.М.Мельникової підготував кандидатську дисертацію на тему «Політика консерваторів щодо робітничого класу Англії (1959–1964 рр.)», яку успішно захистив 1965 р. Після цього працював науковим співробітником-консультантом Президії АН УРСР. Серйозним тестом на наукову і громадянську зрілість стало призначення В.О.Горбика у січні 1968 р. вченим секретарем Інституту історії АН УРСР, обов'язки якого він виконував упродовж чотирьох років – по січень 1972 р. Він вдало поєднував наукову й науково-організаційну роботу, оскільки функції вченого секретаря були багатогранними та полягали

у забезпеченні діяльності дирекції, робочої вченої ради й ради із захисту дисертацій, організації планування та звітності, виконанні видавничого плану, підтриманні внутрішньої дисципліни. Ветерани інституту згодом не раз згадували результативність роботи В'ячеслава Олександровича на посаді вченого секретаря.

Із 1972р. В.О.Горбик – старший науковий співробітник відділу історії Великої Вітчизняної війни інституту, де працював над докторською дисертацією. Велике значення для підвищення якості та аргументованості досліджень мало чотиримісячне наукове відрядження В.О.Горбика як стипендіата ЮНЕСКО до Великобританії. Наполеглива праця над опрацюванням великого кола джерел і літератури стала основою для підготовки й успішного захисту в 1982 р. докторської дисертації «Основні напрямки еволюції буржуазних партій Великобританії (1945–1979 рр.)». Зібраний матеріал дозволив підготувати та видати монографії: «Правлячий клас і робітничий рух в Англії (1959–1964)» (1968 р.); «Смог над Альбіоном: Проблеми зовнішньої та внутрішньої політики сучасної Англії» (1969 р.); «Політичні тупики торі» (1973 р.); «Антиробітничка політика консерваторів та становище трудящих в післявоєнній Англії» (1974 р.); «Консервативна та ліберальна партія в політичній системі післявоєнної Англії» (1977 р.); «Британія: Суперечності і проблеми» (1980 р.).

У 1983 р. академік П.Т.Тронько запропонував В'ячеславу Олександровичу посаду завідувача відділом у відділенні історико-краєзнавчих досліджень, на що він зі вдячністю погодився. Із цього часу він присвятив себе дослідженню проблем історії міст і сіл, фабрик та заводів, історико-культурній спадщині України. В.О.Горбик очолив роботу з підготовки колективних монографій «Історія заводу “Арсенал” ім. В.І.Леніна» (1986 р.), «Історія колгоспу “Здобуток Жовтня”» (1986 р.), «Історичне краєзнавство в УРСР» (1988 р.), «Пам'ятники України: проблеми збереження і дослідження» (1984 р.). Чіткий графік роботи, вимогливість до себе та співробітників відділу стали запорукою виходу цих праць і їх високої оцінки у суспільстві.

Із 2006 р. В'ячеслав Олександрович очолив створений на основі відділу центр «Зводу пам'яток історії та культури України», який займався науково-методичною роботою з підготовки багатотомного енциклопедичного видання, аналогів якому немає. Понад 144 тис. пам'яток археології, історії, науки й техніки, архітектури, містобудування, монументального мистецтва повинні увійти до зводу – основи державного реєстру нерухомих пам'яток України. Роботу центру було спрямовано на дослідження як практичних питань підготовки зводу, так і теоретичних проблем у галузі пам'яткознавства: понятійно-термінологічних аспектів, критеріїв класифікації пам'яток, основних етапів пам'яткоохоронної діяльності, формування концепції збереження нерухомих пам'яток в Україні й за кордоном, узагальнення досвіду з дослідження історико-культурної спадщини нашої країни, вивчення різних видів пам'яток. В.О.Горбик – автор і незмінний головний редактор колективних праць: «Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження» (1998 р.), «Актуальні проблеми підготовки Зводу пам'яток історії та культури України» (1999 р.), «Пам'ятки історії та культури України: дослідження та збереження» (2005 р.), «Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика» (2007 р.), «Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до “Зводу пам'яток історії та культури України”» (2011 р.), «Основи пам'яткознавства» (2012 р.), «Звід пам'яток історії та культури України у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи» (2012 р.). За ініціативи В'ячеслава Олександровича спільно з Центром пам'яткознавства НАН України й Українським товариством охорони пам'яток історії та культури започатковано багатотомний проект

щодо підготовки каталогу-довідника про пам'ятки. Видано три випуски: перший присвячено загальним проблемам у пам'яткоохоронній сфері («Пам'ятки історії та культури України: дослідження та збереження», 2005 р.), два наступних – пам'яткам Києва й Севастополя («Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь», 2008 р.; «Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Київ», 2010 р.). Низка збірників, колективних та індивідуальних монографій, виданих упродовж останніх років, є вагомим, оригінальним внеском як у пам'яткознавство, так і в історичну науку.

Центр під керівництвом В.О.Горбика був координуючим у налагодженні роботи з підготовки зводу на місцях. Завдяки організаторським здібностям, ініціативі та енергії, підтримці однодумців В'ячеславі Олександровичу вдалося закласти підвалини зводу – створити авторські колективи, робочі групи в більшості областей нашої країни, налагодити діяльність робочої групи при головній редколегії зводу. Відрядження майже в кожную область, зустрічі з керівниками обласних адміністрацій, організація роботи зі створення місцевих редколегій та авторських колективів, рецензування й редагування матеріалів зводу, що надходили з місць – це був стиль роботи керівника центру та його вимога до кожного співробітника. Як результат – вихід двох книг зводу по Києву й підготовка третьої – в електронному варіанті. На жаль, брак фінансування став на заваді втіленню у життя цього масштабного проекту в галузі культури. Але, незважаючи на труднощі, робота в областях триває – видаються матеріали по окремих видах пам'яток, районах і містах.

Загалом у результаті багаторічних досліджень історик опублікував близько 300 наукових праць, які вирізняються багатоманітною документальною базою, аналітичністю, аргументованістю та об'єктивністю, підготував 7 кандидатів історичних наук. Наукову роботу В'ячеслав Олександрович вдало поєднував з педагогічною. Професор, лектор і педагог, науковий керівник, він передавав своїм учням знання, досвід, наполегливість у досягненні поставленої мети. Був членом учених рад Інституту історії України НАНУ, Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв, Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України.

Не можна оминати й активної участі В.О.Горбика у громадській діяльності. У різний час він був депутатом Київської міської ради, членом правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Національної спілки краєзнавців України, входив до складу редколегії журналу «Краєзнавство». Плідну працю належним чином поціновано у суспільстві: В.О.Горбик був нагороджений грамотами Президії НАН України, Верховної Ради України, званням заслуженого працівника культури України, відмінника освіти.

У повсякденному житті В.О.Горбик – ерудований співрозмовник, до останніх днів життя читав фахову літературу, брав участь у роботі вченої ради Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень, виступав консультантом і рецензентом кандидатських та докторських робіт. Для багатьох колег і друзів він залишився в пам'яті не лише як професійний історик, а і як людина з активною громадянською позицією, організатор та учасник спортивних змагань із волейболу й шахів, якими він займався з юності. В'ячеслав Олександрович мав надзвичайно потужну життєву опору – дружину Ларису Павлівну, яка була для нього справжнім ангелом-охоронцем і перебувала поряд до останньої хвилини його життя...

Своєю довголітньою науковою та громадською діяльністю В'ячеслав Олександрович залишив помітний слід як учений, організатор, громадський діяч, інтелігентна людина, патріот і славний син України. Вічна йому пам'ять...

Г.Г.Денисенко (Київ), С.І.Кот (Київ)

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / Відп. ред. В.А.Смолій; кер. авт. кол. Г.В.Боряк. – К.: Ніка-Центр, 2016. – 796 с.

1933: «І чого ви ще живі?» / Упор. Т.Боряк. – К.: Кліо, 2016. – 720 с.

Авраамічні релігії: проблеми свободи совісті та віросповідання в контексті різноманітних чинників у сфері суспільного буття в Україні та світі: Мат. Міжнар. наук. конф. (Галич, 4–5 черв. 2015 р.) / Редкол.: Л.Бойко, В.Дідух, І.Драбчук та ін. – Галич: Нац. заповідник «Давній Галич», 2015. – 415 с.

Візантійські та давньоруські печатки: Мат. Міжнар. колоквиуму з давньоруської та візантійської сфрагістики (Київ, Україна, 13–16 вересня 2013 р.). – К.: Музей історичних та культурних реліквій родини Шереметьєвих, 2015. – 336 с.

Гирич І.
Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації: До 150-річчя з дня народження Михайла Грушевського. – К.: Смолоскип, 2016. – 840 с.

Гісторыяграфія гісторыі Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст.: проблеми, здабыткі, перспектывы. – Мінск: Баларуская навука, 2006. – 448 с.

Гуржій О.
Спогади про батька та навколо нього. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 322 с.

Державний архів Миколаївської області: Путівник / Відп. ред. Л.Левченко; упор.: Л.Левченко, Н.Авербах, Н.Комбарова та ін. – Миколаїв: Іліон, 2014. – 1144 с. (серія «Архівні зібрання України»)

Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / Відп. ред. В.Брехуненко; упор.: В.Брехуненко, О.Заяць, Ю.Мищик та ін. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2016. – 608 с.

Документы по истории и культуре евреев в региональных архивах Украины: Путеводитель: Волынская, Житомирская, Ровенская, Черкасская области. – К.: Феникс, 2009. – 472 с.

Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / Упор. І.Лиман. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, 2016. – 496 с.

Закоханий в історію: Мат. Третіх Самоквасівських читань, присвяч. 90-річчю Г.О.Кузнецова (м. Чернігів, 23 вересня 2015 р.) / Відп. ред. О.Б.Коваленко. – Чернігів: Лозовий В.М., 2015. – 168 с.

Історична Шевченкіана: Бібліографічний покажчик / Упор.: Н.Вошецька, З.Мусіна, Т.Приліпко та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, Нац. іст. б-ка, 2016. – 576 с.

Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Вип.26. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 484 с.

Історія релігій в Україні: Наук. зб. світлій пам'яті проф. Я.Дашкевича 1926–2010 / Гол. ред. М.М.Капраль. – Ч.1: Церковна історія. – Л.: Львівський музей історії релігії; Логос, 2016. – 734 с.

Історія релігій в Україні: Наук. зб. світлій пам'яті проф. Я.Дашкевича 1926–2010 / Гол. ред. М.М.Капраль. – Ч.2: Філософія, соціологія, політологія релігії; Ч.3: Сакральні пам'ятки. – Л.: Львівський музей історії релігії; Логос, 2016. – 686 с.

Константинова В., Лиман І., Ігнатова А.
Європейське спрямування Північного Приазов'я в імперську добу: британські консульські рапорти про італійське судноплавство. – Бердянськ: Ткачук О.В., 2016. – 184 с.

Короткі українські регіональні літописи / Упор. В.Шевчук. – К.: Кліо, 2016. – 448 с.

Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Зб. док. та мат. / Гол. редкол. В.А.Смолій; кер. упор. О.Г.Бажан. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 1092 с. (серія «Студії з регіональної історії. Джерела»)

Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Мат. круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення» (м. Київ, 12 листопада 2015 р.) / Відп. ред. В.А.Смолій; упор.: С.І.Кот, Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 90 с.

Кульчицький С., Якубова Л.
Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. – К.: Кліо, 2016. – 720 с.

Куштан Д., Ластовський В.

Археологія та рання історія Черкас. – К.; Черкаси: Ін-т археології НАН України, 2016. – 290 с.

Літопис УПА «Нова серія» / Гол. упор.

Ю.Мицик. – Т.25. – К.: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2016. – 540 с.

Львівське відділення Інституту

української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України: Бібліографічний покажчик (1992–2012) / Упор.: М.Капраль, Н.Кіт, І.Скочилас. – Л.: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2012. – 336 с.

Майборода О.М.

Етнічність у міжнародній системі. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2015. – 408 с.

Мейс Д.

Україна: матеріалізація привидів / Упор. Н.Дзюбенко-Мейс. – К.: Кліо, 2016. – 688 с.

Міністерство внутрішніх справ України:

події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.). – Т.4: Народний комісаріат внутрішніх справ радянської України: реорганізації, зміна статусу, правових основ, основні напрями діяльності (грудень 1930 р. – 21 червня 1941 р.). – К.; Х.: Мачулін, 2015. – 946 с.

Міністерство внутрішніх справ України:

події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.). – Т.5: НКВС–МВС радянської України в Другій світовій війні та в повенний період сталінської диктатури (22 червня 1941 р. – 5 березня 1953 р.). – К.; Х.: Мачулін, 2016. – 980 с.

Наукові записки / Гол. ред.

О.О.Рафальський. – Вип.1 (75). – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2015. – 340 с.

Наукові записки / Гол. ред.

О.О.Рафальський. – Вип.2 (76). – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2015. – 320 с.

Наукові записки / Гол. ред.

О.О.Рафальський. – Вип.3 (77). – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2015. – 304 с.

Реєстр Сумського полку 1660–1664 / Упор.:

О.Алфьоров, О.Різніченко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 534 с.

Романюк М.

Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937–1953). – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2016. – 608 с.

Русін Р.М., Шитюк М.М., Нефьодов Д.В.

Історіографія політичних репресій

міжвоєнного періоду в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.). – Миколаїв: Іліон, 2016. – 44 с.

Северинюк В.

Україна козацька: Історична поема. – Л.: Каменяр, 2015. – 479 с.

Слабченко Є.

Дипломатична історія України / Упор. І.Матяш. – К.: Кліо, 2016. – 496 с.

Солдатенко В.

Національна пам'ять (ресурси та наголоси). – К.: Пріоритети, 2016. – 304 с.

Україна ХХ ст.: культура, ідеологія,

політика / Відп. ред. В.М.Даниленко. – Вип.21. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 328 с.

Україна – Європа – Світ:

Міжнар. зб. наук. пр. / Гол. ред. Л.М.Алексієвць. – Вип.16, ч.1: Присвяч. 1010-й річниці м. Дубровиці. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2015. – 218 с. (серія «Історія, міжнародні відносини»)

Україна – Європа – Світ:

Міжнар. зб. наук. пр. / Гол. ред. Л.М.Алексієвць. – Вип.16, ч.2: Присвяч. 1010-й річниці м. Дубровиці. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2015. – 272 с. (серія «Історія, міжнародні відносини»)

Україна і Ватикан: Серія зб. наук. пр. /

Ред. С.Р.Кияк. – Вип. VI: Проблеми екуменізму в сучасній Україні в контексті «Декрету про екуменізм (21.11.1964 р.)» Другого Ватиканського собору. – Івано-Франківськ: Маргітчи О.І., 2014. – 374 с.

Федун-«Полтава» П.

Концепція самостійної України / Упор. і відп. ред. М.Романюк. – Т.1: Твори. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008. – 720 с.

Федун-«Полтава» П.

Концепція самостійної України / Упор. і відп. ред. М.Романюк. – Т.2: Документи і матеріали. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2013. – 896 с.

Шкільник М.

Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр.: Спомини і роздуми / Упор. В.Верстюк. – К.: Кліо, 2016. – 512 с.

Polak A.N.

Chazaria: Dzieje Królestwa żydowskiego w Europie. – Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 2015. – 540 s.

Літературу підібрали: завідувача відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Л.Острівська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

*Commemorating the 80th Anniversary of the
Institute of History of Ukraine of National Academy of Science of Ukraine*

SMOLII V.A., UDOD O.A., YAS' O.V. Institute of History of Ukraine of National Academy of Sciences: Staples of Institutional and Intellectual History 4

RUBLIOV O.S. The Releasing From the Imperial Magnetic Field: Discussion of the Braichevs'kyi's Article "Annexation or Reunion?" in the Institute of History of Ukraine of Academy of Sciences of Ukrainian SSR (July 4, 1974) 37

*Commemorating to the
150th Anniversary of M.S.Hrushevs'kyi Birth*

"I Cannot Imagine My Life Apart From Work": Selected Letters of Mykhailo Hrushevs'kyi to Hanna Yampol's'ka (1890–1892) (*introductory article and publication by H.V.Kondaurova*) 80

HYRYCH I.B. M.Hrushevs'kyi at Achievement of Ideological-Cultural Union and Naddniprianshchyna Particularism Overcoming in 1906–1907s (Based on Diary Memoirs) 101

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

KOVALEVS'KA O.O. The Iconography Problem of I.Gonta in the Context of Memory Policy and Modern Researches 139

PERKUN V.P. Auxiliary Historical Sciences in Poland (1988–2015s) (*end of article*) 164

IN SUPPORT FOR HISTORY LECTURER

SHCHUPAK I.YA. (Dnipro). Lessons of the Holocaust in Ukrainian Historical Science and Education: From Narrative to Understanding and Posing the Question on Repentance (to the 75th Anniversary of the Babyn Yar Tragedy) (*end of article*) 176

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Problems of History of Ukraine in 19th – Early 20th Centuries: Collection of Scientific Works of Section of History of Ukraine of 19th – Early 20th Centuries of Institute of History of Ukraine of NASU (1–25 Issues) (*Ya.S.Kalakura, M.F.Dmytriienko*) 202

Hrymych M. Life Under the Pinheiros: The Cultural Landscape of Ukrainian Settlement in Brazil (*A.L.Zinchenko*) 223

CHRONICLES

MATIASH I.B. Committee of Historians of Ukraine and Hungary: Start of the New Level of its Activity 228

TEL'VAK V.P. (Drohobych). Conference Results of Mykhailo Hrushevs'kyi Year of Jubilee 230

IN MEMORIAM

Horbyk Viacheslav Oleksandrovych 235

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 238